

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Szabó Máté

Pécs, 2024

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

**Az uradalmi erdőgazdálkodás a Dráva menti területeken a
magyarországi piacgazdaság kialakulása korában**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Készítette: Szabó Máté

Témavezető: Prof. Dr. Kaposi Zoltán

Pécs, 2024.

„Fájdalom, nálunk vajmi kevés súlyt helyeznek erdőink nemzet- és magángazdasági fontosságára. Azért legszebb jutalmamat találnám abban, ha illetékes közegeink előtt eredménnyel tudnám kézzelfoghatóvá tenni, hogy sokszor tudatlanságuk, némelykor nembánomságuknál fogva mily óriási kárt okoznak mind önmaguknak, mind a társadalomnak azáltal, hogy nemcsak nem aknázzák ki kellően s okszerűleg, hanem kezük között kézen-közön elveszni hagyják azt az óriási kincset, mely az erdőekben s annak talajában fekszik . . . ” (Földes, 1906:7).

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	1
2. A téma hazai és nemzetközi irodalmának áttekintése	3
3. A kutatás célja, kutatási kérdések és módszerek	10
4. A Dráva menti térség gazdaságföldrajzi adottságai	12
5. Az erdő a tradicionális gazdaságokban	17
6. Gazdasági fejlődés a dualizmus korában. A Dél-Dunántúl változásai.....	25
7. Népeség és foglalkozási szerkezet a Dráva menti térségben	36
8. A Dráva menti uradalmak a dualizmus korában	53
8.1. Tulajdon és birtoklás: a vizsgálatba vont uradalmak	53
8.2. A vizsgált uradalmak gazdálkodási rendszere	62
9. Az erdőjog változásai a 19. század második felében	71
10. Az uradalmi erdőgazdálkodás a Dráva mentén a dualizmus korszakában	88
10.1. Az üzemtervi munkálatok megkezdése.....	88
10.2. Haszonvételi lehetőségek	96
10.3. Termelés és értékesítés.....	101
10.4. Erdősítések	110
10.5. Az uradalmi erdészetek irányítása	112
10.6. A faipar helyzete a térségben	118
10.7. Faipari termékek kereskedelme.....	131
10.8. Erdőgazdálkodás és vadászat	137
10.9. Erdészet és vadászat a nemzetközi és hazai kiállításokon	148
11. Eredmények - válaszok a kutatási kérdésekre - összegzés	150
12. Epilógus - A Dráva mente térségének sorsa az első világháború után	156
Felhasznált irodalom	160

Ábrajegyzék

1. ábra: A Dráva dunántúli szakasza a XIX. század elején	13
2. ábra: Hg. Eszterházy Miklós alsó-lendvai uradalmának pályázati felhívása partvédművek építésére	16
3. ábra: Erdőterületek és postautak a Dél-Dunántúlon a 18-19. századfordulóján	19
4. ábra: Magyarország népsűrűsége az 1890. év végén	37
5. ábra: A Kremzír féle szeszgyár képe a 19. század végéről	57
6. ábra: Hg. Festetics Tasziló berzencei uradalmi erdőterületeinek gazdasági üzemtervének borítója a 20. század elejéről.....	90
7. ábra: A főhercegi bellyei uradalom erdészeti átnézeti térképe	91
8. ábra: Erdészeti térkép a berzencei uradalom egyik erdőtagjáról 19. század végéről ..	92
9. ábra: A lakócsai uradalom 3 erdőtagjának kimutatása a 19. század végéről	95
10. ábra: Árverési hirdetmény a Mura melletti alsó-lendvai uradalomból	99
11. ábra: A siklósi uradalom faanyag eladási hirdetménye.....	106
12. ábra: A Lakócsai uradalom kitermelt fatömegei 1887-1923 között.....	108
13. ábra: Erdőőri éves dúvad elejtési kimutatás	115
14. ábra: A Bellyei uradalom egy értékesítési céllal feladott hirdetése	120
15. ábra: Korabeli kádárfa hirdetés	124
16. ábra: A Fakereskedelmi Részvénytársaság hirdetménye	126
17. ábra: Gutmann Simon Henrik (1806-1890)	127
18. ábra: Az 1878. évi párizsi világkiállításon bemutatott Gutmann-féle óriáshordó...	128
19. ábra: A beliscsei fűrészüzem.....	129
20. ábra: Szlavóniai tölgy rönk bevagonírozva.....	134
21. ábra: Életkép egy szlavóniai tölgyesből a vinkovczei erdőhivatal területén.....	136
22. ábra: A karapanicsai nagykastély a bellyei uradalomból	139
23. ábra: II. Vilmos egy sikeres vadásznapi végeztével a bellyei uradalom területén ...	141
24. ábra: A Festetics-vadászkastély Berzencén.....	142
25. ábra: Draskovich Iván által a sellyei vadászkerthben elejtett gímbika	144
26. ábra: Erdészeti pavilon a pécsi országos kiállításon 1907-ben	149

Táblázatjegyzék

1. táblázat: Az erdőterületek méretének alakulása 1847-1867 között (kat. hold).....	22
2. táblázat: Az ország területén lévő erdők mérete és aránya a 20. század elején (kat. hold).....	24
3. táblázat: Somogy és Baranya vármegye mezőgazdaságilag hasznosított földjei 1895-ben (kat. hold).....	31
4. táblázat: A vizsgált somogyi települések népességének változásai.....	38
5. táblázat: A vizsgált baranyai települések népességének változásai.....	39
6. táblázat: A vizsgált somogyi települések népességének foglalkozási megoszlása (1900).....	48
7. táblázat: A vizsgált baranyai települések népességének foglalkozási megoszlása (1900).....	50
8. táblázat: A Dráva menti nagybirtokok terjedelme és az erdőterületek aránya a 20. század elején (kat. hold).....	54
9. táblázat: A Dráva menti uradalmak bérleteinek az aránya az első világháború előtti években (kat. hold)	63
10. táblázat: Az erdőterületek tulajdon viszonyai a dél-dunántúli vármegyékben és Pécssett a 19. század végén (kat. hold)	76
11. táblázat: A faárak Somogyban 1913-ban.....	104

Absztrakt

A doktori értekezés szerzője: Szabó Máté

Címe: Az uradalmi erdőgazdálkodás a Dráva menti területeken a magyarországi piacgazdaság kialakulása korában

Témavezető: Prof. Dr. Kaposi Zoltán

Kutatásomban arra kerestem a választ, hogy a Dráva mente térségében elterülő uradalmak milyen gazdálkodási és működési sajátosságokat mutattak a piacgazdaság kialakulásának időszakában, s ebben milyen szerep jutott az erdőgazdálkodásnak. Mivel a térség gazdasági változásairól átfogó, monografikus feldolgozás eddig még nem született, ezért a kutatást megpróbáltam széles szakmai alapokra helyezni. Munkám háttérét a témában releváns hazai és nemzetközi szakirodalom mellett az első világháború előtti történeti statisztikai adatok, levéltári, múzeumi és sajtóanyagok adják. Három kutatási kérdést fogalmaztam meg. 1. A korabeli Dráva menti uradalmak és a lakosság számára mit jelentettek az erdők? 2. Milyen változásokat generáltak a Dráva menti uradalmi erdőgazdálkodásban a dualizmus korában átalakult jogi és gazdasági folyamatok? 3. Hogyan alakult ki és fejlődött a dualizmus korában az uradalmak működésében a modern erdőgazdálkodás és annak legfontosabb mellékhaszonvételi formarendszere? Kutatásomba tizenhárom, a Dráva bal partján lévő nagybirtokot vontam be vizsgálatba, köztük jónéhány latifundiumot, mint például Bellye, Dárda, Berzence; de figyelemmel voltam a Dráva túlparti, a vizsgált korszakban Horvát-Szlavónországhoz tartozó, többnyire magyar tulajdonosok uradalmaira (Ludbreg, Verőcze stb.) és erdőgazdálkodásra is. A kutatás során megvizsgáltam a térség gazdaságföldrajzi adottságait, az infrastruktúra változásait, az itt élő lakosság fontosabb társadalomszerkezeti és foglalkozási viszonyait. Bemutattam a vizsgált uradalmak tulajdoni és gazdálkodási rendszerét, majd pedig kilenc alfejezetben elemeztem az uradalmi erdőgazdálkodás változásait, illetve az erdei munkákra épülő haszonvételi lehetőségeket, így például a térség faiparát, a vadászat és vadgazdálkodás rendszerét stb.

Kutatásom során egyértelművé vált, hogy a térség kisebb és nagyobb uradalmi következetesen törődtek azzal, hogy a nagybirtokokon minél modernebb és jól működő erdőgazdálkodást hozzanak létre. A tulajdonosok szempontjából ez egyrészt bevételeik növelése érdekében, másrészt pedig a megváltozott erdőjogi kötelezettségek teljesítése

miatt történt. Az uradalmak kihasználták a 19. század második felében erőteljesen emelkedő fatermékkeresletet, s az ezzel együtt járó áremelkedést, s egyre inkább a piac felé fordultak. A vizsgált uradalmak esetében nagy előrelépést láthatunk az erdőgazdálkodás szakmai kérdéseiben, hiszen az erdőtörvényben is meghatározott szakemberek (erdőtisztek) alkalmazása hosszú távon is sokat lendített a gazdálkodáson. Mivel a térség faanyagában a magas minőséget jelentő, 80-120 éves vágásérettséget feltételező tölgy és a bükk volt a domináns, ezért hamar megjelent a fenntartható gazdálkodás modellje. 1880-tól az uradalmak már üzemtervek szerint gazdálkodtak, szigorú állami kontroll alatt. Forrásaim alapján világosan látszódott, hogy a térség uradalmainak erdőgazdálkodási technikája és technológiája nagyjából megfelelt a hazai gyakorlatnak, a máshol is alkalmazott modern eszközök biztosították a folyamatos termelés lehetőségét. A térségben számos fakereskedelemmel foglalkozó cég alakult, amelyek a termékek elszállításában és külföldi értékesítésében voltak érdekeltek. Bemutattam az uradalmi erdőgazdálkodásra épülő faipar fejlődését is. Igazi különlegességnek számít, hogy ebben a térségben jónéhány faipari vállalkozás létrejött, köztük olyanok is, amelyek országos méretekben is meghatározóvá váltak. Ezek között a Dráva túlszárnyán lévő, a nagykanizsai Gutmann Henrik beliscsei vállalatát emeltem ki, amely Közép-Európa legnagyobb faipari üzemévé vált, de emellett más jelentős faipari kapacitások is létrejöttek. A mellékhaszonvételi lehetőségek közül részletesen elemeztem a vadászati lehetőségeket, rámutatva arra, hogy az 1890-es évektől a térségben lévő óriási erdőségek milyen alkalmat kínáltak a rendszeres vadgazdálkodásra, megteremtve egy ma is fontos, főleg fizetőképes külföldiek által folytatott tevékenység alapjait. Az uradalmak megragadták azokat a lehetőségeket, amelyek révén termelésük mások számára is megismerhetővé vált, ezek közül kiemelkedtek a különböző, világ- és hazai kiállításokon való megjelenések, amelyek számos magas díjat is hoztak a tulajdonosoknak.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: *Q10, Q15, Q01, R11, R12, P41, P48*

Tárgyszavak: *erdőgazdálkodás, vadászat, faipar, erdőjog, Dráva*

1. Bevezetés

Az erdő Földünk, s a rajta élő emberek egyik életforrása, a természeti tényezőktől és emberi beavatkozásoktól függő életközösség és élőhely. Az erdő a Föld legfejlettebb életközössége, amely magában foglalja a talajban élő mikroorganizmusokat, a földfelszínen élő mohákat, gombákat, lágú- és fás szárú növényeket, továbbá a benne élő rovar-, madárvilágot és vadállományt (erdo.kormany.hu). Szakács László zalai erdész és erdészettörténettel foglalkozó elismert kutató egy általam igen kedvelt megállapítása, hogy *„az ember nem élhet erdő nélkül, az erdő viszont létezhet ember nélkül. Az erdők a legösszetettebben és a legkifinomultabban működő szárazföldi életközösségek, az erdőgazdálkodás pedig egy bonyolult, sokrétű, problémával terhelt tevékenység”* (Szakács, 2006:235). Magyarországon az utóbbi évtizedekben folyamatosan emelkedik az erdőgazdálkodási célú terület nagysága, amely a faállománnyal borított területen kívül többek között az egyéb erdészeti célú utakat, a tisztásokat, a csemeteket is tartalmazza. A 2012. évi 2.056.000 ha 7,8%-kal, 148.000 ha-ral bővült a 2000. év állapotához képest (Fejes - Restyánszkiné Jaczkó, 2013). Ez a megadott országos erdősültség nem jelenti azt, hogy a teljes erdősült területen aktív erdőgazdálkodási tevékenység történik, mivel 2012-ben Magyarországon körülbelül 175.500 ha erdőterületnek volt rendezetlen az erdőgazdálkodói jogviszonya, vagyis nem volt olyan gazdálkodója, aki az erdőgazdálkodási tevékenységet jogosan végezhetné volna. Ezen rendezetlen erdőterületek 90%-a volt magán kézben, többnyire osztatlan közös tulajdonban (Szűcs, 2016). Ez még megoldandó feladat a jogalkotó részére a jövőben, mivel az erdőgazdálkodás a vidék agrárgazdálkodásának egyik meghatározó eleme. Bár a nemzeti össztermékhez az ágazat csak alacsony hányaddal járul hozzá, az erdőgazdálkodás közvetlenül vagy közvetetten (lásd: fatermékek, fűtésszükséglet, ipari kereslet stb.) hozzávetőleg kb. 100.000 család, vagyis körülbelül 350-400 ezer fő megélhetéséhez járul hozzá valamilyen formában, és így nagy szerepe van a vidék lakosságmegetartó képességének erősítésében. Olyan térségekben nyújt sokszor egyedüli munkalehetőséget, ahol más munkáltatók csak kis számban vannak jelen.

A rendszerváltást követően a korábbi mezőgazdasági tulajdonviszonyok jelentősen megváltoztak. Az addig szövetkezeti tulajdonban lévő erdőket ismét magánkézbe adták, sőt az állami erdők egy részét is magánosították olyan helyeken, ahol a rendelkezésre álló privatizációs földalap kevésnek bizonyult. A tulajdonosi szerkezetben bekövetkezett változások ellenére továbbra is az állam szerepe a legjelentősebb. 2012-ben az állami

erdőterület aránya 56%, a magánkézben lévő erdőterületé 43%, míg a közösségi erdőterületé 1% volt (Fejes - Restyánszkiné Jaczkó, 2013). Az állami tulajdonban álló erdők esetében a tulajdonos valójában maga a társadalom. Ezzel a nemzeti vagyonnal gazdasági értelemben véve is felelősen kell gazdálkodni, hiszen a társadalmi jólét megteremtéséhez az adóforintok mellett a másik jelentős állami forrás a nemzeti vagyon hatékony működtetéséből származó bevétel. Tekintettel arra, hogy Magyarország jelenleg faanyagból - mint megújuló alapanyag és energiaforrás - nem önellátó, az erdőkből fenntartható és kiszámítható módon kitermelhető faanyag igen fontos a nemzetgazdaság számára.

Dolgozatom a magyar gazdaság történetének egy igen érdekes időszakának viszonyaiba próbál bepillantást nyújtani a Dráva menti erdőgazdálkodás és faipar fejlődésének bemutatásán keresztül. A 19. század második felében a Dráva menti térség gazdasági rendszeréből az erdőgazdálkodás és a faipar emelkedett ki leginkább, amit a gazdag és minőségi erdőségek hasznosításának lehetősége motivált. Külön érdekessége a témának, hogy a történeti Magyarországon ez a vidék a latifundiumok igazi hazája volt: Somogyban - Fejér vármegye mögött - a második legnagyobb arányban voltak jelen a 10 ezer kat. holdon felüli birtokok, a minőségi erdőgazdálkodás megteremtése nem utolsósorban az uradalmak által jött létre.

Azért is választottam ezt a kutatási témát, mert mindig is közel állt hozzám a Dráva mente vidéke, az agrárium, a múlt történelmi családjainak története. Alapvetően egy mezőgazdaságban dolgozó családból származom. Az erdő adja a kenyeret a családom asztalára, mivel a fő tevékenységem az erdőgazdálkodáshoz és fatermék kereskedelemhez köthető. A Dráva mentén, Barcson élek, ahol hajdan a Széchényi és a Kremzir családoknak magas minőségű termelést folytató nagybirtoküzemei működtek. A gazdaságtörténethez fűződő vonzalmam már alapszakos hallgatóként kialakult és erősödött, amikor a Somogy megye közepén lévő sörnyei Somssich uradalom gazdálkodásának múltját kutattam. Egyetemi hallgatói tanulmányaim alatt megírt három OTDK dolgozatom is a történelmi összefüggések megismerése iránti vonzalmamat erősítette. Dolgozatomban alapvetően arra vagyok kíváncsi, hogy a dualizmus korában, amikor a magyarországi gazdaság növekedése látványosan felgyorsult, a magyar mezőgazdaság, s azon belül az erdőgazdálkodás a Dráva menti térségben milyen változásokon ment keresztül.

Szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik nélkül nem juthattam volna el a doktori értekezésem megírásáig. Mindenekelőtt témavezetőmnek, Prof. Dr. Kaposi Zoltánnak

szeretném megköszönni azt a rengeteg beszélgetést, tanácsot és véleményt, amelyek folyamatosan formálták magát a doktori értekezést és engem is, szakmailag és emberileg egyaránt. Külön köszönet illeti a családomat is, akik nagy türelemmel és megértéssel viseltettek irányomba az életem eme szakaszában. Hálával tartozom a 2023-ban elhunyt Dr. Varga Attilának, aki a Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolában egy kutatóorientált műhelyt hozott létre és emberségével, szakmai felkészültségével nagy hatást gyakorolt rám. Köszönetemet fejezem ki a dolgozat előopponenciájáért Dr. Rab Virágnak és Dr. Horeczki Rékának, akik számos hasznos megjegyzéssel és tanáccsal éltek a dolgozat korábbi változata kapcsán.

2. A téma hazai és nemzetközi irodalmának áttekintése

Az első erdészettörténeti munkát Stisser F. V. a jénai egyetem erdő- és vadászattudományt előadó tanára 1737-ben jelentette meg „*Forst- und Jagdhistorie der Teutschen*” címmel (Márkus - Tyihonov, 2011). A 19. század utolsó harmadában német nyelvterületen egyre szaporodtak az erdészettörténeti összefoglaló művek, amelyek a hazai erdészettörténet kialakításához mintát adtak. Ilyen volt például Schwappach féle *Handbuch der Forst- und Jagdgeschichte Deutschlands*.

A hazai erdészettörténeti szakirodalom megismerését nagymértékben segíti a tudományterület néhány bibliográfiája, amelyek részletes áttekintést adnak az erdészet és erdőgazdálkodás-történet kutatási irányait és kedvelt témáit illetően. A Gerlai-bibliográfia (1936) 619 oldalon 9470 tételt tartalmaz, amelyek szerzők szerint tartalmazzák a munkákat 1934-ig bezáróan. Hiánypótló munkaként a Gerlai-bibliográfiában fel nem vett erdészeti törvények, rendeletek a Tomasoovszky Imre (1905) féle „*Betűsoros tárgymutató az Erdészeti Rendeletek Tára (1880-1904)*” címmel ellátott, Selmecebányán kiadott könyvben található. Ez a gyűjtemény közel 1350 tételt tartalmaz. A Kolossváry Szabolcsné (1975) által összeállított bibliográfia már az 1945-1964-es évek anyagát dolgozza fel. Az utolsó jeles bibliográfia pedig 1995-ben jelent meg Bartha Dénes és Oroszi Sándor (1995) szerkesztésében: a 440 oldalas kiegészítő könyv 1769 szerző 8947 publikációját tartalmazza. Ezekon kívül fontos adalékkal szolgál még a témában Für Lajos - és Pintér János (1987) által szerkesztett „*Magyar agrártörténeti életrajzok*” című munka.

Az erdőgazdálkodás első magyar nyelvű összefoglalása Nagyváthy János (1791) nevéhez köthető a „*Szorgalmatos mezei gazda*” című könyvével 1791-ből. Nagyváthy művében foglalkozott a korabeli mezőgazdasági termelés szinte minden ágával, a talajváltástól kezdve a vetés, cséplés és az állattenyésztés különböző kérdéseire. Az erdőkről szóló III. fejezetben 96 oldalon keresztül, sok gyakorlati példával ellátva foglalja össze a kor gazdálkodási kívánalmait és javaslatait. A posztumusz, 1821-ben Pesten kiadott „*Magyar Practicus Termesztő (1821)*” című művében részletesen bemutatta kora agrárgazdaságát, s rámutatott a termelés lehetséges fejlesztési irányaira. Tizenegy pontban sorolta föl, milyen okai vannak az erdők pusztulásának, majd pedig hat pontban 30 oldalon keresztül részletezte, mit kell tenni az erdők helyes kezelését illetően. Nagyváthy munkája azért is fontos, mert ő korábban a mintegy 200 ezer magyar holdat kitevő gróf Festetics uradalmakat irányította, de a 19. század elején már Csurgón élt, s a könyvében felsorolt esetei között nagyon sok dél-somogyi területről vett a gyakorlati példa található (Nagyváthy, 1821:265-295). Nagyváthy munkája nem annyira mai értelemben vett szaktudományos munka, hanem inkább leírása és megismertetése az erdőgazdálkodás rendszerének. Művét a hazai agrárgazdálkodók és üzemirányítók közül sokan olvasták és ismerték.

Kiszánthói Pethe Ferencnek, aki Nagyváthyt váltotta a keszthelyi directori állásban, 1805-ben jelent meg a „*Pallérozott Mezei Gazdaság (1805)*” címet viselő alkotásának első kötete, amit 1814-ig követett a másik kettő (1808; 1814). Pethe már Albrecht Thaer „*tanítványa*” volt, művében a német szerző racionális szemlélete alapján értekezett. Fejtegetéseit a munkáiban helyenként hosszadalmasan adja elő ugyan, közben mégis számos eredeti megfigyeléssel gyarapította az éppen akkor bontakozó magyar agrártudományt. Nemcsak átvett, hanem adaptált is. Az elsők között ismerte fel a belterjes termelés és üzemszervezés jelentőségét. "*Markolj csak keveset, de azt jól megszorítsd; Ne a földet, hanem a munkát szaporítsd*" - volt az egyik legtöbbet emlegetett jelszava. A II. kötetben szólt főleg az erdőgazdálkodás témaköréről, a korabeli hazai viszonyokról és lehetőségekről (Süle, 1964). A keszthelyi és magyaróvári képzés mellett a selmeci akadémián 1867 őszén kezdődtek el az addig német nyelvű oktatást felváltó magyar nyelvű előadások, ami jelentősen felerősítette a tudományterület aktív művelői között a már addig is érezhetően fennálló igényt a magyar nyelvű, magas tudományos minőségű munkák létrejöttéhez.

A dualizmus korában az erdészettel is foglalkozó szerzők általában a mezőgazdaság rendszerében helyezték el az ágazatot. Wenzel Gusztáv a *Magyarország*

mezőgazdaságának története című könyve úgy mutatja be az egyes történelmi korokban az erdőket, mint a mezőgazdaság egyik ágát az adott korok gazdasági viszonyai között (Wenzel, 1887). Nagyon fontos volt a pécsi gyökerekkel rendelkező Engel Sándor több alkotása (1882; 1892), amelyek részletesen taglalták a Monarchia két országrésze, Ausztria és Magyarország faipari és a különböző fatermék-típusok kereskedelmi sajátosságait, és azok nemzetközi piacokon való előfordulását és eltéréseit.

Az 1880-as évek elejére a kor erdészeti szakemberei között konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy jelentősebben kell támogatni a magyar nyelvű tudományos munkák létrejöttét, hiszen ebben az időszakban még mindig kevés volt belőlük. Ennek a konszenzusnak és Bedő Albert hathatós támogatásának köszönhetően jelent meg a kor neves agrártörténészének, Tagányi Károly a „*Magyar erdészeti oklevéltár*” című háromkötetes műve, amelyben 2424 oldalon 772 oklevél található, továbbá a szerkesztőnek egy 47 oldalas tanulmánya, amelyben 1867-ig szólóan felvázolta a magyar erdőgazdaság fejlődését bezáróan (Tagányi, 1896). A kiegyezés utáni évtizedekben a magyar állam kezelésében levő erdőterületek működésének és sajátosságainak megismeréséhez nagy segítséget nyújtanak Bedő Albert (1878; 1896) és Divald Adolf (1868) munkái, továbbá bepillantást engednek az állami erdőterületeken kialakult és gyakorlatban alkalmazott gazdálkodási és értékesítési módszerekbe is. Ez azért is fontos, mert a vizsgált időszakban az állami területeken a faanyag értékesítése döntő többségében lábon értékesítéssel történt. A fenti alkotások révén megismerhetővé vált az értékesítés folyamata, ami segítette átlátni a piac működését.

A nagy változatosságot mutató magyarországi erdőgazdálkodás különböző területeinek elemzése az első világháború utáni időszakban is népszerű téma maradt. Születtek az átfogó magyar történelmi fejlődést bemutató művekben mezőgazdasági és erdőgazdasági elemzések. Emeljük ki ezek közül Orosz Istvánnak, Katus Lászlónak, Vörös Antalnak, Kolossa Tibornak és Für Lajosnak a tízkötetes Magyarország története sorozat 6-7. kötetében megjelent tanulmányait. Alapvető munkát írt Csizmadia Andor a községi közigazgatás önállósulásáról, illetve a falusi közösségek 1848-1944 közötti szervezetéről és működéséről. A Kolossváry Szabolcsné (1975) által részben írt és szerkesztett, a magyar erdőgazdálkodást áttekintő tanulmánykötet révén nemcsak a korabeli erdészettörténet képét, hanem a fontosabb térségi irányok és eltérések is ismeretűvé váltak. Hiller István (1985) "*Erdészettörténet*" című egyetemi jegyzete számos ábrával, egykorú képpel gazdagított munka, három fejezetben a magyar erdőgazdálkodás és a faipar történelmi fejlődését tárgyalja kronológiai sorrendben. A második fejezet a hazai

erdészeti szakirodalom és szaknyelv megteremtésével, a harmadik pedig a felsőoktatás történetével foglalkozik.

Nézzük meg a továbbiakban, hogy az erdészet történeti vizsgálatának milyen nagyobb tematikai csoportjai jelentek meg. Az erdészet népszerű téma a történészek számára, s a mindennapi élet és működés számos területéhez kapcsolódik, ezért sokféle kontextusban vizsgálták. Az egyik ilyen terület az erdőjog. A magyar erdőgazdálkodás fejlődésének fontos vonzata a nyugati világból átvett erdőjog beépülése az erdőkezelési rendszerbe. Magyar Eszter (2002) műve részletesen taglalja az erdőjog fejlődésének témakörében és magának a jogszabályi környezet változásának a gazdasági életre gyakorolt hatásait. A korabeli erdészetpolitikai irányok megismeréséhez járultak hozzá a Kaán Károly művei (1920; 1923). A fenti alkotások kiválóan mutattak rá arra, hogy mik is voltak a korszak legégetőbb szakmai és szakpolitikai kérdései, illetve, hogy milyen javaslatok, elképzelések és konszenzusos megoldások születtek a különböző szakmai alkotó helyeken. Az erdészeti közigazgatás történeti áttekintését N. Kiss István (1990) és Héjj Szabolcs (1971) műveiből ismerhettem meg: ezek a munkák az erdők és az erdőkkel foglalkozók mindennapi életét figyelemmel tartó és nagymértékben befolyásolni képes erdészeti közigazgatási rendszer fejlődését és annak legégetőbb kérdéseivel foglalkoztak. témához szorosan kapcsolódó erdészeti térképekhez elvitathatatlan adalékot nyújtott Szilas Géza (1978) tanulmánya is. A szerző betekintést enged az erdők térképezésének a pontos módszereibe és azok történeti fejlődésébe, és ismertette, hogy miért és hogyan is alakultak át az igények a különböző fókusszal rendelkező és más-más módszerrel létrehozott erdőtérképeket illetően. Az 1879. évi erdőtörvény hatásait e sorok írója is vizsgálta a Dráva mentén elterülő uradalmak esetében, ahol egyértelműen ki lehetett mutatni, hogy a vizsgált térség uradalmi esetében pozitívan hatott a 19. század végére az erdőket érintő jogszabályi környezet folyamatos, egyre szigorodó változása az erdőállományok minőségét és hosszú távon való fenntarthatóságát illetően (Szabó, 2019).

Egy másik tematikai szint a településtörténet. Magyarországon, így a Dél-Dunántúlon is az 1960-as évektől máig egyre szaporodnak az egyes városok vagy falvak történetét bemutató alkotások. A településtörténeti munkákat tekintve említtem meg, hogy Kapuvár környékét Balsay Endre (2008), Sopront Csapody István (1968), Pécsét Kollwentz Ödön (1998), Zalaegerszeget Szakács László (2012), Debrecent Penyigey Dénes (1980), míg Nagykanizsát Kaposi Zoltán (2014) ismertette a nagyközönséggel. Somogy megyére vonatkozóan az utolsó években Csurgó és Ötvöskónyi településről, illetve 2024 nyarán Somogyszobról jelent meg községtörténeti monográfia, amely a hatalmas kiterjedésű

belső-somogyi erdőségek egy részével is foglalkozik (Horváth, 2016; Szántó, 2020; Kaposi, 2024; Szántó, 2024).

A leggazdagabb tematikai egység az uradalomtörténet. A 19. század vége óta jelennek meg Magyarország különböző vidékeiről nagybirtokok működését feldolgozó munkák. Nem lehet cél a mintegy száz alkotás felsorolása, de emeljük ki a térségünk szempontjából fontosabbakat, így a bellyei uradalomról szóló jelentést (1883), a nagykanizsai uradalmat bemutató alkotásokat (Kaposi, 2013; Kaposi, 2018), a keszthelyi Festetics-birtok gazdálkodását elemző munkát (Lukács, 2009), Tilkovszky Lórándnak a Széchenyi-féle csokonyai uradalom inventáriumát bemutató tanulmányt (1991) stb. Ezek a munkák részletes bepillantást engednek egy-egy uradalom, gazdasági egység működésébe, segítenek megérteni az operatív működés sajátosságait és eltéréseit a különböző térségekben elterülő uradalmaknak egymáshoz képest. Emeljük még ki T. Mérey Klárának (1963) az 1963-ban megjelent, sok uradalmat érintő vizsgálatát Somogy megyére vonatkozóan. A Dráva mente térségére vonatkoztatva végeztem én is hasonló uradalomtörténeti elemzést egy tanulmányomban, ahol a folyó mentén elterülő uradalmak működését vizsgáltam, összehasonlítva az ország más térségeiben elterülő nagybirtokokkal (Szabó, 2020). Az alapítványi erdők működési sajátosságainak a megismeréséhez hasznos Csöre Pál - Oroszi Sándor (1990) munkája.

A vadászat, mint az erdőgazdálkodás egyik legfontosabb mellékhaszonvételi formájának korabeli áttekintéséhez több mű is segítségemre volt: Csöre, 1994; Draskovich, 2008; Faragó, 2009; Kotlár, 1987; Zolnay, 1971. A korabeli vadgazdálkodási problémák feltérképezéséhez és megértéséhez Festetics Pál (1917) művét tekinthetjük alapvetőnek. A vadászati ellenőrző hatóság múltjához nyújtott kiegészítő információk adalékot Makay-Beró, H. (2020) műve. A pannon térség egészére nyújt fontos, a regionális eltéréseket is bemutató, a 2019. évi IKHS Mengersdorf-konferencia erdészettel és vadászattal foglalkozó német nyelvű kötete, amelyben horvát, szlovén, osztrák és magyar szerzők foglalkoztak a kérdéskörrel (Mali - Moll - Ruhri, 2020). A Dráva mente térségében elterülő uradalmak vadgazdálkodási sajátosságaival részletesen foglalkoztam Szabó, M. (2021) tanulmányomban.

A hazai erdészeti szakírásnak és az erdészeti szakképzésnek szerepe az erdőgazdálkodás és a szorosán ráépülő faipar gyors és számottevő fejlődésében elvitathatatlanok. Már a 19. században is sokat foglalkoztak a kérdéssel (Galgóczy, 1855; Ditz, 1867; Hirsch, 1903). A korabeli alsóbb szintű erdészeti szakoktatás helyzetét Roth Gyula (1905) ismertette, a selmecbányai Erdészeti Tanintézet történetével pedig Lesényei

Ferenc (1958) műve foglalkozott. A keszthelyi erdő- és vadászati iskola alaposabb megismerését Márkus László (1959) írása segítette elő.

A faiparral foglalkozó fontosabb művek már az első világháború előtt is jelentek meg (Edvi Illés, 1911; Sztérényi, 1901; Galánthai Nagy, 1912; Pártos, 1941). E tárgykörben hasznosnak bizonyultak a kutatásaim során a Pécsi és a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentései (1882; 1893). A faipar történetéről az egyik legátfogóbb munka Kolossváryné Perényi Márta (1978) műve, amely segít elhelyezni a faipar jelentőségét a korabeli gazdasági rendszer egészében. Baranya megye iparáról T. Mérey Klára (1999), Somogy megyéről pedig szintén T. Mérey Klára (2007) munkáiban kaphatunk átfogó képet. Somogy gazdasági helyzetéről a dualizmus korszakát illetően tájékozódhatunk még Széchényi Imre (1887) művében is, aki a dualizmus korában, az agrárválság idején a nehézségekkel küszködő somogyi gazdaságról nyújtott kiváló áttekintést. Az időszak alapvetően fontos gazdaságtámogatási rendszereiről és módszereiről Varga László (1978) adott áttekintést. Ezek a különböző formában nyújtott, főleg az ipar és az infrastruktúra fejlődését segítő gazdaságtámogatások és ösztönzők kimagaslóan fontos szereppel bírtak az általam vizsgált térség iparosodását illetően, hiszen az itt megjelenő ipari alapítások szinte mindegyike kapott valamilyen formában állami segítséget a fejlesztési célok eléréséhez. Úgy gondolom, hogy ezen gazdaságtámogatási rendszerek alapos és átfogó ismerete elengedhetetlen a térség fejlődésének vizsgálata kapcsán.

Az ország fatereskedelméről Fodor Lipót (1909) adott hiteles leírást. A szerző azzal foglalkozott, hogy milyen főbb piaci motívumok és hatások jellemezték az ország piacát, továbbá, milyen kihívások veszélyeztették a hazai fatereskedelem és azon keresztül a faipar korszakon átívelő látványos fejlődését. A nemzetközi kitekintéshez nagy segítségemre volt Schmidt Károly (1901) műve, amely áttekintette a századforduló környéki Ausztria, Németország, Franciaország és Svájc fatereskedelmi és faipari viszonyait, illetve egy másik művében a gyári faipar országos helyzetéről is kaphatunk átfogó képet (1903). A kitekintés azért is fontos, mivel a Dráva mente térségében működő nagyobb faipari üzemek árbevételeinek jelentős része exportból származott, és a legfőbb piacaik főleg ezen országokból kerültek ki. Ezért is volt fontos ezen országok piacainak a minél alaposabb megismerése. A térségben kiemelkedő vállalkozói eredményekkel rendelkező személyekről és azok életéről is születtek alkotások, meghatározó művek, amelyek hasznos forrásoknak bizonyultak (Kerecsényi, 1979; Kaposi, 2014; Engel, 2009). Ez azért lényeges, mert a Gutmann és az Engel-cég a Dél-Dunántúl legnagyobb faipari vállalkozói voltak, szerencsére a fenti szerzők alaposan dokumentált műveikben

rámutattak a vállalkozói siker hátterére is. A vizsgált korszakban a Dráva mentén elterülő, országosan is jelentős faiparral én is foglalkoztam egy tanulmányomban (Szabó, 2022).

A statisztikai anyagok a dolgozat szempontjából kimagasló fontossággal bírtak a vizsgált időszak és térség erdőinek, erdőgazdálkodásának és faiparának, és az ott élő lakosságot érintő változások számszerűen kifejezhető és kimutatható megállapításaihoz. A történeti leíró statisztika szempontjából általános forrásom volt Fényes, 1836; Fényes, 1851; Nagy, 1828. Az 1867 utáni időszakban, a KSH megszületése után már jóval biztosabb, egzaktabb statisztikai anyagok készültek. Az erdőterületekkel történő változások feltérképezéséhez, az ott folyó gazdálkodás rendszer leírásához hasznos források voltak Bedő, 1896; Szöllősy, 1926 munkái, illetve az 1895. évi viszonyokat pontosan bemutató Mezőgazdasági statisztika (1895), illetve a Gazdacímtár (1893), Gazdacímtár (1897) és a Gazdacímtár (1911). A térség népességét érintő változások és trendek vizsgálatához elengedhetetlen volt a korszak népszámlálási adatainak az ismerete és elemzése: Népszámlálás (1870), Népszámlálás (1880), Népszámlálás (1900), Népszámlálás (1910), Foglalkoztatás (1900). Egyes faipari gyárak, üzemek, illetve nagyobb, főleg részvénytársasági formában működő fakereskedelmi vállalatok rövid bemutatására használhatók voltak az 1870-es évektől megjelenő kompasszok is.

Szakirodalmi áttekintésem végén említeném meg a hazai szaklapokat, szakfolyóiratokat is. Ezek közül kiemelkedik az Erdészeti Lapok folyóirat, amely 1862-ben indult meg, mint az Országos Erdészeti Egyesület hivatalos közlönye. Célja a magyar nyelvű erdészeti irodalom megteremtése és fejlesztése, a szakmai képzettség fokozása és az erdészeti közvélemény kialakítása. Megalapítója Vágner Károly és Divald Adolf volt. A második világháborút követően 1944-48-ig szünetelt, majd újra indították. 1950-ben megszüntették, de 1952-től „Az Erdő” néven, majd 1991-től újra Erdészeti Lapok címmel jelenhetett meg. Több más korabeli és későbbi sajtóanyag is bőséges adatokat biztosítottak a korszak mindennapi életének és fejlődésének a bemutatásához. Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Erdészettörténeti Közlemények, Vadász Lap, Vadász és Versenylap, Somogyvármegye, Somogy, Drávavidék, Barcs és Vidéke, Magyar Fakereskedő, Kádár, a Fakereskedelem. A hazai folyóiratokban való kutatást nagyban megkönnyítette a hungaricana.hu és az Arcanum Digitális Tudománytár hatalmas szkennelt gyűjteményei. A kifejezetten erdészettel foglalkozó szaklapokban nagyon sok elméleti szakember, de mellette gyakorlati munkát folytató, uradalmakban vagy állami erdőknél dolgozó erdőmérnök is szóhoz jutott.

3. A kutatás célja, kutatási kérdések és módszerek

Látható a szakirodalmi áttekintésből, hogy a téma szakértői nagyon sok mindennel foglalkoztak már a hazai erdészetet illetően, de mégis maradtak még olyan területek a rendszerben, amelyek feltárása, elemzése fontos adalékul szolgálhat a hazai gazdaság- és társadalomtörténet számára. Mivel a Dráva mente erdőgazdálkodásáról, az ottani uradalmi gyakorlatról, illetve az erdőknek a térség gazdasági működésében játszott szerepéről részletes szakirodalmi áttekintés még nem született, ezért úgy gondolom, hogy ennek a témának a felvállalása hiánypótló lehet. Azért is vélelmezem ezt, mert a Dráva mente térségének erdőgazdálkodása, faipara, fakereskedelme, s az erdőkhöz köthető vadászat és egyéb haszonszerzési lehetőségek bemutatása összevethetővé teszi ezt a dél-dunántúli kistájat más hazai térségek hasonló jellegű folyamataival. Teszem ezt azért is, mert teljes mértékben elfogadom Orosz István akadémikus véleményét, miszerint „... *meggyőződésem, hogy az ország gazdasági, társadalmi története csak a tájak történetének együtteséből ismerhető meg*” (Orosz, 2020:7).

Vizsgálataimhoz, kutatásaimhoz alapvetően hazai és nemzetközi szakirodalmat, korabeli statisztikai forrásokat, egyéb leírásokat, sajtóanyagokat, s nem utolsósorban levéltári forrásokat használtam föl. Fontos hangsúlyozni, hogy dolgozatomban „*Dráva mente*” alatt nemcsak a trianoni határok meghúzása utáni mai magyar oldalt értem, hanem a történeti Magyarország kapcsán a szlavóniai erdőségek egy részét is. Teszem ezt azért, mert a magyar oldal birtokosai sokszor a horvát oldal birtokosai is voltak (Somssich, Jankovich, Schaumburg-Lippe, Habsburg, Draskovich stb.), s gazdálkodásuk a dualizmus korában nem vált szét magyar és horvát oldalra. Fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy a vizsgált korszakban a Duna-Dráva háromszög még Magyarországhoz tartozott, s főleg a bellyei uradalom részét képezte. Köztudott, hogy az 1920. évi trianoni békeszerződéssel a háromszög hatalmas területe az akkori Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került, ami később Jugoszlávia, ma pedig Horvátország részét képezi. Ez a területi elcsatolás az addigra már felbomlott, s csak kis egységekben létező dárdai uradalom kisebb, míg a Habsburg-kézben lévő bellyei uradalom nagyobb részét elvitte (Kaposi, 2020).

Dolgozatom módszere alapvetően az erdészettörténet által használt eszközökön alapul, azaz levéltári források feldolgozása, a fellelt adatok elemzése és összehasonlítása. Ehhez nyújtottak megfelelő alapot az erdőgazdálkodás-történet speciális forrásai, az üzemtervek. Kiemelt fontosságúak voltak a vizsgálódásaimhoz a levéltári források. A feltárt és felhasznált levéltári források, térképek a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy

Vármegyei Levéltárában és a Baranya Vármegyei Levéltárában, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található. A levéltári források közül kiemelem az MNL. SVL. IV. 428. Somogy vármegye erdőgazdasági üzemterveinek a gyűjteménye 1881-1945., és a MNL. BaVL. XI. 605. számú fondokat. (A levéltári forrásokat dolgozatom végén részletesen felsorolom.) Az értekezésre jellemző módszertani alapelv a folyamat-centrikusság, mely révén nem az egyes eseményekre, hanem a folyamatokra és azok mélyebb összefüggéseire helyezem a hangsúlyt.

A levéltári források egyenetlensége, esetlegessége, hiányos volta természetesen nem alkalmas arra, hogy modern közgazdasági módszerekkel az egyes uradalmak gazdálkodásáról részletes elemzést végezzünk, erre vonatkozóan nagyon kevés nagybirtokanyag maradt egyben (Somogyban például a piarista kuszodiátus mernyei uradalmának iratai - lásd: Tóth, 1977). Az esetek döntő többségében szórt adatokból kellett a logikai struktúrát összerakni. Éppen ezért elemzésünk elsődlegesen az uradalmi gazdálkodás strukturális változásaira koncentrálok, a vizsgált időszakon belül változásokat veszi számba, s mutat rá arra, hogy az első világháború elejére milyenné is vált a térség nagybirtokainak erdőgazdasági rendszere. Analógiákat keresve sokszor fordulok majd a hasonló gazdaságföldrajzi adottságok mentén működő, szomszédos uradalmakhoz, így például a Habsburgok bellyei nagybirtoka mellett lévő, a Duna árterében működő kalocsai érseki, a Montenuovo kézben lévő bólyi, a Festetics birtokokat is vásárló Hohenlohe-kézbe került kaszópusztai (somogyszobi), avagy éppen a szomszédos Inkey uradalmak gyakorlatához. A megszokott egyedi uradalmakról szóló alkotásokkal szemben nem kívántam a nagybirtoküzemek teljes működéséről képet adni, csupán azok gazdasági rendszerében működő erdőgazdasági sajátosságokra voltam figyelemmel.

A gazdaságtörténeti jellegű munkák alapvetően lábjegyzeteket használnak, hiszen ezek révén sokkal bőségebb magyarázatokra, kiegészítésre nyílik lehetőség, mint a szövegek közti hivatkozásoknál. Ennek ellenére dolgozatomban a hivatkozások tekintetében - igazodva a doktori iskola szokásaihoz - a közgazdászoknál bevett Harvard-rendszerű hivatkozást használom. A tanulmányok esetén oldalszámot szöveg közben akkor jelölök, ha konkrét adatot, gondolatot veszek át az adott szövegtartományból. Emellett a lábjegyzetet esetlegesen használom akkor, ha a dolgozat témájához szorosan nem kapcsolódó, de említésre méltó információ merül fel a szöveggörnyezethez kapcsolódóan bennem.

Mivel munkám alap kutatás, így hipotézisek helyett kutatási kérdéseket fogalmazok meg, amelyek a következők:

1. A korabeli Dráva menti uradalmak és a lakosság számára mit jelentettek az erdők?
2. Milyen változásokat generáltak a Dráva menti uradalmi erdőgazdálkodásban a dualizmus korában átalakult jogi és gazdasági folyamatok?
3. Hogyan alakult ki és fejlődött a dualizmus korában az uradalmak erdőgazdálkodása, illetve annak mellékhaszonvételi üzemágrendszere?

4. A Dráva menti térség gazdaságföldrajzi adottságai

Milyen is volt a 19. században a Dráva vidéke? A választ legegyszerűbben a korabeli történeti statisztikusok leírásai alapján fogalmazhatjuk meg. Közülük az egyik legeredetibb jellemzést Rummy György Károly adta 1812-es munkájában. A leírás gróf Széchenyi Ferenc főispán megbízásából készült, akinek mintegy 200 ezer magyar hold birtoka volt Somogyban. Rummy azt írta, hogy *„a Dráva...Somogy vármegye határán mindenütt homokos területeken folyik keresztül, s így szilárdsággal nem rendelkező partok által öveztetvén, igen nagy sebességgel rohan. Ebből származik részint kanyargós folyása, részint partjainak gyengesége és leomlása, végül pedig a kanyarok következtében meglassult és megemelkedett víz által a szomszédos földterületeken okozott áradás. A Dráva a folyása irányában hajózható. Stájerországból különféle árucikkeket, leginkább vasat és deszkákat szállítanak lefelé rajta. Folyása ellenében is hajózható egészen Barcsig, ámde csak igen nagy nehézségek árán: a hajóvontató utakat, ugyanis a folyó gyorsasága elrontotta a kanyargós és erdőkkel teli partokon, s ezért már nem az igásállatok segítségével, hanem az emberek igen nehéz munkájával kell a hajókat vontatni. Somogy vármegyében a hajóvontató utat az emberek kétkezi munkája által az 1801. esztendőben hozták tökéletes állapotba: mostanra azonban az egész tönkrement a kanyarokban, amelyekre teljes erejével rátör a víz, s mivel a nap mint nap való helyreállítását terhesnek találták az adófizető nép számára, a folyó teljes szabályozásáig felfüggesztették”* (Tóth, 1988:45). A 19. század elején több rév szolgálta az átkelést, ilyen tartott üzemben Batthyány herceg Sztáránál, Széchenyi gróf és Jankovics János Barcsnál, a varasdi főkapitányság Dornyénél, Festetics gróf Légrádnál.

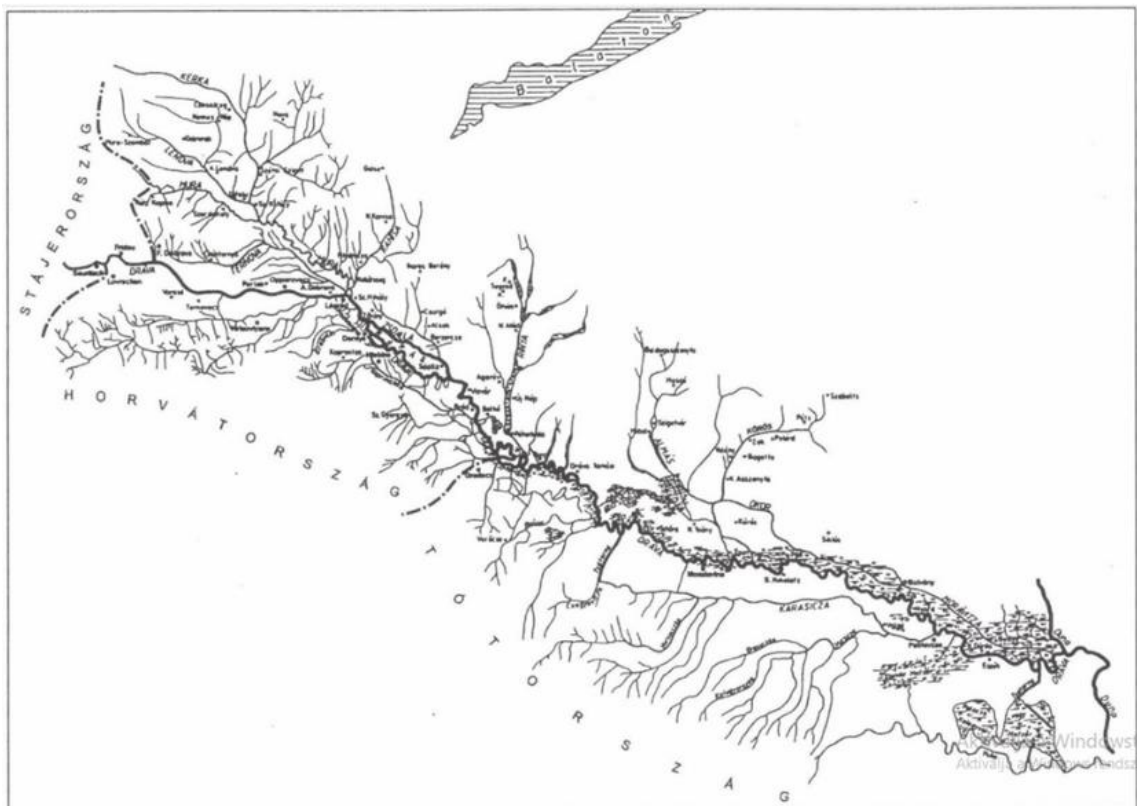
Rummy leírása igen alapos volt, s azt a korabeli megyei térképek is megerősítik. Pár évtizeddel később Fényes Elek a Drávát így jellemezte: *„a Dráva folyása felette sebes,*

áradásaival sok kárt okoz. Fővényéből aranyat mosnak, halakban bősége van és malmi híres lisztet őrölnek. Partjait híres bikkesek és tölgyes erdők kísérik” (Fényes, 1836).

A vármegye nagy ismerője, Csorba József a 19. század közepén megjegyezte, hogy „a Dráván keresztül ember emlékezetétől fogva voltak, s vannak hajóval s egy pár helyen híddal is közlekedések: így Sztáránál, Dráva Sz.-Mártonnál, Bartsnál Szlavónia Verőcze megyéjébe át: Heresznyénél a varasdi ezred földjére, Dörnyéről - hol még én is igen szép fa-hidra emlékezem -, úgy Légrádnál horváth országba van kompon biztos közlekedés is” (Csorba, 1857:58).

A Dráva sokáig szabályozatlan és igen vad folyó volt. A szabályozás előtt a Dráva bal parti völgyét a folyó fattyú ágai hálóztkák be, mert a főmeder gyakran változtatta a helyét. Árvíz alkalmával csak a völgy kiemelkedő halmi maradtak szárazon, és amikor a Dráva visszahúzódott medrébe, a mélyedésekben megrekedt víz elmoscsarasította ezeket a területeket.

1. ábra: A Dráva dunántúli szakasza a XIX. század elején

Forrás: T. Mérey, 2002:199

A Dráva szabályozását már a 18. században megkezdték. 1753-ban Mária Terézia királynő rendeletére feltérképezték a Dráva völgyét a mederszabályozás érdekében. Kivitelezési munkákra csak 1784-től került sor, amikor is több megszakítással 1948-ig a Murától a torkolatig 64 átvágás készült 75 km hosszúságban. A Dráva Légrádtól a Dunáig 454 km-ről 182 km-rel 272 km-re rövidült meg, aminek következtében a folyó jelentősen beágyazódott. 1886-ban a közlekedés- és közmunkaügyi miniszter a Drávának Zákánytól a torkolatig terjedő szakaszára vonatkozó új felvétel és szabályozási terv készítését rendelte el. Az állami szabályozási munkák 1895-ben indultak meg, évenként 400 ezer korona értékben. Főleg az alsó szakaszon dolgoztak, általában ott, ahol a hajózás érdekei szempontjából a munka a legsürgősebb volt. Kőből és rőzséből készült terelő és partvédő műveket építettek és az átvágott kanyarokat elzárták. A felső szakaszon is készült munka, bár hajózási szempontból ebben az időben a Barcs-Vízvár közti szakasz volt a legkedvezőbb állapotban. 1915-ig Zákánytól a Dunáig 272 km hosszú szakaszon több részletben összesen 106,5 km hosszban végeztek szabályozási munkákat. Az első világháború után a Dráva országhatár lett, ettől kezdve a rendszeres hajózás megszűnt, és minthogy magyar részről csak a legszükségesebb partvédezeteket építették, vagy egyéb helyi szabályozásokat végeztek, jugoszláv részről pedig alig végeztek munkákat, a Dráva újból elfajult (Károlyi 1973:273).

Az 1810 körül készült katonai jelentésben már sürgetett mellékfolyók rendezésére is lassan került sor. 1839-ben a Feketevíz Leccsapoló Társulat azt a célt tűzte maga elé, hogy a terület vizeit felfogja egy csatornába, s ez viszi a Drávába. A földmunkák zöme 1848 és 1866 között el is készült. A Rinya-szabályozás első terve csak 1905-ben született meg, de a kivitelezésére csak 1912-ben került sor (T. Mérey, 2002). Óriási munka volt a Mura szabályozása, amelyet 1875-ben kezdtek el az osztrákok. Huszonhárom év kellett, hogy a folyó egységes szabályozásával elérjék a magyar határt. 1898-ban indult meg az osztrák-magyar szakaszon a közös munka (Károlyi, 1973:276).

A Dráva szabályozása, ármentesítése, a belvizek rendezése óriási folyammérnöki munka volt. Mindamellet ezek jó része a 19. század végére befejeződött. A Dráva volt árterületén megtelepedett és az 1870-es évektől számában is megnövekedett lakosság és a térségben elterülő uradalmak új igényekkel léptek fel. Az állami beavatkozás mellett legalább ennyire fontosak voltak azok a szabályozási munkálatok, amelyeket a térség nagy uradalmi végeztek óriási anyagi ráfordításokkal. *„A vízrendezésekben a Baranya déli és délnyugati részén fekvő nagy uradalmak voltak elsősorban érdekelték. Anyagi erejük, valamint a rendelkezésükre álló szakemberek munkájának felhasználásával*

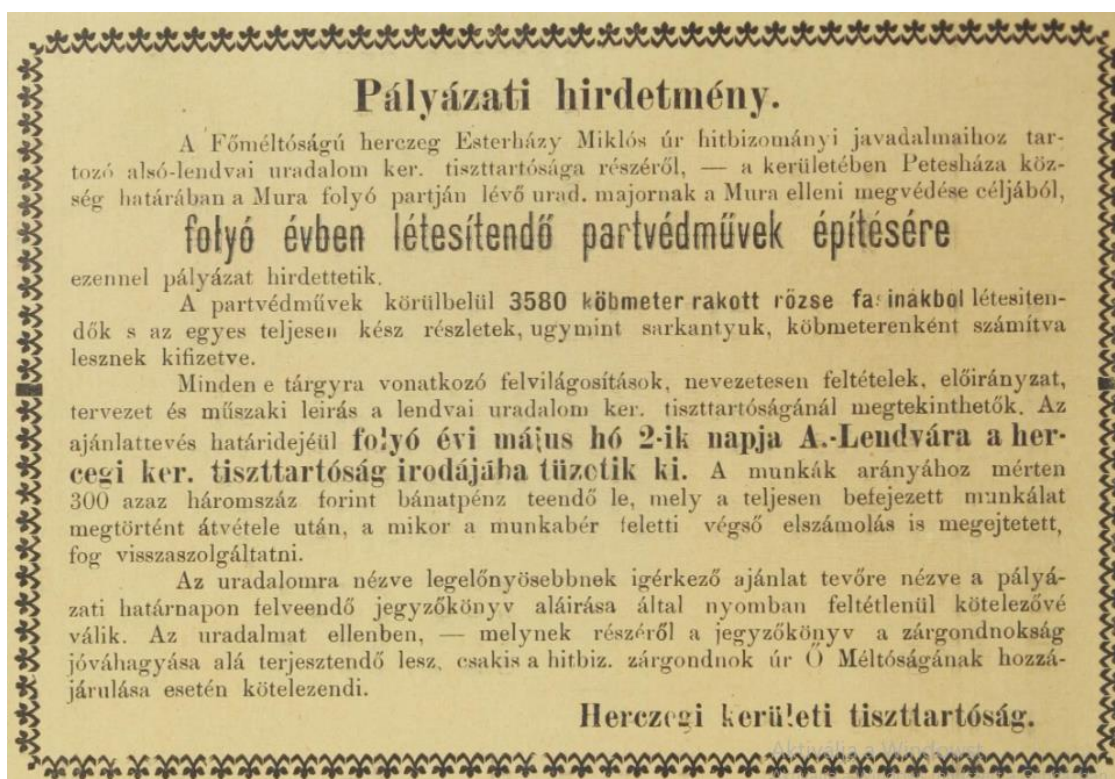
kezdeményezői lettek a vízkárelhárítási, lecsapolási munkáknak, és később - már a társulatok működésének időszakában - is a vízrendezési tevékenység jelentős tényezői maradtak” (Polohn - Szappanos, 1974:15).

A bellyei főhercegi uradalom az 1800-as évek elejétől kitűnő helyzetfelismeréssel, hosszú távú gondolkodással, jó szervezéssel, komoly anyagiakkal, önállóan, szakszerűen kezdett hozzá a vad, mocsaras, lápos, nádsás borította térség kiszikkasztásához. A birtok mintegy fele évente többször került víz alá. Jelentős részét a Duna-Dráva áradásai, kiöntései mellett a pécsi-villányi hegyekből lezúduló csapadékvíz is veszélyeztette. Hatásos és komoly vállalkozás volt a Karasica szabályozása Villánytól Darázsig 38 km hosszúságban már 1800-1805 között, a mocsárvidék kiszikkadt. Az 1800-as évek első évtizedeiben nagy költséggel, hozzáértéssel épített belső árvédelmi gátak az 1800-as évek első harmadára a birtok közel 30%-át védték, magas talajvíz és alacsony tengerszint feletti magasság mellett (Kaposi - Lengvári, 2021). Az 1800-as évek közepére a nád, a ás és a mocsár visszaszorult, vele a nádi farkasok farkái is. Szakszerű mezőgazdasági termelés, erdőtelepítés honosodott meg, és mindez lehetővé tette a gímszarvas, az őz, a vaddisznó betelepülését és szaporodását (Faludi - Konyár, 2010:39).

A vizes részeket alagsövezni kellett, a még rendezetlen patakok, kisebb vízfolyások vizét rendezni kellett, és mindez szükségessé tette azt, hogy a vízügy szolgálatába állítsák a mezőgazdasági ismeretekkel is rendelkező kultúrmérnököket. Ezért hozta létre a Földművelési, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium égisze alatt Kvassay Jenő az Országos Kultúrmérnöki Hivatalt, amely utóbb nagyon sikeresnek bizonyult (Dóka, 1987:190). A hosszú évek folyamán kialakult töltésvonalak fenntartására az érdekeltség részéről jelentkező hathatós kezdeményezések első jeleit az alsó Dráva-szakaszon ismerjük. 1855-ben Beremenden a dárdai uradalom és 13 árterületi község között megállapodás jött létre a védtöltésnek Gordisa nyugati határától Dárdáig terjedő szakaszán gátgyeület kialakítására (Szappanos, 1988:9). Az addigi vízrendezési munkálatok gondozását, a védművek fenntartását pedig meglévő vagy újjászerveződött társulatok biztosították. Ezek a társulások olykor hosszú előzményekre tekintettek vissza: már a 18. század végén felépült a Drávaszabolcs és Dárda közötti összefüggő töltés, amelyet Baranya vármegye Drávatamásiig meghosszabbított, majd a Drávatamási és Drávaszabolcs közötti szakaszt a megye, a Gordisáig terjedő részt a Benyovszky uradalom, és a Gordisától Dárdáig tartó részt 1871-ig a Dárdai Gátgyeület, majd utána a Schaumburg-Lippe herceg dárdai uradalma „*gondozott*”. 1918-ban a Vázsony-Dárdai Ármentesítő Társulat vette át ennek a töltésszakasznak a felügyeletét, illetve fenntartását

(T. Mérey, 2002:206-207). Kiss András, a dárdai uradalom földmérője volt az, aki először foglalkozott átfogóan a Fekete-víz rendszerével, javaslatot adott a kiépítés nyomvonalára és méreteire, valamint a sorrendiségre vonatkozóan, és ráirányította a figyelmet a drávai árvízvédelem és mederszabályozás jelentőségére a Fekete-víz rendezésével összefüggésben is (Polohn - Szappanos, 1974:17).

2. ábra: Hg. Eszterházy Miklós alsó-lendvai uradalmának pályázati felhívása partvédművek építésére

Forrás: Zalamegye, 1892.04.03. 14. szám

Az ábrán látható egy jó példa a Mura folyó vidéki uradalmi árvízvédelmi törekvésekre is, ahol a Hg. Eszterházy Miklós féle hitbizományi alsó-lendvai uradalom hirdetett meg nyilvánosan egy Mura folyó partján történő partvédmű építéséről szóló pályázatot 1892-ben. Ez a nagy értékűnek számító beruházás is jól mutatja, hogy az uradalmak nagy erőfeszítéseket tettek a Mura folyó térségében is a vizek megregulázása érdekében.

De nemcsak a Drávát, a Murát, hanem a Dunát is szabályozni kellett. A vizsgált uradalmak szempontjából a Duna jobb oldali völgye az igazán érdekes, mivel a folyó a Mecsek hegység vonalától délre eső dunai szakaszon erősen kiszélesedik, rajta a Duna hatalmas kanyarulatokkal bolyongott és árvizei gyakran elöntötték a folyó mellett elterülő

területeket. A Duna szabályozása már az a kiegyezés elején lezajlott (Kaposi, 2002; Károlyi, 1973:245). A 18. század végén, a 19. század elején magas gazdasági-műszaki kvalitású, kiváló személyiségek, felvilágosult, tetterre kész földbirtokosok álltak a vízszabályozási, vízrendezési ügy szolgálatába. Azt lehet mondani, hogy a megfelelő helyzetfelismerésük, szervezőképességük, hozzáértésük és a rengeteg erőfeszítésük tettekben és maradandó fizikai alkotásokban valósult meg. Faludi és Konyár szerint, hogy Széchenyi vízgazdálkodással kapcsolatos tevékenysége nemcsak a Duna-Balaton hajózásban, a Tisza-szabályozásban volt jelentős, hanem annak a szemléletnek elfogadtatásában, hogy a folyó egy-egy szakaszának szabályozását a folyamrendszer egészével összhangban kell végezni, illetve, hogy a vízszabályozás országos ügy lett. Magyarországon az átfogó vízi munkálatok társadalmi-gazdasági-műszaki feltételei az 1800-as évek második felében értek meg. A nagy vízi munkák ugyanis hosszú távra készülnek, megépítésükhöz, fenntartásukhoz erős államhatalom szükségeltetik. A bellyei uradalom 1868 és 1872 között megépítette az Albrecht nevezetű védgátat, amely több mint 27.000 hold árteret védett a Duna és a Dráva időszakos áradásaitól. A rövidebb és mélyebb főmeder közelében nagy holtágak és mellékágak maradtak. Az egységes árvízi hajózási meder kiépítéséhez szükséges volt a jobb oldalon az átmetszések helyét áttölteni. Ez is megtörtént a gemenci magaslat fölött az 1880-90-es évek fordulóján. Az ilyen formán megvédett területen az erdők kivágása után kitűnő mezőgazdasági földek keletkeztek. A szabályozást követően a holtágak mellett és az általuk körbezárt területen vízigényes ártéri erdők alakultak ki, gazdag növény- és állatvilággal. Az uradalom által kivitelezett erdőtelepítések a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődtek és a 20. század elején nagyobb ütemben folytatódtak (Faludi-Konyár, 2010:39-41).

5. Az erdő a tradicionális gazdaságokban

Az erdő nemcsak természetes állapotát tekintve, hanem mint állandó jövedelem szolgáltatására hivatott tőke, tehát mint gazdasági objektum is, a termőtalajból és az ezzel szervesen összefüggő faállományból áll. Az erdő jövedelmezőségét a két fő tényezőkön kívül a gazdasági beruházások (épületek, szállítási eszközök és berendezések) is jelentősen fokozhatják. Minthogy az erdő főhaszonvételét képező fa a nélkülözhetetlen javak közé tartozik, amelynek értéke más termelvényekhez viszonyítva állandóbb, és minthogy az erdőgazdaság aránylag csekély nyers jövedelméből

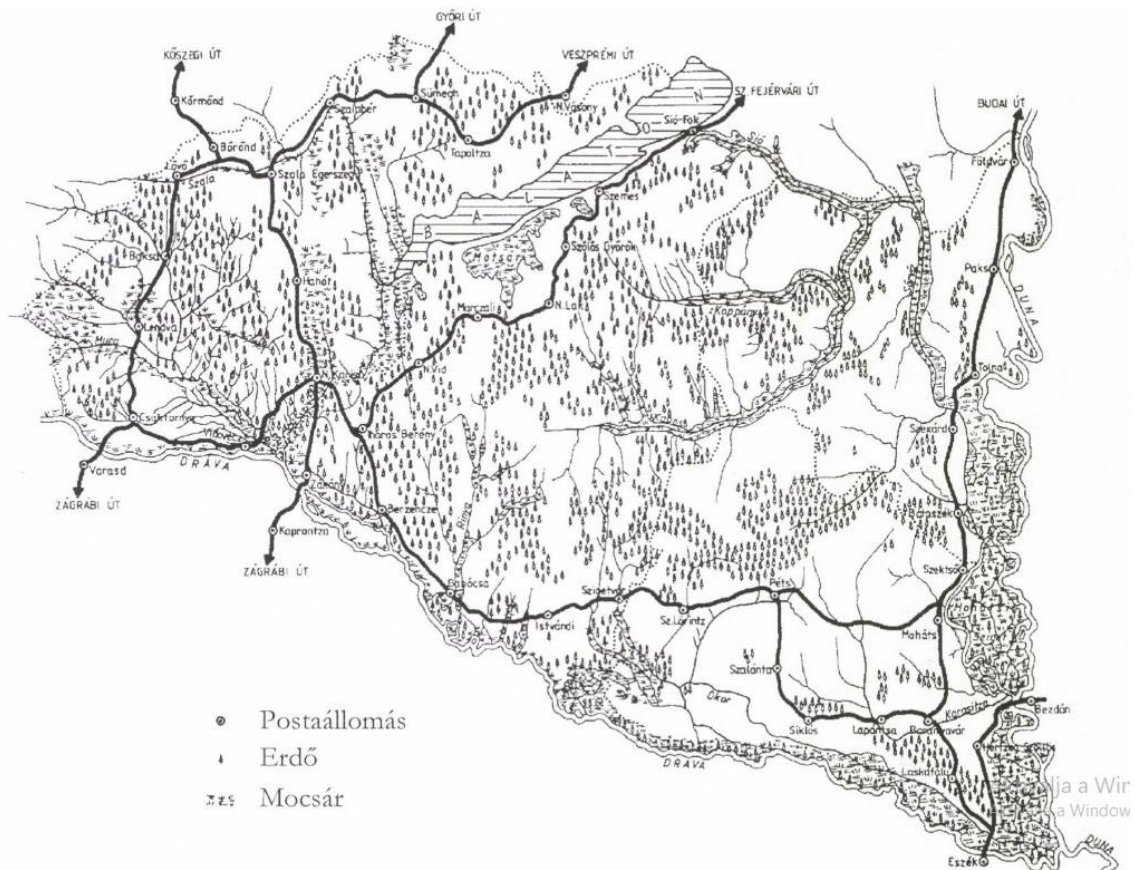
jelentékeny hányad esik a tiszta jövedelemre, a termelés eredményét pedig a természeti erők változásai alig befolyásolják s így a jövedelmezőség sincsen erősebb hullámnak kitéve, az erdő a magángazdaság igényeit is minden tekintetben kielégítő vagyontárgyat képez (Ajtai, 1935:5).

A tradicionális társadalmaknak nagyon fontos volt, hogy a lakóhelyük közelében megfelelő méretű és minőségű erdők legyenek, amelyek ki tudták elégíteni a közösségek számtalan formában megjelenő igényeit. Hogy mit adott az erdő az embernek, az népességként, kultúránként, avagy az erdők jellegéből is következően igen sokféle volt. Ha a magyarországi erdőségek funkcióira tekintünk, akkor először is azt emeljük ki, hogy az erdők sokáig élelemforrásként is funkcionáltak a kor emberei számára. Gondoljunk csak a vadászat számtalan formájára; a különböző ehető növények, bogyók, erdei gyümölcsök, gombák szerepére. Azonban a mezőgazdasági termelési technika javulásával, valamint a vadászati jogok, illetve a szabad erdőélés megszorítása miatt e funkció a 19. században látványosan lecsökkent. Viszont továbbra is nagy volt a jelentősége az erdőkből kinyerhető különböző építési alapanyagoknak. A 19. század elejétől már fontos volt az erdők védelme, vágásának előzetes engedélyhez kötése erdővédelmi szempontból, még akkor is, ha ezt a parasztság sérelmesnek találta. Az alkalmanként kivágható épületfát a védett földesúri erdőkben előre kijelölték, és így gazdálkodni tudtak az épületfával, számolni tudtak a természetes újulattal, elkerülhették az indokolatlan fapazarlást, és az erdők állagának leromlását (Magyar, 1981). A fa univerzális alapanyag volt a 20. század közepéig. Építési anyagként való hasznosítása a régi tömés házak, falazatok, gerendák, lécek, tetőfedő anyagok, deszkák esetében meghatározó jelentőségű volt. De az emberek bútoraik és egyéb háztartási eszközeik nagy része is fából készült (Braudel, 1985). A hamuzsír-készítés iparága is csak erdőkben alakulhatott ki.

De legalább ennyire gazdag a lista a termelés terén is. A fa, mint piaci termék az 1780-as évektől meginduló agrárkonjunktúra idején egyre fontosabbá vált. Ára folyamatosan emelkedett, amivel felértékelődtek az erdős területek. Az erdei jövedelmek nagyon fontosak voltak a 19. század első felében az uradalmak számára. A mezőgazdasági termelés eszközigénye, a görék, csűrök, pajták, karámok, istállók építése leginkább fát igényelt. A konkrét technikai eszközök is nagyon sokáig fából készültek (szelelőlapátok, faekék stb.) Az 1840-es évektől már Magyarországon is megkezdődő, majd az ötvenes évektől felgyorsuló közlekedés-fejlesztési lépések, s főleg a vasútépítés hatalmas faipari konjunktúrát alakított ki (talpfa, vasúti kocsik belső bútorzata, távirópózna, hidak stb.). A

gátépítéseknel a rőzsefalak építése szintén fát feltételezett. Mindebből látható, hogy az erdőre, a fára hatalmas társadalmi szükséglet volt. A faanyag árának emelkedését azokon a helyeken, ahol jó piaca kínálkozott, tervszerűtlen irtásokkal használták ki, és az erdő felújítására az esetek döntő többségében már nem gondoltak (T. Mérey, 1963:139).

3. ábra: Erdőterületek és postautak a Dél-Dunántúlon a 18-19. századfordulóján

Forrás: T. Mérey, 1999/b:78

A fás legelőkről és a legelőerdőkről is meg kell emlékeznünk itt, hiszen a 19. században az emberek mindennapi életében fontos helyet foglaltak el. A szabad erdőt nevezték legelőerdőknek is, ahol a jobbágyok számára megengedték a közös csordában és gulyában történő legeltetést (Kolossváry, 1975). Ez a legelőerdő kifejezés inkább a legeltetett erdőre vonatkozik, mint a XX. század eleji terminológia szerinti legelőerdőkre. Hozzá kell fűzni, hogy az Északi-középhegység sok falujában a tulajdonképpeni legelő sokszor magfákkal, cserjékkel vegyes ún. „legelőerdő” volt, erre bizonyítékok a jobbágyfelszabadítást követő erdő- és legelő elkülönözések peres anyagai (az előbbi „legelőerdő” még mindig inkább legeltetett erdőt jelentett). A legelők egykori fás és

bokros mivoltát Hegyi (1978) is említi, a Bakonyt azzal jellemezve, hogy nem voltak fátlan legelői. A lombos erdőket legeltették, a bükkösök és tölgyesek a szükséges gyepelgő hiányában sokfelé biztosították a szarvasmarha és juhnyájak táplálékát, olyannyira, hogy egyes településeknek tiszta legelője nem volt még a XVIII. században sem (Tagányi, 1896). A fás legelők sokszor igen nagy területet foglaltak el. Egy példa a Drávától északra fekvő, az Esztergomi Főkáptalan szenyéri uradalmához tartozó Szobi ispánság területén az 1840-es években a fás legelők az összes erdőknek felét tették ki (MNL. SVL. IV. 1. h. Ö. 101). A közbirtokosságok a pásztorok (csordás, kondás, gulyás) mellett rendszerint kerülőt, mezőört és erdőört is alkalmaztak, akik a közösség ingatlanjait őrizték. Ekkor kevésbé kötötték a földesurak külön engedélyhez erdejüknek termőfölddé átalakítását, azonban a XVIII. század elején új lendületet vevő, majd a század vége felé egyre erősödő erdőirtási hullám szintén hozzájárult, hogy német alapokból és helyi tapasztalatokból megszülessen a tervszerű és rendszeres erdőgazdálkodás. Az erdőket először a század második felében mérték fel, továbbá megalapozták a vágásterveken alapuló gazdálkodást. Az egyik sorsdöntő időszak ekkor következett el az erdei legeltetés és a fás legelők történetében (Saláta, 2009:10).

A 19. század közepén minden vármegyének és vidéknek inkább a hegyes és legfeljebb partos vidékein voltak kiterjedt erdőségek, ugyanakkor a síkvidékek kisebb-nagyobb mértékben általában szükségét látták fa dolgában. Ahová más erdős vidékről vízen nem történhetett fa szállítása, az még elviselhető költségszinten történt. Az erdönélküli területeken sokszor nélkülözni kellett a fatüzelőt, s nád, kukoricaszár, szalma, csutka, főképp pedig marhaganéjból készített és szárított tőzeggel pótolták azt. Bőség még a hegyes vidékeken is egyedül ott volt, ahol a rossz közlekedési viszonyok révén, a fának kereskedelemre való szállítása nagy akadállyal és kevés haszonnal járt. Legfásabb vidékek ekkoriban Árva-Thuróc, Liptó, Máramaros, Trencsén vármegye, Zemplénnek, Ungnak, és Bereg-Ugocsának felső vidéke, Krassó, s Dél-Biharnak és Aradnak Erdéllyel határos keleti és észak-keleti része volt. Galgóczy Károly 1855-ben megjelent munkájában kiemelte, hogy Baranya, Somogy (a Balaton vidékét kis részben kivéve), Vasnak Stájerország felé eső része szintén nem lát még semmi szükségét. A fanemet illetően fő szerepet visz ez erdőségekben a fenyő, tölgy, bükk, cser, kisebb mennyiségben a juhar, éger, kőris, hárs, s kisebb mértékben fenyvesek, és még Baranyában a Mecsekhát, Vasban különösen a tótság szép fenyveseket mutathat. Somogy igen szép „*bikkesekkel*” bírt, s azt lehetett mondani, szerszámfáink közt az első rangot a *bikkfa* viselte. Ebben az időszakban a Dráván Stájer és Horvátország szállította hozzánk nagy mennyiségben

fakészletét. Arra a megállapításra jutott, hogy „*ha így megy a fatermékek áremelkedése, hamarosan eljön az idő, hogy célszerű gazdálkodás mellett, kivált a mellék használatokat gubacsszedést, tímárcser termelést, makkoltatást is feltéve, szinte annyi hasznot ad az erdő, mint a szántóművelés*” (Galgóczy, 1855:297).

A szántóföldi gazdálkodás javára történő erdőirtásokat meglehetősen negatívan jellemezte Ditz Henrik bajor gazdasági szakember, a magyar mezőgazdaság helyzetéről szóló 1867. évi munkájában, amelyben megjegyezte, hogy „*A magyarnak különös kedve telik abban, hogy egy fába belevágjon és azt kiszáradni hagyja. Amit a fejsze megkímélt, azt az alágyújtott tűz vitte véghez. Az erdőrombolásnak csak akkor lett vége, mikor már csak a fák elszáradt ágai meredtek az égbe esdekelve a felhőknek, hogy adjon esőt a népnek. Semmi sem állt ellen a viharos szeleknek*” (Ditz, 1993:39). Pozitívan jellemezte azt a 19. század második felére egyre inkább elterjedő fasorültetési módszert is, ahol a szelek ellen fasorokkal védekeztek az uradalmak. Azt írja, hogy „*az elmúlt idők erdeinek pusztává válásával szemben örömteli látni, milyen előrehaladást tett Magyarország a faültetés területén néhány év óta. A fátlan síkság legtöbb nagy uradalma a határait fasorokkal ültette be*” (Ditz, 1993:39). Így volt ez Somogyban is, ahol a reformkorban Czindery alispán telepített sok erdősávot (Kaposi, 2012/a:77). Mivel a síkság az uradalmak tetszőleges felosztására (gazdasági kerületekre, majd dűlőkre és táblákra) semmiféle akadályt nem gördít, így ez a beosztás mindenütt igen szabályos. Az új gazdasági udvarok a kerületek középpontjában fekszenek, és általában le vannak kerítve. A dűlők matematikai pontossággal azonos táblákra vannak elosztva, melyek tökéletes paralelogrammákat alkotnak. Ezek a táblák mezei utakkal vannak egymástól elválasztva, és ezen utak szélei alkotják a hasznos fasorok megszokott helyét. Hogy a szeleket még jobban megtörjék (mint ahogyan egy különálló fákból álló fasor erre képes), 10-20 láb széles és egészen sűrűn álló facsoportokat is telepítenek. Itt is a faültetvény mellett megy el az út. Ilyen ültetvények által kertekké váltak a puszták (Ditz, 1993:41).

Történeti statisztikai források, leírások alapján hozzávetőlegesen meghatározható, hogy a Dráva menti két vármegye milyen erdősültséggel rendelkezett a 19. század középső harmadában.

1. táblázat: Az erdőterületek méretének alakulása 1847-1867 között (kat. hold)

Vármegyék	A vizsgálat éve		
	1847	1855	1867
Somogy	388.308 (40%)	340.731 (32%)	313.347 (28%)
Baranya	231.200 (24%)	193.400 (24%)	177.360 (21%)

Forrás: Benda, 1973. statisztikai adatai alapján

A táblázatból látható, hogy Somogy és Baranya vármegye erdőterületei folyamatos csökkenést mutattak a 19. század középső harmadában. Ez a tendencia volt megfigyelhető a szomszédos Zala vármegyében is (Bencze, 1986). A csökkenés főleg az 1850 utáni gabonakonjunktúra alatti szántó- és a legelőbővítésekkel függött össze. Erdőirtásokkal főleg a nagyobb uradalmak foglalkoztak, mivel a tulajdonosok nagyobb hasznot reméltek a szántóföldi növénytermesztéstől és a legeltető állattartástól, mint az erdőgazdálkodástól (Részletesebben lásd: Bencze, 1986). Jól látszik a változás a zárójeles százalékos adatokból is. A táblázat jól szemlélteti az erdők folyamatos csökkenését a 19. század második felében. Ám azt mindenképpen ki kell emelnünk, hogy a dél-dunántúli vármegyék még így is a leginkább erdősült vármegyék közé tartoztak, Somogy vármegye például 1867-ben a maga 28%-os erdősültségével kiemelkedőnek számított. A Dráva jobb partján elterülő, Horvátországhoz tartozó Verőcze vármegyében az erdőterületek aránya még ennél is magasabb, 48,42% volt ekkoriban; Varasd vármegyében 41,19% volt az erdőterületek aránya. Ezek az adatok óriási méretű erdőterületeket rejtnek, s jól mutatják, hogy a Dráva mente, milyen jelentős erdővagyonnal rendelkezett a 19. század középső harmadában.

E kedvező viszonyok közepette a legértékesebb lomblevelű fák a tölgy, cser, bükk, gyertyán volt e tájon. Somogyban és Baranyában, a Dráva mentén igen szép zárt lomblevelű fáktól alkotott erdők helyezkedtek el. A kedvező éghajlati viszonyok következtében a homoktalajokon is szép fenyveseket, akácerdőket és nyíreseket, sőt tölgyeseket lehetett találni. A fekvés is kedvező volt, a domborzati viszonyok szelídek és a halmosabb vidékeken is kevés volt a meredek lejtő; de még ezek sem voltak annyira meredek, hogy az erdősítésre alkalmatlanok volnának. Somogy megye egészét, mint ahogyan azt Fényes Elek is megjegyezte az 1866. évben megjelent művében, régóta erdős megyének tartották. Fényes azt is írja, hogy az erdőgazdálkodás itt előnyös, mivel az erdők nem egy pár kisebb vidéken összpontosulnak, hanem meglehetősen szét vannak

osztva úgy, hogy 306 helység között csupán 23 volt, ahol nem volt erdő ekkoriban (Fényes, 1865:297). Somogy vármegye agyagos és homokos vályogtalaja az erdőnevelésre nagyon alkalmas; az agyagos vályogtalajokon a tölgy, bükk, cser és gyertyán az uralkodó fanem, a homokos talajokon pedig a fenyő, akác, nyír és nyárfa. Ahogyan azt Romy is megjegyezte korábban: „*Sok tölgyerdő található itt*” (Tóth, 1988:46). Az éghajlati viszonyok szintén kedvezőek az erdőművelésre. A szomszédos Baranya megye talajára pedig az jellemző, hogy a „*síkságain a legtermékenyebb földeket találjuk, melyeknek vegyülete leginkább porhanyós fekete agyag, a Dráva mentén fővennyel s iszappal keverve, könnyű munka után buja föld; s nem a legsúlyosabb tiszta búzát adja ugyan; de a bácskainak keveset enged*” (Galgóczy, 1855:55). Galgóczy részletesen foglalkozott Európának a közepeső-mennyiségével, azon belül a Dráva mente térségével is. megállapítja, hogy az éves eső mennyisége a magyar átlag körül alakult a vizsgált időszakban (Galgóczy, 1855:6).

Somogyhoz hasonlóan jellemezte Haas Mihály 1845-ben megjelent könyvében a baranyai állapotokat. Azt írta, hogy Baranya oly gazdag volt erdőkben, hogy a termelt makk százezer darab sertés meghizlalására elegendő volt, s ezen kívül több ezer mérő gubacs volt eladható (Haas, 1845). Várady Ferenc Baranya megyével foglalkozó század végi művéből is tudható, hogy a 18. században még a Duna felső részétől egy összefüggő óriási tölgy- és gesztenyefa-erdőség húzódott le Baranyáig (Várady, 1896), továbbá a vármegyében is hatalmas területet foglaltak el a bükk és tölgyerdők. Azt is elmondja, hogy az 1870-es évek elején lábra kapott vandalizmus, s minden reális számítás nélkül való gazdálkodás az erdőket óriási mérvben megcsökkentette. E pusztítás mértéke megítélhető az erdőterület méretének csökkenéséből a megyében, hiszen 1869-ben 177.360 hold, 1881-ben 148.764 hold, 1891-ben 151.856 hold, s 1893-ban már csak 149.927 hold erdő volt. Várady szerint az 1879-es erdőtörvény üdvös intézkedéseinek a megyében a szigorú végrehajtása mellett is évtizedekre van szükség ahhoz, hogy az 1870-es évek pusztításai helyrehozhatók legyenek. A baranyai erdők leginkább tölgy, bükk és gyertyán erdők voltak, keverve más lomberdőhöz tartozó fanemekkel, s kevés volt a fenyőerdő. Tiszta tölgyerdő a 20. századra már alig volt, leginkább más fanemekkel keverve fordult csak elő. Tölgyerdő az 1893-iki fölvétel szerint 39.245 hold, bükk és más lomberdő 119.627 hold és fenyőerdő 1055 hold volt. Azt állította, hogy olyan nagyobb erdőállomány, melyekből kivitelre alkalmas mű- és szerszámfa volna nyerhető, már nincsen, az erdők többnyire csak tűzifát adnak (Várady, 1896:575).

Somogyban is tovább csökkentek az erdőterületek a 19. század végére, hiszen 1895-re 238.419 hold erdő volt a megyében (Hirsch, 1903:8). A kataszteri nyilvántartás szerint 1912. év végére 209.446 hold erdő maradt, ami a megye összterületének a 18%-át adta (Ujváry, 1914). Ez a terület azonban később még apadt, mert a magánkézen lévő erdők irtása nem hagyott alább. Az idevonatkozó törvényes intézkedések következménye, hogy rendszeres és szakszerű erdőkezelés csak a kötött erdőbirtokokon és azokon a magánerdőbirtokokon volt, ahol rendszeres üzemtervek szerint, szakképzett erdészek vezették az erdőkezelést.

Ha az országos viszonyokra nézünk rá, akkor az 1895. évi mezőgazdasági statisztikai adatok alapján azt látjuk, hogy a csaknem 49 millió kat. holdnyi, Horvát-Szlavónország nélküli területéből 12.989.990 hold volt az erdő kiterjedése, ami 26,6%-ot jelent, vagyis a területe negyede erdőnek minősült (Vörös, 1978:300). Ezzel csaknem megegyeznek a 20. század elejére vonatkozó hivatalos adatok.

2. táblázat: Az ország területén lévő erdők mérete és aránya a 20. század elején (kat. hold)

a.	- véderdő	603.590	4,6%
	- futóhomokon álló erdő	206.581	1,6%
	- feltétlen erdőtalajon álló erdő	10.473.373	80,6%
	- nem feltétlen erdőtalajon álló erdő	1.712.549	13,2%
b.	- tölgy erdő	3.556.594	27,3%
	- egyéb lombos erdő	6.433.521	49,6%
	- fenyő erdő	3.005.978	23,1%
c.	- üzemtervi kötelezettség alá tartozó erdő	8.173.795	62,9%
	- üzemtervi kötelezettség alá nem tartozó erdő	4.822.298	37,1%
	Magyarország összesen	12.996.093	100%
	Horvát-Szlavónország	2.659.326	
	Mindösszesen	15.655.419	

Forrás: Erdészettörténet, 2011

Magyarország erdősültsége 1907-ben 26,1% volt. Magyarország (Horvát-Szlavónország nélküli) erdeinek 6,2%-a volt véderdő, amelyek valamilyen védelmi funkcióval rendelkeztek, s 80,6% állt feltétlen erdőtalajon. A tölgyerdő valamivel több, mint egynegyed, az egyéb lombos fele, a fenyő valamivel kevesebb, mint egynegyede volt az egész területnek. Az üzemtervi gazdálkodás valamivel kétharmad része volt

törvényileg előírt. Az erdők 15,3%-a állami, 20,1%-a törvényhatósági, 7,3%-a községi tulajdonban volt, míg 35,1%-a hitbizományokhoz tartozott (Márkus - Tyhonov, 2011). Az adatokból látható, hogy az állam befolyása jelentős volt az erdészeti iparban. Különösen ez utóbbi adat az érdekes, hiszen közismert, hogy a dél-dunántúli hitbizományi nagybirtokok esetében számos esetben elfordult, hogy a mezőgazdasági termelés földjét bérbe adták, de ugyanakkor az erdőket megtartották saját használatban (Kaposi, 2018).

6. Gazdasági fejlődés a dualizmus korában. A Dél-Dunántúl változásai

Ahhoz, hogy szélesebb értelemben is el tudjuk helyezni a Dráva mente gazdasági változásait, érdemes röviden áttekinteni, milyen gazdasági változások következtek Magyarországon, s azon belül a Dél-Dunántúlon a kiegyezés utáni évtizedekben. Az 1866. évi porosz-osztrák háború és a kiegyezés gyökeres változást idézett elő a Habsburg-monarchia nemzetközi helyzetében és belső államszerkezetében. A nemzetközi politika színterén megrendült vezető nagyhatalmi állása, kiszorult Németországból és Olaszországból, s másodrendű hatalommá vált. A kiegyezés következtében megtört és korlátok közé szorult a birodalmat összetartó dinasztia abszolút uralma, a Monarchia belső szerkezetében kétközpontú, dualisztikus, alkotmányos monarchia lett (Kolossa, 1979:775) A kiegyezés létrehozói reményteljes várakozással tekintettek Magyarország anyagi jövője elé, s az új rendszertől a gazdasági növekedés széles sodrású, gyors ütemű kibontakozását várták (Katus, 1979:913).

Gazdasági növekedésünk nemzetközi feltételei a kiegyezés idején kedvezően alakultak. Magyarország szerencsés időpontban kapcsolódott be az európai tőkés gazdaság vérkeringésébe. Az 1850 és 1873 közötti időszak a tőkés világgazdaság nevezetes expanziós szakasza volt, midőn gyors ütemben növekedett a termelés és a forgalom, s aranykorát élte a tőkés vállalkozás. A kontinentális Európa országaiban, s köztük elsősorban Németországban és a Habsburg-monarchia nyugati területein kibontakozó iparosodás élelmiszer- és nyersanyagkeresletével ösztönzőleg hatott a magyar mezőgazdaság és az agrárkivitel fejlődésére, amelyet a szállítás forradalma is előmozdított. Magyarország intenzíven ki tudta használni az európai agrárkonjunktúra

éveit, midőn még a tengerentúli gabona versenye sem jelentkezett a későbbi megsemmisítő erővel. A Monarchia és Magyarország kivitele két évtized alatt megnégyszereződött, s a gabonakivitelünk az 1860-as évek végén ötszöröse volt az 1840-50-es évek átlagának. A tőkés országok egymás közötti kapcsolataiban a szabadkereskedelem elvei érvényesültek, s a nemzetközi áruforgalom évtizedről évtizedre 50-60%-kal növekedett (Katus, 1979:927; Komlos, 1990).

Az 1867. évi kiegyezés előtt Ausztria és Magyarország egymásrautaltsága magában hordozta a komparatív előnyök kihasználásának a lehetőségét. Annak ellenére, hogy tradicionálisan Ausztria és Magyarország is agrárország volt, a zárt vámhatárokon belül az iparosodottabb Ausztria az ipari termelésre, míg Magyarország a helyenként nem létező, vagy elégtelen iparosodottság folytán inkább agrártermékek előállítója volt (Scott, 1977). A közös vámterület azt jelentette, hogy Ausztria és Magyarország egységes vámterületet képezett, amelyet más államok felé közös vámvonal védett. Az Osztrák-Magyar Monarchián belül semmiféle belső vám vagy vámilleték nem létezett. A vámdíjszabások egységesek voltak. Az egységes vámterület és a keretei között érvényesülő liberális gazdaságpolitika következtében a gazdaságnak azok az ágai, amelyek abszolút (azaz világgpiaci), vagy relatív értelemben (vagyis az osztrák-magyar piacon érvényesülő) komparatív előnyökkel rendelkeztek, az átlagosnál nyereségesebbeknek bizonyultak, kölcsönösen érvényesülhettek a másik fél piacain is. Az osztrák-cseh textilipar pl. egy egész történelmi korszakra elnyomta a magyar textilipart, hasonlóképpen a magyar mezőgazdaság egyes ágazatai ugyancsak lekörözték a birodalom más területeinek mezőgazdaságát, illetve élelmiszeriparának egyes ágait (Gunst, 1987:262).

Magyarországon a 19. század második felében nagy lendületet vett az iparosodás, amely azonban területileg nagy különbségeket mutatott. Budapest mellett néhány nagyobb ipari körzet alakult ki (Ránki, 1983:254-285). A 19. század utolsó negyedében a tőkés világ gazdaság fejlődése új szakaszba lépett: a termelőerők és a termelés növekedése meggyorsult, a világ ipari termelése 1880 és 1913 között csaknem megnégyszereződött, vagyis évente átlagosan 4%-kal nőtt, a nemzetközi kereskedelem volumene pedig megháromszorozódott. A vezető tőkés országok növekedési üteme azonban nem volt egyforma, ennek következtében jelentős eltolódások mentek végbe a gazdasági erőviszonyokban. A legkorábban iparosodó országok veszítették korábbi vezető szerepükből, a gyorsan fejlődő Amerikai Egyesül Államok és Németország az élre tört mind az ipari termelésben, mind a nemzetközi áruforgalomban.

A 19. század végén a termelés technikájában és a tőkés gazdaság szerkezetében minőségileg új jelenségek mutatkoztak. Kibontakozott iparosodás második szakasza: a vasat kiszorította az acél, a hagyományos gőzgépet a gőzturbina, s megnőtt az új energiaforrások, a kőolaj és az elektromosság jelentősége. A belső égésű és elektromotorok terjedése nyomán forradalmi átalakulás indult meg a szállítás és az ipari termelés technikájában. A termelés és a tőke koncentrációja óriási méreteket öltött, nemzetközi jellegű nagyvállalatok és monopolista szervezetek jöttek létre. Ekkorra vált teljessé a tőkés világgazdaság, ekkorra szilárdult meg gazdasági szerkezete és gazdaságpolitikai tagolódása: egyik oldalon a fejlett és gyorsan növekvő ipari országok szűk csoportja, a másikon pedig a tőlük gazdaságilag és politikailag függő, gyarmati vagy félgymati helyzetben levő elmaradott országok és népek széles tömege. E kettő között éppen ekkoriban volt felnövekvőben egy harmadik típus: a megkésített, de gyorsan fejlődő és iparosodó országok együttese. Az európai iparosodás egymást követő hullámokban terjedő folyamata a 19. század utolsó negyedében érte el és hatotta át a kontinens keleti, délkeleti és déli peremvidékeit. Az 1880-as évek végére Magyarországon is létrejöttek a rendszeres gazdasági növekedésnek és az ipari forradalom kiszélesedésének a feltételei (Katus, 1983:263-264).

A gazdasági fejlődés általános feltételeiben 1867 után bekövetkezett változások közül az egyik legfontosabb volt az önálló magyar kormány és államszervezet létrejötte, amely a bécsi központi kormányzervektől átvette a magyar gazdaságpolitika irányítását. 1867-ben Magyarország gazdasági és gazdaságpolitikai szempontból elvileg önálló, szuverén állammá vált. A gazdaságpolitika egyes fontos kérdéseiben - a külkereskedelmi és vámpolitika, valamint a valutaügy vonatkozásában - Magyarország lemondott ugyan az őt törvényesen megillető szuverenitás önálló gyakorlásáról, s ezekben a kérdésekben törvényhozása és kormánya a Monarchia másik államával 10 évente újra tárgyalva egyetértésben hozta döntéseit, ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az új magyar állam a kiegyezés után betölthette azt az egyre sokrétűbb és fontosabb szerepkört, amely a gazdasági fejlődés előmozdítása, kedvező feltételeinek kialakítása terén a nemzeti kormányokra és az állami intézményekre hárult valamennyi korabeli tőkés országban, s különösen a hazánkhoz hasonló elmaradott, de fejlődés útjára lépő országokban (Katus, 1979:933).

Fontosabb szerep jutott az iparosodásban egyrészt olyan exportiparágaknak, amelyeknek termékei iránt a fejlettebb ipari országokban növekvő kereslet nyilvánult meg - tehát az ipari nyersanyag-, alapanyag- és fűtőanyagtermelésnek, valamint az

élelmiszeriparoknak; másrészt a nehézipar azon ágainak, amelyek számára a vasútépítés, a fegyverkezés vagy a mezőgazdaság gépesítése biztosított belső keresletet. Az iparágak e két csoportja megfelelő piacokkal rendelkezett, növekedésüket mind az állami gazdaságpolitika, mind a fejlettebb országokból beáramló tőke elősegítette, s alkalmasak voltak arra is, hogy a gazdaság nemipari szektoraiban - elsősorban a mezőgazdaságban és az élelmiszerkereskedelemben - felhalmozott tőkét az ipari beruházások érdekében mozgósítsák (Katus, 1967:20). Meg kell azonban jegyezni, hogy bár az állami iparpolitika időnként látványos növekedést tudott produkálni, különösen a kevésbé iparosodott államokban, ez nem jelentett felzárkózást. Vagyis - fogalmazzuk a szerzők - „*míg [a fejlett ipari országokban] a strukturális válság további újabb gazdasági fellendülés előfeltételeit is magában rejtette, addig [Közép-Európa országaiban] a látszólag gyorsabb ütemű, de elavult szerkezetű iparosítás csupán rövid életű fellendülést biztosíthatott, amely mögött a technikai-ipari elmaradottság további elmélyülése húzódtott meg*” (Berend - Ránki, 1976:440).

A 19. század első kétharmadában Magyarország gazdasági rendszerében a mezőgazdaság meghatározó ágazat maradt (Kaposi, 2017:68), ugyanakkor a közjogi változások az agrárrendszert alapvetően érintették. Nem volt mozdulatlan a kiegyezés előtti hetven-nyolcvan évben a hazai agrárium, mivel a kívülről jövő kihívások, valamint a belülről fakadó igények fontos átalakulási tendenciákat indítottak el (Hanák, 1983). Az egyik ilyen az exportpiacok erősödése révén az ártermelő hajlam növekedése volt. Magyarország agrárgazdasága sok száz évre visszamenőleg szorosan kapcsolódott a Habsburg Birodalom nyugati részéhez. Az ausztriai városi népesség gyors szaporodása miatt az ottani piac felvevőképessége gyorsan növekedett, valamint az időről időre felbukkanó állami (háborús) felvásárlások révén egyre nagyobb kereslet képződött magyar agrártermékek iránt. Mindez a külkereskedelmi forgalom növekedését, a magyar export erősödését, ugyanakkor nagymértékű jövedelembeáramlást eredményezett (Komlos, 1990; Good, 1984; Berend - Ránki, 1987:360-420).

A mezőgazdasági tőkés fejlődésében a termelés külső és belső feltételeinek megváltozásával átalakultak a termelőüzem típusai, az üzemvitel formái s a termelés rendjét szabályozó művelési rendszerek is. A tőke behatolása a mezőgazdaságba felbontotta a hagyományos formákat, a mezőgazdaság egészében. Ez a bekapcsolódás azonban a feudális termelési viszonyok felszámolásával még nem ment automatikusan végbe. A gazdálkodás hagyományos rendszere felszámolásának első nyomai visszanyúlhatnak az 1848 előtti időkhöz, kötöttségei azonban nem kevésbé gátolták a tőkés

piac igényeihez való alkalmazkodást, mint a termelők feudális függősége. Már A. Thaer és magyar követői közül Pethe Ferenc, Balásházy János szükségesnek tartották a hagyományos nyomásos gazdálkodás kötöttségeinek felszámolását, mivel a termelés racionalitása, a helyes vetésforgók kialakítása nem volt összeegyeztethető a szokásos gazdálkodás elveivel. Az elmélet és a gyakorlat között azonban még a 19. század második felében is nagy volt a távolság (Orosz, 1979:1063).

A piacosodás és polgárosodás során a termelés bonyolultsága, sokrétűsége, s a rohamosan növekvő társadalmi igények a gazdálkodóktól egyre nagyobb szakértelmet, alapos felkészültséget kívántak. Ugyanakkor a természettudományok, ezen belül a kémia és a biológia, majd az ökonómia és a műszaki tudományok gyors fejlődése nyomán a 19. század közepén már elkezdett önálló tudományággá fejlődni az agrártudomány is (Orosz, 1989). Amíg korábban a mezőgazdaságtan a termelési tapasztalatoknak és az ide kapcsolódó ismereteknek mintegy a rendszerezett tárháza volt csupán, ettől kezdve az agrártudomány is a kísérletező és felfedező tudományszakok sorába lépett. A Monarchia gazdaságtörténetével foglalkozók munkái hazánk eredményességét is elismerik, az a mezőgazdasági ismeretek oktatása és az állatgyógyászat volt. Keszthely (1797) és Mosonmagyaróvár (1818) felsőfokú intézményei megelőzték Bécs hasonló, mezőgazdasági főiskoláját (1872, igaz a bécsi és a prágai egyetemen addig is működött gazdasági tanszék, a frissen alapított intézményben pedig állatgyógyászatot is tanítottak) (Kann, 1993:313). Hazánkban viszonylag hamar alakultak meg a kísérleti gép- és növényi tangazdaságok. (Előző 1869-ben Magyaróvárott, utóbbi 1891-ben ugyanott.) Ez az előny azonban nem mutatkozott meg a mezőgazdasági ismeretek oktatásának alsóbb szintjein. A kormányzat igyekezett ezeknek az elmaradottabb területeknek a gazdálkodását felkarolni. Az állattartás esetében ez tenyészállatok behozatalát, terjesztését jelenthette, ami természetesen nem járhatott gyors sikerrel (Orosz, 1989). A behozott jószág nem feltétlenül tudott alkalmazkodni a származási helyénél mostohább körülményekhez, gondozása sem feltétlenül volt megfelelő, így közülük sok elpusztult. Súlyos problémát jelentettek az állatvészek, amelyek különösen a sertésállományt ritkították meg (Dinklage, 1973).

Magyarországon az agrártudomány önállóvá válása, elkülönülése más területektől a kiegyezést követő évtizedek alatt ment végbe. Valójában ez a korszak volt az, amelyben kiépültek és megteremtődtek az agrár jellegű tudományos-kísérleti és szakoktatási intézmények, a szakigazgatási szervezetek, szakmai és szakági társulatok és egyesületek, a szakorgánumok. Mindazoknak az intézményeknek, szerveknek és fórumoknak a

rendszere és hálózata, amelyek megalapozták a korszerű magyar mezőgazdaság tudományos-szakoktatási-szervezeti kereteit. Első helyen a közép- és felsőfokú szakoktatás kiépítését kell megemlítenem. Ennek gerincét a gazdasági tanintézetek, illetve akadémiák (magyaróvári, keszthelyi, debreceni, kolozsvári és kassai) alkották. Fontos szerepet játszott a Selmecebányai Bányászati és Erdészeti Főiskola, az Állatorvosi Tanintézet, majd Főiskola, a század végén létesített Kertészeti Tanintézet, végül a Műegyetem vonatkozó agrárjellegű szakemberképzése.

A magyar mezőgazdaság fejlődésére jótékony hatást gyakorolt, hogy a nyugateurópai tudományos ismeretek, illetve üzemvezetési eljárások viszonylag könnyen átvehetővé és használhatóvá váltak. A váltógazdaság alkalmazásának óriási irodalma volt már, a talajművelés kémiai ismereteit könnyen el lehetett sajátítani (Orosz, 1989:10-11, 821-831). A 19. század végéig, nyugati mintákra, szervesen kapcsolódtak az agrár-felsőoktatási intézmények tanszékeihez, az illetékes tanszék tanára egyben az állomás vagy intézet vezetője is volt. Az első kísérleti intézetet 1869-ben létesítették Magyaróváron „Gazdasági Eszköz- és Gépkísérleti Állomás” néven. Fontos feladatokat láttak el a főhatóság mellett vagy azok keretében létrehozott országos hatáskörű szakágazati igazgatóságok (például az erdőigazgatóságok, vízepítési igazgatóság stb.), felügyelőségek (pl. Szőlészeti és Borászati Felügyelőség, Állami Közpincék Főfelügyelősége, Országos Tejgazdasági Felügyelőség, Országos Halászati Felügyelőség stb.) és hivatalok (pl. Országos Kultúrmérnöki Hivatal, Állami Állategészségügyi Hivatal stb.). Ezek az országos hatáskörű szervek tevékenységüket kerületekre tagolódva végezték, élükön a kerületi felügyelővel. A közép- és alsófokú szakigazgatás kiépítése (a megyei gazdasági felügyelőség, illetve főfelügyelőség és a járásokra kiterjedő felügyelőség) csak a század elején indult meg. Ezek a „*fokozatok*” azonban a mezőgazdasági szakigazgatás legsebezhetőbb pontjai maradtak később is, a polgári korszakban nem tudtak szervesen és hatékonyan beépülni a törvényhatósági közigazgatásba (Für - Pintér, 1987).

A 19. század első feléhez képest a gazdasági folyamatok nagymértékben megváltoztak az 1867. évi kiegyezést követően. Magyarország közjogi helyzete is megváltozott: az addigi alárendelt helyzetéből felemelkedve, a birodalmon belül mellérendelt pozícióra tett szert (Kaposi, 2002:203). A birodalmi piac hatékony kihasználásával a magyar gazdaság esélyt kapott egy gyors gazdasági fejlődésre (Kaposi, 2017/a:67-88). A vámuniós rendszer, az osztrák piac gyors bővülése, majd pedig a hazai kereslet emelkedése felértkelte a jelentősebb agrárterületekkel bíró térségeket, így a Dél-

Dunántúlt is, hiszen a gyorsan növekvő és egyre igényesebb fogyasztásra vágyó népesség folyamatosan növekvő igényeket támasztott jó minőségű hazai termékek iránt. A változásokat kezdetben a gabonaárak emelkedése mozgatta: az 1880-as évekig tartó ár növekedés, a nagy kereslet, a biztos piacok arra ösztönöztek, hogy jelentős erdőirtásokkal, mocsárlecsapolásokkal, rétek és legelők feltörésével és művelésbe vonásával egyre több szántót alakítsanak ki a gazdák a 19. század második felében (Kaposi, 2019/b). De nagy szerepe volt a változásokban az 1880-as évek közepén már a drávai térségben is felbukkant filoxéra, amely miatt nagyon sok szőlőt irtottak ki (T. Mérey, 2007:133).

A változások jól látszanak Somogy és Baranya vármegyékre vonatkozó művelési ág szerinti területi arányokban is. A korszak legbiztosabb adatait mutató állami összeírás 1895-ben készült, ezek alapján mutatom be a két vármegye művelési ágak szerinti rendszerét.

3. táblázat: Somogy és Baranya vármegye mezőgazdaságilag hasznosított földjei 1895-ben (kat. hold)

	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas és terméketlen
Somogy	578.241	10.944	99.358	18.792	113.659	238.419	94.878
	% -os arányuk:						
	49,58	0,92	7,84	2,15	10,13	21,09	8,29
Baranya	441.290	16.972	78.406	21.553	108.416	146.608	64.715
	% -os arányuk:						
	49,15	1,89	8,73	2,4	12,08	16,33	7,21

Forrás: Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet

A táblázatból látható, hogy két vármegyében a 19. század végén az agrárgazdaság legfontosabb ágazata egyértelműen a szántóföldi termelés, valamint a hozzá kapcsolódó rétgazdálkodás volt. De az is fontos, hogy emellett a hatalmas kiterjedésű puszták, legelők az állattartásnak is széles lehetőségeket biztosítottak. Harmadik megjegyzésünk pedig az irdatlan méretű erdőkre vonatkozik, amelyek egyaránt biztosították a lakosság és a vállalkozások nyersanyagát, valamint az erdei legeltetések révén az állattartást. Egyedül

az erdő területek esetében mutatott Somogy vármegye egy kicsivel nagyobb erdősültséget Baranya vármegyéhez képest a század végére. A vármegyék területén a földesurak gyakran keresték a pénzes, befektetni kívánó bérlőket, akik főleg a nagyobb uradalmakat bérelték ki (Kaposi, 2018). A szőlők alacsony aránya világosan mutatja, hogy a filoxérajárvány nagy teherként jelentett a vizsgált területen.

Sokat javult a déli megyékben a mezőgazdaság technikai bázisa. Somogy vármegyében például 1885-ben a paraszti birtokokon még 1349 faekét használtak, de a közép- és nagybirtokok eszközállományában már csak három volt használatban. A paraszti földeken 23 gőzcséplőgép dolgozott, a közép és nagyuradalmakban 126; sorvetőgép a paraszti birtokon 12, az uradalmakban 505 darab volt stb. (Széchényi, 1887:3-5) Látható, hogy a nagybirtokokon már meglehetősen előre haladt a gépesítés az 1880-as évekre (Király, 1982). A paraszti gazdálkodásban viszont még mindig a háromnyomásos rendszer uralkodott, amely korábban sem, és főleg nem a mezőgazdaság aranykora, a gépesítés idején nem jelentett versenyképes szántótermelési módszert, bár kétségtelen, hogy a parasztság nem is tudott és nem is szándékozott versenyezni a nagyüzemmel, boldogulását egyéb területeken (vegyes gazdasági üzem, speciális növények termelése stb.) kereste.

Az infrastruktúra fejlesztése hazánkban a 19. század második felében két súlyponti területe volt: az egyik a vasútépítés, a másik a vízépítés: a folyók szabályozása, az ármentesítés, a belvizek levezetése. Mindkét munka az 1840-es években vette igazán kezdetét, s mintegy fél évszázad alatt gyökeresen átalakította hazánk tájainak külső képét, természet- és gazdaságföldrajzi arculatát (Katus, 1979: 977). A magyar tőkés gazdaság legnagyobb vállalkozója és beruházója az állam volt, amely elsősorban az infrastruktúra kiépítésében és üzemeltetésében vállalt vezető szerepet. Ez ugyanis olyan nagyarányú és lassan megtérülő befektetéseket igényelt, hogy erre többnyire csak a közületek vállalkozhattak, s a magánvállalkozások sem nélkülözhatték az állami támogatást. Az állami beruházások összege 1890 és 1914 között 2,4 milliárd korona volt, a korszak összes beruházásának a 20%-a (Katus, 1978:273).

A piacok is egyre bővültek. A vizsgált térség agrártermékei eleinte Kanizsa és Pécs piacain cseréltek gazdát, de a 19. század második felében erősödött az egyre inkább megyeszékhellyé váló Kaposvár szerepe is (Kaposi, 2023/c). A termékek egy része külső piacra került, jelentős részük Bécsben és Németországban lelt gazdára. A közlekedési infrastruktúra, s főleg a vasút fejlesztése egyértelműen jót tett a kereskedelem fellendülésének, továbbá csökkentette a térség elszigeteltségét is. 1861-ben a Rothschild-

érdekeltségű Déli Vasút Társaság megépítette a Balaton mellett futó Buda - Kanizsa - Pragerhof vonalat, amely a Trieszt felé vezető külkereskedelembé való becsatlakozást biztosította. 1865-ben, szintén a Südbahn révén adták át a Nagykanizsa - Bécs vasútvonalat, amely a somogyi termékeknek újabb piaci lehetőséget teremtett (Kaposi, 2014). A vármegye déli területei szempontjából nagyon lényeges volt, hogy 1872-ben megépült a Bátaszék - Zákány vonal Dombóvár és Kaposvár érintésével, melynek csurgói és zákányi állomása lehetőséget biztosított a folyó menti térség áruforgalmának bővítésére (Majdán, 2014). 1873-tól már Fiuméig lehetett vasúton szállítani. A századfordulón Kaposvár vasúti csomóponttá vált: helyi érdekű vasúttal a megyeszékhelyről közvetlenül elérhetővé vált Siófok, Barcs, Szigetvár és Fonyód is (Erdősi, 1982). Az 1905-ben megnyitott Kaposvár - Barcs vonal déli része főleg a Széchényi birtokokat (Szulok, Somogytarnóca, Aranyospusztá, Középrigóc,) kapcsolta be a vasúti vérkeringésbe. A vasút óriási mértékben hozzá járult ahhoz, hogy Kaposvár egyre nagyobb piacközpontja legyen a somogyi agrártermelőknek. Fontos volt a Dráva mente gazdasági életében, hogy viszonylag korán, már 1868-ban megépült a Pécs - Szentlőrinc - Barcs - Zákány - Murakeresztúr vasútvonal is, amely az egész Dél-Dunántúl térsége számára egy nagy előrelépés volt, hiszen mind a nyugati, mind az északi területek ekkortól már elérhetővé váltak. A Pécs - Barcs közötti 67 km vonal az építésre kitűzött 15 hónap helyett 9 hónap alatt készült el, és 1868. május 6-án adták át a forgalomnak, míg négy hónappal később, szeptember 1.-én nyitották meg a Barcs és Murakeresztúr közötti 70 km hosszú vonalat is, amely a Déli Vasút egyik fontos állomásává tette Barcsot (T. Mérey, 1979:41). Barcstól nyugatra a vasút olyan nagy lélekszámú és hatalmas uradalmi háttérrel rendelkező településeket érintett, mint például Babócsa, Berzence, Zákány (Kaposi, 2022).

A Barcson 1883-ban megnyitott első hídról sem szabad megfeledkeznünk, amely ennek a településnek ipari és kereskedelmi fejlődésében sorsdöntő szerepet játszott. Hatalmas szerepe volt a barcsi vasúti híd megépítésében Schaumburg-Lippe hercegnek, a Dráván túli verőczei és a Dráván inneni dárdai uradalom tulajdonosának. A bückeburgi herceg nagy összegű kölcsönt adott a magyar államnak a barcsi vasúti Dráva-híd megépítéséhez, illetve főrésztényese és támogatója volt az 1895-ben megépített Szentlőrinc - Szlatina - Nasic vasútvonalat létrehozó társaságnak, amely vasútvonal persze részben saját birtokain halad át (Kaposi, 2019).

A Baranya vármegyét is viszonylag korán megérintette a vasútépítés, hiszen a mohács-pécsi vasútvonal Mohács-villányi szakasza a bellyei uradalmat mintegy 25 km-en szelte

át. Ez azzal járt, hogy a Pécs-Mohács-összekötő, elsősorban a szénnek a Dunához jutását előmozdító vasútvonal már 1857 óta áthaladt az uradalom északi részén. 1870-ben kiépült a Villány-Eszék-összekötő szárnyvonal. A Villányból Pélmonostoron át Eszék felé kiépült vasútvonal fontos szerepet játszott a vidék kereskedelme szempontjából (Erdősi, 1978:82-84): a bellyei főhercegi uradalom az 1880-as években Villány és Pélmonostor állomásokat használta feladó állomásként a gabona, a hízómarha, a tej és egyéb mezőgazdasági termékek elszállítására (Bellye, 1883:88-89). A Dél-Dunántúl területét az Alfölddel közvetlenül összekötő vasútvonal azonban csak 1909-ben épült meg, amikor felépítették a Baján a Duna-hidat, majd 1911-től épült ki ennek Pécs felé tartó szárnyvonala.

Mindkét megyét érintette a Drávavölgyi vasút, amit 1912. november 6.-án adták át a forgalomnak. A vasút hosszúsága Kiskőszegtől Barcsig 137 km volt. A vonal mindenhol népes községeket és termékeny vidéket érintett, és nagy uradalmakat szelt át. Sellyén a Draskovich-uradalomnak két rakodókitérője is épült. Gyöngyösmelléken az Andrássy gróf, Kastélyosdombón pedig Erdődy Rudolf gróf uradalma helyezkedett el. Ezenkívül e vidéken intenzív cukorrépa-termelés folyt, mely egyrészt Siklóson át a pélmonostori, másrészt Középrigócon át, a Somogy vármegyei helyi érdekű vasútján a kaposvári cukorgyár alapanyag ellátását segítette (Dunántúl, 1912:2), illetve az ormánsági munkaerő mobilitásához is nagymértékben hozzájárult.

A térség számára a másik fontos, dél felé tartó vasútvonal a Szentlőrinc - Szlatina - Nasic hév volt, amely építéséhez engedélyt Szalánszky Francisci Henrik a horvát-szlavon-dalmát tartományi gyűlés alelnöke, országgyűlési képviselő kért 1891. április 15.-én. A hév elsőrendű, közvetlen célja az volt, hogy lehetővé tegye a magyarországi (elsősorban Baranya vármegyei) területeken fekvő és használható utakkal csak bizonyos mértékig, vagy éppen hiányosan ellátott nagy uradalmak gazdasági terményeinek és tenyésztett állatainak olcsóbb szállítását. A szlavóniai oldalon az előbbieken felül még az is e vasútra várt, hogy az ott elterülő nagy erdőségek intenzív kihasználását előmozdítsa és fatermékeik részére piacokat biztosítson. Szentlőrinc és a Dráva között a 35 km hosszúságú vasút összesen 83.000 hold terület számára biztosította a közlekedést. A községeken kívül 9 uradalom földjei terültek itt el, mégpedig a herceg Eszterházy-féle szentlőrinci uradalma, a Pécsi Káptalan sumonyi, körcsönyei és Dráva melléki birtokai és pusztái, özv. Biedermann Erzsébet gusztávművei pusztája, lovag Biedermann Ottó és Rezső szentegáti uradalma, gróf Draskovich Iván sellyei hitbizományi uradalma és a vallásalapítvány vajszlói uradalma. A szlavóniai részre jutó 56 km-es vasút a községeken

kívül Schaumburg Lippe herceg szlatinai és miklósi, a Schram-féle orahoviczai, illetve a fericanci és nasici uradalmakat összesen 141.000 holdon érintette, ill. szelte át, vont a forgalmi körébe (Erdősi, 1989:359-360). A vasútvonal meghatározó szakasza volt a Dráva felett átívelő híd. 1895 december végére elkészült a teljes vonal és a hozzá kapcsolódó egyéb felépítmények kivitelezése.

Jelentős szerepe volt a vízi áruszállítási vonaloknak, amelyek összekötötték a térséget Stájerországgal, illetve a déli területekkel. A Dunagőzhajózási Társaság (DDSG) első gőzhajója 1856-ban jelent meg Barcson. Az 1880-as évekbeli vízszabályozási munkálatoknak köszönhetően a folyó még inkább hajózhatóvá vált. Ekkortól az első világháborúig számítható a drávai hajózás fénykora, amely lendületesen fejlődött (Erdősi, 1971:181). A forgalom növekedésének a legfőbb oka az 1880-as években a Déli Vasút és Pécs-barcsi vasút találkozási pontján fekvő Barcs kereskedelmének rohamos fejlődése volt. A Barcson létrejövő vagy megtelepedő nagyüzemek és kereskedelmi vállalatok tömegével igényelték a különféle alapanyagokat. E kereslet kielégítésére - a hidak megépüléséig - a hajón való szállítás volt a legalkalmasabb. A legfontosabb szállítmányozott termék a gabona és a fa volt. A mennyiségeket a természeti adottságokon kívül befolyásolták még a délkelet-európai gabonaexportőr területek terméseredményei is. Ebben az időszakban a gőzhajók főleg Barcsig közlekedtek.

A közlekedési rendszer legelhanyagoltabb ága az úthálózat volt. Az ország 74 ezer kilométernyi úthálózatának 85%-át kitevő megyei és községi utak zöme igen kezdetleges állapotú volt, s csak az állami utak feleltek meg többé-kevésbé a korszerű követelményeknek. az állami úthálózat hossza - államosítások és új építések révén - 6000 km-ről 11.000 km-re nőtt, de ebből alig több mint 200 km volt kövezett vagy aszfaltozott, a többi csak ún. kavicsolt út. Elsősorban az állami beruházásoknak köszönhető, hogy a kiépített utak hossza 1890 és 1913 között 10.000 km-rel növekedett összességében (Katus, 1978:382).

Egyértelmű, hogy az infrastrukturális fejlesztések révén a nagybirtokok termékei könnyebben tudtak eljutni a piacakra, főleg a vasútnak köszönhetően, ezzel is növelve versenyképességüket.

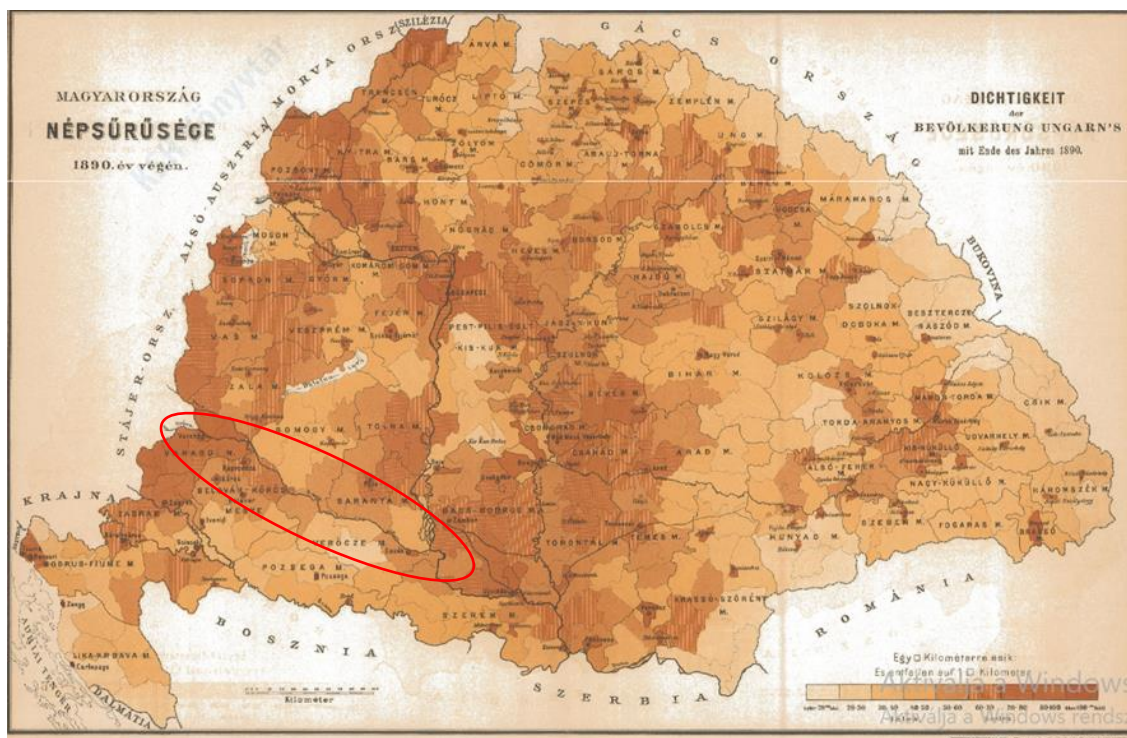
7. Népeség és foglalkozási szerkezet a Dráva menti térségben

Ahhoz, hogy a Dráva mente mezőgazdasági, s azon belül az erdőgazdasági változásait bemutassam, feltétlenül szót kell ejtenem a térségben élő népestről. Látni fogjuk, hogy az itt élő lakosság alapvetően a mezőgazdasághoz kötődött, vagyis a térség nagybirtokainak fejlődése alapvetően befolyásolta földhasználatukat, megélhetésüket, pótlólagos jövedelemszerzési lehetőségeiket, ugyanakkor a kialakult társadalmi szokások (például az ormánsági születésszabályozás) is hatással voltak az uradalmak gazdálkodási működésére. A dolgozat témájából is következik, hogy az alábbiakban nem kívánok mindenre kiterjedő társadalomtörténeti áttekintést adni a térség falvairól, hiszen az egy másik tudományághoz tartozna. Figyelmemet elsődlegesen azokra a népességi és társadalmi folyamatokra fordítom, amelyek egyértelműen befolyásolták a nagybirtokok gazdálkodását.

A jobbágyfelszabadítás utáni magyar népesség változásaira vonatkozóan viszonylag pontos adatokat az 1851 és az 1857 évi népességösszeírástól találhatunk, ugyanakkor a munkaerő-szerkezet megítélésére, a keresők ágazati összetételének változásait csak a dualizmus utolsó évtizedeire lehet pontosan azonosítani. Az 1857. évi népszámlálás a történeti Magyarországon (Horvát-Szlavónországgal együtt) 13,7 milliós polgári népességet talált, a magyar statisztikai hivatal által végrehajtott 1869-es első népszámlálás viszont már 15,5 millió főt. A világháború előtti utolsó népszámlálás adatai szerint 1910-re az össznépesség 20,9 millióra szaporodott (Hanák, 1978:403). Az évi népességnövekedés üteme 1857 és 1910 között 0,8% volt. A keresők száma 1869 és 1910 között 7,3 millióról 8,9 millióra gyarapodott (arányuk tehát 47,2%-ról 42,9%-ra apadt). Az eltartottak gyorsabb ütemű növekedése egy agrártársadalomban - bár erősen függött attól, hogy a statisztikai számbavétel kit tekintett segítő családtagnak, ill. eltartottnak - elsősorban a megnövekedett átlagéletkor és a gyors természetes szaporodás következménye volt (Kaposi, 2002:262-263).

Ennek a gyorsan növekvő népességnek az eloszlása nagy eltéréseket mutatott. A népsűrűség részint a természeti, részint az állami, társadalmi viszonyoktól függött (Zombory, 1905:18). Ezek közül kiemelem a hegyvidékek, az árterek, a mocsarak és egyéb korlátozó tényezők szerepét, de utalhatunk a török hódoltságot követő nem egyenletes betelepítésekből való eloszlás következményeire is.

4. ábra: Magyarország népsűrűsége az 1890. év végén

Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1891_01/?pg=56&layout=s

A térkép alapján látható, hogy a Dráva mente térségében elterülő somogyi és baranyai településeken a népsűrűségi mutató nagyjából belesimult az országos átlagba. (A vizsgált települések elhelyezkedését pirossal jelöltem is a térképen.)

Mi változott a dél-dunántúli térségben? Megvizsgáltam számszerűen az 1869, 1880, 1890 és 1900-as évekre vonatkozó népességszámra vonatkozó adatokat, s megállapítottam, hogy ezek a települések ebben az időszakban a „fejlődő” települések közé tartoznak, mert mindenütt - de eltérő mértékben - nőtt a népesség száma, legalábbis a két szélső időhatárt tekintve. (Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy nem minden népességszaporulat nevezhető „fejlődésnek”, főleg gazdasági szempontból.) A népességnövekedés mértéke azonban nagyon eltérő volt (T. Mérey, 1990). Az alábbiakban táblázatos formában bemutatom a térség településeinek népességi változásait. Két megjegyzést előre kell bocsátani. Az egyik, hogy mivel sok településről van szó a két megyére vonatkozóan, ezért technikai okokból a táblázatokat szétbontottam egy Somogy és egy Baranya vármegyei Dráva menti egységre. A másik, hogy a felsorolt falvak között több olyan is található, amely nem a szorosan vett Dráva parton helyezkedik el, mint például Somogyban Kivadár, Csokonya, Szulok, Beleg stb., ám az uradalmaknak

szerves részét alkották, sokszor uradalmi központok voltak, ezért értelemszerűen bekerültek a vizsgált falvak közé.

4. táblázat: A vizsgált somogyi települések népességének változásai

Község	1869	1880	1890	1900	Változás (%)
Barcs	2111	3080	4427	5388	255
Csokonya	1596	1792	1905	2082	130
Rinyaújlak	458	507	509	561	122
Visonta	1121	1020	958	957	85
Homokszentgyörgy	953	1132	1218	1382	145
Kálmánca	1229	1266	1191	1411	115
Darány	1698	1477	1443	1443	85
Komlósd	495	481	478	461	93
Pálfalu	459	623	879	1152	251
Péterhida	536	626	619	604	113
Somogytarnóca	n.a.	814	1163	1237	152
Szentes	769	421	585	709	92
Szulok	1841	1945	1996	1851	101
Lakócsa	1300	1312	1328	1211	93
Potony	489	612	700	760	155
Szentborbás	291	311	458	412	142
Tótujfalu	638	614	605	654	103
Drávatamási	651	627	606	596	92
Babócsa	1754	2251	2443	2622	149
Újnép	417	516	408	391	94
Heresznye	546	528	693	726	133
Kivadár	n.a.	450	395	497	110
Bélavár	640	652	766	753	118
Beleg	558	652	725	669	120
Vízvár	1204	1294	1471	1527	127
Alsok	815	821	821	803	99
Berzence	2686	2980	3594	3653	136
Csurgó	3017	3231	3672	3945	131
Órtilos	646	716	744	821	127
Porrogszentkirály	791	828	823	817	103
Udvarhely	1562	1646	1735	1885	121
Zákány	845	1018	1116	1206	143
Gyékényes	2052	2203	2205	2238	109
Surd	917	1042	1059	1043	114

Község	1869	1880	1890	1900	Változás (%)
Kastélyosdombó	524	475	571	654	125
Összesen:	37.190	41.678	46.095	48.940	131

Forrás: Népszámlálás (1880), Népszámlálás (1890), Népszámlálás (1900)

A táblázat adataiból látható, hogy a somogyi parton, főleg a Barcstól nyugatra eső települések esetében nem aprófalvakról, hanem sok esetben jelentős lakossággal bíró községekről van szó, ami együtt járt azzal, hogy ezek általában nagy határral bíró települések voltak. Csurgó járási központ, Babócsa pedig korábban volt hosszú ideig járási központ. Az is látható, hogy 1869-1900 között mind a 35 általam vizsgált somogyi település esetében jelentős népességnövekmény figyelhető meg. A vizsgált települések népessége 37.190-ről 48.940 lakosra emelkedett, tehát a lakosság növekedési rátája 31% volt. A térség legnagyobb települése, Barcs esetében kimagasló adatok láthatók, hiszen lakossága 30 év alatt két és félszeresére emelkedett. Összehasonlításképpen megemlítem, hogy a hasonló jogi státusú Nagyatádnak ekkoriban 3441, Szigetvárnak pedig 5601 lakosa volt. Barcs esetében egyértelműen az iparosodás és a kereskedelem felendülése volt a növekmény oka, nagyon sokan költöztek be a faluba. A Dráva menti változásokat a megyei adatokkal összevetve azt látjuk, hogy 1869-1900 között Somogy vármegye teljes polgári lakossága 287.555 lakosról 344.194 főre nőtt, vagyis a lakosság száma 19,69%-kal emelkedett a vizsgált időszakban.

5. táblázat: A vizsgált baranyai települések népességének változásai

Község	1869	1880	1890	1900	Változás (%)
Baranyavár	2412	2387	2360	1401	58
Bellye	1242	1227	1265	1210	97
Benge	476	477	527	516	108
Darócz	970	1034	990	1088	112
Hercegszöllős	2665	2684	2691	2553	96
Ivándárda	565	557	532	1397	247
Kopács	1412	1355	1284	1251	89
Laskó	1358	1431	1560	1781	131
Lipovicza	346	358	419	417	121

Község	1869	1880	1890	1900	Változás (%)
Pélmonostor	1532	1475	1584	1720	112
Villány	1745	1805	2193	2468	141
Izsép	1655	1702	1817	1722	104
Nagynyárád	1605	1746	1954	1900	118
Bolmány	1696	1658	1837	2032	120
Dárda	2358	2418	2723	2898	123
Kácsfalu	2212	2064	2282	2274	103
Karancs	1525	1474	1679	1674	110
Laskafalu	1298	1267	1369	1477	114
Magyarbóly	1164	1116	1375	1442	124
Pócsa	360	372	412	395	110
Beremend	1803	1734	1983	2123	118
Drávaszentmárton	874	791	856	959	110
Kásád	746	666	717	752	101
Matty	707	657	628	597	84
Petárda	1072	1027	1059	1066	99
Torjancz	684	668	709	770	113
Liptód	856	798	943	853	100
Kisnyárád	505	464	638	586	116
Páprád	345	298	308	324	94
Vaiszló	1187	1216	1205	1249	105
Viszló	686	673	727	700	102
Adorjás	311	318	309	306	98
Csehi	426	413	359	387	91
Csepely	456	439	437	457	100
Cun	517	517	456	462	89
Drávapalkonya	687	644	625	716	104
Drávaszabolcs	510	459	473	447	88
Gyüd	704	693	720	700	99
Harkány	619	700	689	713	115
Ipacsfa	490	459	426	389	79
Kémes	454	463	454	470	104
Kórós	683	726	716	717	105
Kovácskő	364	416	382	392	108
Márfa	270	215	255	247	91
Nagyharsány	1456	1304	1243	1195	82
Nagytótfalu	563	534	527	478	85
Rád	618	617	609	654	106
Siklós	4296	4345	4956	4959	115
Szaporca	558	505	520	523	94
Szerdahely	409	350	357	333	81
Tésenfalu	367	364	393	400	109

Község	1869	1880	1890	1900	Változás (%)
Összesen:	52.819	52.080	55.532	56.540	107

Forrás: Népszámlálás (1880), Népszámlálás (1890), Népszámlálás (1900)

A baranyai Dráva menti falvak esetében is többségében nagy lélekszámú községekkel találkozunk, bár kétségtelen, hogy például az Ormánság elsődlegesen aprófalvas. A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy 1869-1900 között mind a 51 baranyai település esetében szintén népességnövekmény figyelhető meg, viszont ez az emelkedés nem akkora arányú, mint az előbbieken vizsgált somogyi települések esetében, hiszen itt mindössze 7%-kal nőtt a lakosság száma a somogyi 31%-kal szemben. A térség legnagyobb népességnövekedését produkáló települése Ivándárda volt, ahol a lakosság 30 év alatt több, mint kétszeresére emelkedett. Baranyavár esetében azért van ekkora 42%-os csökkenés és Ivándárda esetében ilyen látványos növekedés, mert Főherceglakot (amely a Habsburgok bellyei uradalmának irányítási központja volt) közigazgatásilag Ivándárdához csatolták. Ha egészében tekintünk rá a Baranya vármegyei népességváltozásokra, akkor azt látjuk, hogy 1869-1900 között a teljes polgári lakosság 261.643 lakosról 290.519 lakosra növekedett, tehát 11% volt a növekedési ráta a vizsgált időszakban, vagyis kevesebb, mint Somogy vármegyében.

Közismert, hogy a 19. században szinte egész Európa megmozdult: mintegy 43,6 millió ember hagyta el a kontinenst (Berend - Ránki, 1987:24). Az Európából Amerikába kivándorlók zöme 19. század első felében Angliából és Írországból származott. A század közepén indult meg a németországi kivándorlás, majd az 1860-as évektől a skandinávok is tömegesen keltek át az óceánon. Az 1880-as években kapcsolódott be intenzíven a kivándorlási mozgalomba Dél- és Kelet-Európa, elsősorban Olaszország és az Osztrák-Magyar Monarchia népessége.

Magyarországról a tengerentúli kivándorlás az 1860-70-es években még szórványos volt, s csak az 1880-as és 1890-es években öltött nagyobb méreteket, különösen az Északi- és Északkeleti-Felvidék megyéiből (Katus, 1979:1133), kb. 1,5 millió ember hagyta el az országot. A kivándorlás legfontosabb gócai egyben a belső migráció legjelentősebb kibocsátó övezetei is voltak, így mindenekelőtt az az öt felvidéki megye (Zemplén, Ung, Sáros, Szepes, Abaúj-Torna), ahol a legegységesebb a gazdasági taszító tényezők jelenléte. A gyors természetes szaporodás mellett itt a kevés és gyenge talajú

termőföldhöz képest viszonylag magas volt a népsűrűség, és a hagyományos és hanyatló iparok mellett nem jöttek létre olyan ágazatok, amelyek a munkaerő-fölösleget felszívhatták volna (Kaposi, 2002). Az Amerikai Egyesült Államokba vándorlók több mint 50%-a mezőgazdasági cselédekből és napszámosokból állt (Hanák, 1978:413). A kortársak úgy is fogalmaztak, hogy a világháború előtti évekre a munkaerőexport vált Magyarország legfontosabb kiviteli cikkévé. Ebben akkor is van némi igazság, ha tudjuk, hogy a kivándorlók többsége nem a kintmaradás céljával kerekedett fel, hanem többnyire az ott keresett pénzből itthon kívánt földet vásárolni, s azt is figyelembe kell venni, hogy a kivándorlók mintegy harmada a későbbiekben hazatért. A kivándorlók háromnegyede a mezőgazdasági népességből, főként a szegényparasztság, a cselédek és napszámosok köréből került ki, a többiek esetében főleg a városi munkások és napszámosok alkottak nagyobb csoportot. Nemzetiségi szempontból a magyarok adták a kivándorlók 33%-át, a szlovákok 25, a németek 18, a románok 15, a kárpát-ukránok 4,5, a délszlávok 2,6%-át. A kivándorlás tehát a nem magyar népcsoportok aránytalanul nagyobb hányadát sodorta ki, legerősebben a felvidéki szlovákokat és a kárpáti-ukránokat érintette. Az előbbieket a népállományuk negyedét, az utóbbiak egytizedét veszítették el. A magyarok 6-7%-a hagyta el végleg az országot, nem többen, mint a második világháborút követő kirajzások idején (Hanák, 1983:413). A folyamatot segítette, hogy ez az időszak a gőzhajózás elterjedésének és a gőzgép hatáskörének folyamatos javulásával egyszerre zajlott, így a növekvő emberáradatot egyre modernebb, nagyobb és gyorsabb hajók tudták szállítani (Pelles, 2021:201; Dubrovic, 2008).

A kivándorlás mellett a belső vándorlás is egyre jelentősebbé vált. A népszámlálások születési hely-adatai azt mutatják, hogy 1910-ben az itthon talált népesség 69%-át ott írták össze, ahol megszületett. A belső vándorlásnak tulajdonképpen három fő iránya volt: a hegyvidékről a folyó völgyek mentén az Alföldre irányuló, a falvakból a városokba történő migráció, valamint a külterületre (tanya, puszta) való költözés (Kaposi, 2002). A településhálózat gerincét az egész korszakon keresztül a falvak képezték. Fontos jellemző, hogy a falvak és a nagyuradalmakhoz kapcsolódó puszták, majorságok aránya és viszonya miként alakul: a falvak és a majorságok nyilvántartott lakosainak száma 1840 és 1865 között megháromszorozódott Dél-Dunántúl területén (T. Mérey, 1994).

Dél-Dunántúlon főleg a föld nélkül maradt családok egyik kivándorlási iránya Horvátország volt (Szili, 1991). A Dráva ugyan elválasztotta Horvátországot és Szlavóniát Magyarországtól, ugyanakkor össze is kötötte (Horváth, 2009:151). A Dráva menti térség lakossága számára a nyugati világ elérésén túl ott volt a szlavóniai területek

felé való mobilizáció lehetősége is. E folyamatot a magyar állam is felkarolta, hiszen a szlavóniai térség magyarosítása fontos politikai és kulturális törekvés volt a századforduló idején. A Dráva menti falvak közül az Ormánság (Drávakeresztúr, Felsőszentmárton, Drávafok stb.) közismerten sokat szenvedett attól, hogy a folyó 19. századi, több szakaszban megvalósított szabályozása során nyert plusz területek nem nagyon nyíltak meg a helyi parasztság számára, ezekre a földekre általában a nagybirtokosok tették rá a kezüket. Ez a jelenség természetesen felértékelte a Dráván túli területeket a magyar oldali lakosság szemében (Kaposi, 2002:231). Az adataimból ugyanakkor az látszik, hogy e tájról a vándorlás mértéke nem volt tömeges a vizsgált időszakban sem Amerika, sem Szlavónia felé. Voltak persze kivételek is. Például a Drávatamási, ahol a Thassy családnak volt középbirtoka, a vizsgált időszak alatt 8,45%-ot veszített a lakosságából. Ez főleg a településről történő elvándorlásból adódott. Tudunk olyan esetről is, amikor 300 kiskanizsai gazda döntött úgy, hogy a nehéz megélhetés miatt átköltözik a Dráván túlra (Barbarits, 1929:70). Tény ugyanakkor, hogy az idők során mindig volt vándorlás a folyó két partja mentén, mentek is Szlavóniába, és onnan is jöttek ide. A Dráván túl élő magyar, német és magyarbarát horvát földbirtokosok uradalmaikba Magyarországról telepítettek cselédeket, akiknek a munkaerejük, szaktudásuk, gazdasági ismereteik és nem utolsósorban fegyelmezetségük felülmúlta a horvát nemzetiségű granicsár utódokét. A telepítő nagybirtokosok közül megemlíjtük a gróf Mailáth, a gróf Draskovich, a Tüköry, a gróf Eitz, a herceg Odescalchi, a gróf Pejacsevich, a Jankovich-Bésán és végül a pribérdi és vuchini Jankovich család tagjait.

Az utóbbiak a telepítés tekintetében az élenjárók közé tartoztak. Mivel a horvát falvak zselléresedése minimális volt, ugyanakkor jelentős szabad földekkel rendelkeztek, ezért a Dráván túli több tízezer holdas, de népességhiányos uradalmak szívesen fogadták a magyarországi birtokaikról érkező cselédeket. Gacsiscse községbe, amely az egyik Jankovich uradalom központja volt, már 1843-tól érkeztek telepések Somogy, Tolna, Baranya és Veszprém megyékből (Margitai, 1936:109). A cabunai uradalom környékén lévő falvakba 1857-1865 között ugyancsak ők hoztak magyar telepéseket, döntően a Dél-Dunántúlról (Uo.:111). Újgrácot az 1850-es években somogyi telepések hozták létre. Szokolovácot is Jankovich-telepítvénynek tekinthetjük, amelyet 1865-ben alapítottak, ahova a magyar lakosság 1867-1868-ban érkezett, közülük számosan Somogyból települtek át. De a daruvári Jankovich-birtokon és a környékbeli falvakban is sok magyar telepedett meg, így: Pakrácon, Filipovácon, Lipiken, Kiiszán, Izidorházán és Dobrovácsán (Uo.:272). Belovár megyébe főleg a hatvanas és a hetvenes években

érkeztek magyarok A Tüköry uradalom magyar cselédsége az 1860-as években települt át a Dráván túlra Somogy, Tolna és Baranya megyékből (Hegedűs, 1905).

A 19. századi Magyarország etnikai és vallási szempontból Európa legtarkább, legkevertebb népességű országa volt. A lakosság hét nagyobb vallásfelekezet és több mint 10 nemzetiség között oszlott meg. Magyarország nemzetiségi és etnikai viszonyait hivatalosan először az 1850-ben az osztrák hatóságok által lebonyolított népszámlálás mérte fel. Az ezt követő két népszámlálás - 1857-ben és 1869-ben - nem terjedt ki a nemzetiségekre, ezért ebből az időszakból csak különféle nem hivatalos becslések állnak rendelkezésünkre. A magyar népszámlálások 1880-tól kezdve kérdezték a lakosság anyanyelvét (Katus, 1979:1148). Ezen tulajdonképpen nem a szoros értelemben vett anyanyelvet értették, hanem - a népszámlálási utasítások tanúsága szerint - azt a nyelvet, amelyet az illető egyén magáénak vallott, s amelyen a legjobban és legszívesebben beszélt, továbbá azt a nyelvet, amelyet esetleg az iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezésben korábban sajátított el (Kovács, 1920).

A történeti fejlődés során Magyarország olyan területté vált, ahol a lakosság jelentős része nemzetiséginek számított. A népességmigráció a Kárpát-medencében a honfoglalástól napjainkig kimutatható. A tatár- és a törökdúlás, a török kiűzését követő változások, a protestánsok üldözése, a délszlávok, románok, a zsidóság és más népességcsoportok betelepülése, a németek betelepítése, az 1848-49. évi szabadságharc leverése utáni elvándorlás, a 19. század hatvanas éveitől a szlavóniai, majd a század utolsó harmadától kibontakozó amerikai kivándorlás ugyanakkor nemcsak demográfiai következményekkel járt, hanem az ország és a megye nemzetiségi és etnikai térképét is átrajzolta (Rácz, 1980). A Dél-Dunántúl megyéiben, ahol a török hódoltság alatt hatalmas népességcsökkenés ment végbe, a betelepítések folyamata a 18-19. században szinte permanens és rendkívül dinamikus volt. E téren főleg a németek jeleskedtek. A 18. század elejétől az 1850-es évekig tartott a németek betelepítése, akiket a nagybirtokosok által kedvezmények nyújtásával vonzottak a megyébe (Szita, 1979). A Czinderyek Tolna és Komárom megyéből hoztak német telepeseket Németladra (Kaposi, 2012:64). A németlukafai üveghutát a Szudéta-vidékről betelepülők alapították, akiknek utódai később Szlavóniába vándoroltak tovább. A német telepések a 18. század közepén érkeztek Boldogasszonyfára, Nagy- és Kishárságyra, Szulokra, Böszénfára és Szulimánba.

A térség déli határvégein többnyire a horvátok által lakott településeket találunk. Őseik már a mohácsi vész előtt menekültek ide a török elől, majd a török magyarországi kiűzése

után is megmaradt a vándorlásuk iránya. Somogyban jelentősebb számú szerb nemzetiségűt nem találunk, viszont szlovének (vendek) jelentős számban telepedtek le Taranyban.

A Dráva somogyi oldalán a legnagyobb tömeget természetesen a magyarok adták. A vizsgált települések teljes lakossága 37.791 fő volt, amelynek 72,9%-a magyar nemzetiségű volt. Kastélyosdombó, Kálmánca és Csokonya lakossága például szinte 100%-ban magyar volt. Jelentős arányt képviseltek a horvátok, akik főleg a lakócsai uradalom falvaiban (Szentborbás, Potony stb.) telepedtek le nagy számban (Lakócsa ma is fontos horvát nemzetiségi központ a megyében), de a nyugatra eső falvakban is (Berzence, Vízvár, Babócsa stb.) jókora számban voltak jelen. A Somogy vármegyében jelenlevő horvát népesség többsége a Dráva menti falvakban élt. Az 1900. évi statisztika alapján a megye területén élők 3,4%-a volt horvát nemzetiségű, ezzel szemben a Dráva menti falvakban 17,3%-os arányt látunk. (Bolhón és Lakócsán a horvátok aránya 70% feletti volt.)

Somogy vármegyében élők 5,8%-a volt német nemzetiségű 1900-ban. A legnémetesebb falu a Széchényiek korábbi betelepítései miatt a csokonyai uradalomban lévő Szulok volt, ahol a lakosság 87,2%-a németnek mondta önmagát. Szulok igazi sváb falu volt, annak minden gazdálkodási és néprajzi jellegzetességével, gazdálkodási különlegessége pedig a hagyományos németes gabonatermelés, állattartás, szőlőbortermelés mellett a dohánytermesztés volt (Ander, 2005:39-84). Fontos megjegyezni, hogy a nemzetiségi besorolás kapcsán a zsidó lakosság vélhetően jelentős számban a német nemzetiségűek közé lett besorolva. A németek kapcsán emeljük még ki Barcs nagyközséget, ahol a lakosság negyede számított németnek, s amely igen fontos kereskedelmi és ipari csomópontja volt a térségnek. A térség változatos, színes képet mutatott a nemzetiségeket tekintve a vizsgált időszakban. (Megjegyzem, hogy Órtilos, Porrogszentkirály, Udvarhely, Zákány, Gyékényes és Surd települések statisztikai adatai a témában hiányosan voltak fellelhetők.)

A somogytól lényegesen eltért a baranyai folyómenti térség nemzetiségi struktúrája. A vizsgált települések teljes lakossága 61.689 fő volt, amelynek 44,4%-a volt magyar nemzetiségű. A legnagyobb nem magyar tömeget a németek adták 23,7%-kal. Jelentős volt a horvát és a szerb nemzetiségű lakosság is. Kopács, Laskó, Páprád, Vajszló és Viszló lakossága például szinte 100%-ban magyar volt. A magyar lakosság aránya a vajszlói uradalomban volt a legmagasabb ekkoriban. Baranyavár, Izsép, Drávaszentmárton, Kásád, Petárda, Torjancz települések lakossága szinte teljesen horvát nemzetiségű volt.

Bolmányban és Kácsfaluban az átlagtól jelentősen nagyobb arányban laktak szerbek. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a statisztikában az egyéb kategóriába a korszakban a cigányságot sorolták be. Drávaszentmárton és Izsép településeken voltak nagy számban cigányok. Míg a Dráva menti somogyi településeken az arányuk 0,5% volt, addig a baranyai vizsgálatba vont településeken ez az arány 2,6%. Ez a jelentős aránybeli eltérés a korszakra és a térségre jellemző vízvédelmi és lecsapolási munkáknak volt köszönhető, mivel ezen munkafolyamatokhoz a térségbeli uradalmi tulajdonosok is szívesen alkalmazták nagylétszámban a cigányságot, s ennek érdekében telepítették le őket tartósan. Megemlítendő az is, hogy a magyarul beszélők aránya is jelentősen alacsonyabb volt Baranyában, mivel itt a vizsgált települések összes lakosságának csupán 57,6%-a beszélt magyarul. Baranya megye egészében 51,3%-a volt magyar, 35,5% német, 5% horvát és 4% szerb nemzetiségű 1900-ban, míg a Dráva menti baranyai falvakban 9,2% horvát és 9,3% szerb nemzetiségi arányt látunk.

Az etnikai csoportok kapcsán szólni kell a térségben élő zsidóságról is. Az 1900. évi népszámlálás alapján Baranya megyében 5287, míg Somogyban 10.969 izraelita vallású polgár élt, ez Baranyában 1,8%-ot, Somogyban 3,2%-ot jelentett. A vizsgált baranyai településeken összesen 1149 (2,8%), míg a somogyi településeken összesen 2008 (4,1%) izraelita polgár élt. Ez azt jelenti, hogy a drávai térség baranyai részében és a folyó somogyi szakasza mentén jóval magasabb arányban éltek. Az általam vizsgált baranyai uradalmak közül a siklósi uradalomban voltak a legnagyobb számban izraelita vallásúak. Összesen 749 személy volt izraelita, s közülük 584 élt az uradalmi központban, Siklóson. Somogyban kiemelem Barcs települést is, hiszen ott 520 izraelita lakos volt, amely 9,6%-át tette ki a város teljes lakosságának. Ez is hozzájárult, hogy az egyre jelentősebb kereskedelmi, ipari központként működő Barcson sok szempontból igen pezsgő élet alakult ki, az izraelita vállalkozók nagyban elősegítették a település és annak közvetlen térsége gazdasági fellendülését az első világháborúig.

A hazai iparosodás és az agrármodernizáció együtt járt a foglalkozási szerkezet átalakulásával is. Az első világháború előtti, 1910. évi népszámlálás adatai jól tükrözik a fennálló fejlettségi különbségeket az Osztrák-Magyar Monarchián belül. Míg a birodalom egészében a lakosság 55%-át tették ki az agrárfoglalkozásúak, addig Magyarországon ez 62% (1869-ben még 75%), a birodalom többi (ciszlajtán) tartományában 48% volt. De a különbség ennél a 14%-nál jóval látványosabb. Az osztrák történészek arra szoktak panaszkodni, hogy a ciszlajtán adatokat (itt a 48%-ot) lerontják a birodalom legelmaradottabb tartományai: Galícia, Bukovina, Bosznia adatai, ahol az agrárnépesség

aránya az összlakosság 80%-a körül állt. (A 20 évvel korábbi, 1890.-i adatok szerint Dalmáciában a lakosság 89%-a, Galíciában 84%-a, Bukovinában 83%-a volt mezőgazdasági foglalkozású. Alsó-Ausztriáé - amelyhez Bécs is tartozott - ezzel szemben már ekkor is mindössze 30% (Barta, 2019:15).) A törzsterületet jelentő osztrák tartományok együttesében az agrárnépesség aránya 1910-ben már csak 35%, a cseh korona országaiban (Csehország, Morvaország, Osztrák Szilézia) 34% volt (Bruckmüller, 1985). (A mai Magyarország ezt a 35%-os arányt csak az 1960-as években érte el (Surányi, 2005:17).)

A 19. századi Magyarország gazdasági rendszerében a mezőgazdaság és a falusias jelleg dominált (Hanák, 1978:432). Kétségtelen azonban, hogy már a polgári forradalom előtti időszakban a hagyományos jobbágy, zsellér, polgár, nemes, egyházi besoroláshoz tartozók mellett már egyre nagyobb számban láthatunk jogilag nehezebben meghatározható vándornépességet, szerződéseket, idénymunkásokat, cselédeket, béreseket, nyári aratókat, vagyis a hagyományos feudális jogi csoportokba nehezen illeszthető társadalmi elemeket. A 19. század második felében az ipar dinamikusan növekedett, s ezzel együtt megindult az urbanizáció és a népességvándorlás is. Ahol a földek kötöttsége mellett magas volt a népsűrűség, ott nem, vagy alig volt lehetőség a paraszti földek bővítésére, ezért hamar megindult a város felé áramlás, ami magával vonta a foglalkozásváltást is. A helyben maradt népesség is szaporodott ugyanakkor, így a falusi tömegek esetében maradt a háztartásokon belüli felszaporodás, avagy a népességszaporodás visszafogása. Nagyon fontos átrendeződési folyamat volt az értelmiségi csoportok, a közszerződési rendszerben dolgozók, a kereskedelemben és a hiteléletben, a közlekedésben, a bányászatban stb. dolgozók számának gyors emelkedése, amely révén a 20. század elejére már egy kétségtelenül átalakult magyarországi társadalmat láthatunk (Hanák, 1978; Kövér, 1998). Az átalakulás gyors volt, ugyanakkor területileg egyenetlen.

Alapvető kérdés, hogy mennyiben látszik ez az átalakulás a Dráva menti településeken? Milyen sajátosságok figyelhetők meg a keresők eloszlását tekintve?

6. táblázat: A vizsgált somogyi települések népességének foglalkozási megoszlása
(1900)

Település	Összes kereső népesség	Mg.	Öst.	Ipar	Ker. és hitel	Közlekedés	Közszolgálat	Véderő	Napszámos	Házi cseléd	Egyéb
Barcs	2286	647	11	619	224	303	117	8	91	177	89
Csokonya	1169	919	5	131	24	15	14			37	24
Visonta	636	595		24	5	1	3	1		7	
Rinyaújlak	324	296	2	18		2	3				3
Homokszentgyörgy	686	605	7	34	7	2	6	1		12	12
Kálmánca	640	515	5	46	6	1	8	4	21	19	15
Darány	914	753	2	68	20	20	6	6	31	7	1
Komlósd	199	180		9	3		4			3	
Pálfalu	449	255		95	37	17	11		2	20	12
Péterhida	238	203	8	16	5		3			3	
Somogytarnóca	451	344	7	37		12	7			38	6
Szentes	372	327	2	29	5		2	2	3	1	1
Szulok	1169	996		89	5		16	4	25	16	18
Lakócsa	494	396	6	43	5	2	8	4	14	14	2
Potony	372	361		6			2		1	2	
Szentborbás	224	214		4			1		1	3	1
Tótújfalú	208	151	3	29	1		4		14	4	2
Drávatamási	260	160	3	59	4		3	1	23	6	1
Babócsa	1009	751	3	125	22	15	12	5	2	47	27
Újnép	253	239	2	8			2				2
Heresznye	255	187		14	3	1	2		41	6	1
Bolhó	762	702	3	33	5	2	5			6	6
Bélavár	290	244	1	27	3	7	4		1	1	2
Beleg	260	217	1	20	2	14	2			3	1
Vízvár	658	526	15	40	12	14	6	4	25	14	2
Alsók	432	383		25	2	1	7	2	1	6	5
Berzence	1469	1077	4	137	27	24	26	12	91	44	27
Csurgó	1695	666	23	434	77	68	112	10	39	152	114
Órtilos	279	252		14		6	2		1	4	
Porrogszentkirály	476	441	1	16	2	1	4	2	2	6	1
Udvarhely	1137	1073	7	32	6	2	3			7	7
Zákány	522	383		24	8	59	10	5		28	5
Gyékényes	1208	1003	4	62	11	41	8	1	52	19	7
Surd	592	553	3	15	1	1	8			8	3
Kastélyosdombó	310	250		24	3	2	6		8	11	6
Összesen:	22.698	16.864	128	2406	535	633	437	72	489	731	404
Aránya az összes keresőhöz képest %		74,3	0,6	10,6	2,4	2,8	1,9	0,3	2,2	3,2	1,8
Somogy vármegye (%)		75,3	0,4	10,4	1,8	1,3	1,8	0,9	3,3	3,3	1,6

Forrás: Népszámlálás (1900)

A táblázatból látható, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya szinte minden vizsgált somogyi településen valamivel magasabb volt a 74,33%-os vármegyei átlagnál, 35 település esetében szinte minden esetben 80% feletti értékeket mutattak.

Az is látható, hogy néhány településen az iparral foglalkozók elég nagy számban vannak jelen. A továbbiakban röviden bemutatunk néhány olyan ipari vállalkozást, amelyek ebben a térségben nem uradalmi alapításúak voltak. Ebből a szempontból Barcs kimagasló adatokkal rendelkezett: a nagyközség ipara jelentős és rendszeres munkalehetőséget biztosított a térség lakosságának. A térség meghatározó ipari, infrastrukturális és kulturális központja volt ebben az időszakban. Példaként megemlítem a barcsi jelentősebb üzemek között az Eugén Smith és Társa betéti társaságot, mint barcsi fakereskedő és fafűrész-tulajdonost, a francia Sociéte d'importation de Chene Párizs központú céget (T. Mérey, 2007:142), illetve a pécsi Engel Adolf-féle parkettagyárat (Engel, 2009). Az Engel-féle faipari vállalkozások nem csak helyi jelentőséggel bírtak. regionális szinten, a Dél-Dunántúlon és környékén az egyik legnagyobb faipari tevékenységekkel foglalkozó vállalkozás volt.

A másik jelentős iparral rendelkező község Csurgó volt, ahol szintén magas, 25,6% volt az ipari keresők aránya. Itt a legnagyobb ipari vállalat az 1900-ban alakult a Kaufmann J. S. berzencei lakos tulajdonában lévő Faáru- és Botgyár Rt. volt. A magántőke és az uradalom együttműködést mutatja, hogy a botgyártáshoz szükséges nyersanyagot Festetics gróf vörsei uradalmában termelték meg, ahol 20 holdat meggyfával ültettek be (Budapesti Hírlap, 1900.11.19:5). 1904-ben Csurgón megalakult egy új társaság, amely áttette a székhelyet Berzencére (Somogyi Hírlap, 1904.06.22:2). A vállalat nyers botnyelet, félkész- és kész séta- és esernyőbotot, kaptafát és cipősarkat gyártott. Az új társaság „*Somogy-berzencei Faipar és Botgyár közkereseti társaság Kreisler és Traubermann*” törvényszékiileg bejegyzett cégnév alatt működött. A vásárlást technikai fejlesztés követte, a tulajdonos szerint „*A modern technika minden vívmányával berendezett gyárunk, valamint gyárunk részére megnyert szakférfiak közreműködése által azon kellemes helyzetben vagyunk, hogy vevőink bármilyen nagy igényeinek is úgy az áruk finom, versenyképes kivitele, mint az árak olcsósága tekintetében megfelelhettünk*” (Somogyvármegye, 1904.08.17:2). Az új cég ebben a formában alig pár évet működött, 1911-ben részvénytársasággá alakult, amely így egyesítette a pakráci botgyárat, a berzencei botgyárat és a Löwy Albert bécsi esernyőgyárat, illetve a budapesti Faáru- és botgyárat. Alaptőkéje 500.000 korona volt. A vállalat 1916-ban 200 munkással, 28 LE gőzgéppel és 10 ezer q szén felhasználásával működött (Nagy Magyar Compass, 1916.

44/2:439). Jelentős volt még a kender és a lentermesztés is Csurgó vidékén a századfordulón. Ezt igyekeztek kamatoztatni a környék gazdálkodói. A lehetőséget felismerve Fiedler János, akinek Komáromban is volt egy gyára, Csurgón lengyárat alapított. A földművelésügyi minisztérium 30.000 korona szubvencióval támogatta a gyáralapítást. Az üzem 1903-ban készült el (T. Mérey, 1973:64).

Emeljük ki még a nagyobb ipari kapacitások kapcsán a kicsinyke Pálfalut (Dráwapálfalu, ma Barcs része), ahol a Kremzir-család építette föl a Széchényiektől előbb csak bérelt, aztán később megvásárolt birtokán a vármegye legnagyobb szeszgyárat (Kaposi, 2020:4). Szintén jelentős iparossal rendelkezett még a Somssichok uradalmi központja, Babócsa, a Festetics birtokközpont Berzence, és a már említett Széchényi birtokok közül Szulok és Csokonya is.

Mutatja a piacosodás folyamatát a közlekedésben dolgozók szaporodása is. Mivel ebben a térségben már 1868-ban megépült a vasút (Zákány - Barcs - Szigetvár - Pécs), ezért a nagyobb állomások miatt is jelentős keresőlétszám figyelhető meg a közlekedési ágazatban. Barcs minden téren kilóg a sorból, hiszen az ottani 303 fő nemcsak a vasúti és a közúti, hanem a folyami szállításban is érdekelt volt. A település a 20. század elejére országos viszonylatban is fontos vasúti és hajózási csomóponttá vált. Mellette Darány, mint vasúti központ (Középrigóc) töltött be fontos funkciót, hasonlóan Csurgó, Zákány és Gyékényes is jelentős számú vasúti dolgozót foglalkoztatott. A kereskedőket illetően Barcs településsel nem lehetett versenyezni, az ottani 224 fő az egész térség kereskedelmi keresőinek 42%-át adta.

7. táblázat: A vizsgált baranyai települések népességének foglalkozási megoszlása (1900)

Település	Összes kereső népesség	Mg.	Öst.	Ipar	Ker. és hitel	Közlekedés	Közszolg.	Véderő	Napszámos	Házi cseléd	Egyéb
Baranyavár	776	658	2	52	4	3	9	4	25	14	5
Bellye	482	334	10	67	9	11	13	0	4	26	8
Benge	261	219	0	22	0	2	4	0	10	4	0
Hercegszöllős	1207	998	0	126	20	2	17	5	1	26	12
Ivándárda	641	427	1	95	7	1	15	0	42	49	4
Kopács	611	513	43	30	10	0	7	1	0	4	3
Laskó	934	856	9	39	8	3	6	0	2	5	6
Pélmonostor	704	474	4	92	17	16	14	0	52	30	5
Villány	1324	707	3	239	110	62	40	5	9	91	58
Izsép	1075	999	4	29	6	1	8	1	7	11	9

Település	Összes kereső népesség	Mg.	Őst.	Ipar	Ker. és hitel	Közlekedés	Közzszolg.	Véderő	Napszámos	Házi cseléd	Egyéb
Nagynyárád	828	589	0	107	4	9	8	4	9	19	79
Bolmány	933	764	3	131	6	4	7	0	0	13	5
Dárda	1305	742	4	177	22	19	91	6	120	100	24
Kácsfalu	1250	1119	2	78	17	2	13	6	1	10	2
Karancs	834	682	0	97	12	2	13	6	0	20	2
Laskafalu	819	733	2	49	7	5	8	0	0	12	3
Magyarbóly	722	486	0	99	11	14	11	4	49	29	19
Pócsa	250	238	0	5	0	0	4	0	0	3	0
Beremend	987	688	6	181	14	16	18	5	5	34	20
Kásád	315	301	0	11	1	0	1	0	0	1	0
Matty	262	240	3	9	0	0	4	0	4	1	1
Petárda	690	655	4	18	2	0	1	0	5	4	1
Torjancz	369	329	3	24	2	0	3	0	4	3	1
Liptód	542	491	0	25	3	0	3	0	3	11	6
Kisnyárád	322	281	0	21	2	0	2	0	0	7	9
Páprád	184	153	3	20	0	1	2	0	2	3	0
Vaiszló	635	423	2	103	15	9	23	5	13	27	15
Adorjás	136	119	1	9	0	1	4	0	0	2	0
Csehi	225	204	1	16	1	0	2	0	0	0	1
Csepely	246	223	0	14	0	0	4	0	2	2	1
Cun	284	266	0	11	0	1	3	0	1	1	1
Dráwapalkonya	436	322	1	45	14	22	5	0	24	1	2
Drávaszabolcs	245	206	0	24	1	1	2	0	8	1	2
Gyűd	364	298	0	41	2	0	12	0	2	6	3
Harkány	326	174	0	61	11	18	8	3	23	19	9
Ipacsfalva	149	141	0	3	0	0	3	0	0	1	1
Kémes	273	237	1	15	1	5	8	0	0	3	3
Körös	411	386	0	13	3	0	5	0	0	3	1
Kovácskőhid	208	177	0	14	1	2	6	0	3	3	2
Márfa	145	140	0	2	0	0	2	0	0	0	1
Nagyharsány	850	740	2	56	7	4	10	0	2	10	19
Nagytotfalva	272	258	0	7	1	0	5	0	0	1	0
Rád	427	402	0	14	1	0	6	0	0	3	1
Siklós	2302	633	5	692	207	52	144	8	213	225	123
Szaporca	320	306	1	7	0	0	3	0	0	1	2
Szerdahely	233	226	0	4	0	0	1	1	1	0	0
Tésenfalva	265	256	0	5	1	0	1	2	0	0	0
Összesen:	26.675	20.339	116	2907	543	272	565	66	594	809	464
Aránya az összes keresőhöz képest (%)		76,2	0,4	10,9	2	1	2,1	0,2	2,2	3	1,7
Baranya Vármegye (%)		75,8	68,5	10,6	1,4	1,1	1,5	0,2	3	2,3	1,6

Forrás: Népszámlálás (1900)

A baranyai oldalon is egyértelmű a kép: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a legtöbb településen valamivel magasabb volt a 75,8%-os vármegyei átlagnál. (A vizsgálatba bevont 51 baranyai település közül Daróc, Lipovica, Drávaszentmárton és Viszló települések esetében nem volt fellelhető adat a foglalkozási viszonyokat illetően.) A baranyai települések között az ipart tekintve kiemelkedő volt Siklós pozíciója, ahol az iparban több keresőt találunk, mint a mezőgazdaságban. Emeljük még ki Villányt, ahol a kereső lakosság 18%-a dolgozott az iparban. Érdekesség viszont, hogy a napszámosok aránya a vizsgált települések esetében közel duplája volt a megyei átlagnak, ami egyértelműen a nagybirtokok jelenlétéből fakadt. Kimagaslott Dárda 9,2%-kal és Magyarbóly 6,8%-kal, a megyei átlag ugyanakkor csak 1,6% volt. A Dráva menti nem uradalmi ipari kapacitások között volt néhány nagyobb is: kiemelem közülük az 1910-ben 133 főt alkalmazó drávaszabolcsi kendergyárat, a nagyharsányi 61 fős és a villánykövesdi 41 fős kőbányát (Népszámlálás, 1910/2:970).

A keresők hatalmas többségét mind Somogyban, mind Baranyában természetesen a falulakó paraszti keresők adták, de az is fontos, hogy Magyarországon az állandó mezőgazdasági munkások többségét a 100 holdon felüli nagygazdaságok foglalkoztatták (Kolossa, 1962:474). Ez így volt a Dráva mente térségében is. Az 1895-ös gazdacímtár agrárnagyüzemi adataiból, de az 1914. évi uradalmi áttekintésből is látszik, hogy a térségben jónéhány olyan uradalom működött, amelyben jelentős számú cseléd dolgozott. 1895-ben például a Festeticsek berzencei uradalmában 184, gróf Széchenyi Géza csokonyai uradalmában 123 cselédet foglalkoztattak, de még a kisebb középbirtokon is jelentős számú mezőgazdasági alkalmazottat láthatunk (Gazdacímtár, 1895:100-101).

Mindazonáltal sokszor a munkaerőhiány is jelen volt a térségben, főleg a nyári aratási munkák esetében volt nagy szükség idénymunkásokra. E munkáshiány következtében a nagyobb uradalmak más vidékről voltak kénytelenek a szükséges munkaerőt megszerezni. Az idegen munkásokat nagyrészt Nyitra, Trencsén, Hont, Bars, Nógrád, Tolna, Zala és Békés vármegyékből szereztek be (Ujváry, 1914). A munkaerőhiány volt az egyik oka annak, hogy a nagyobb gazdaságok egy része inkább lemondott az intenzív gazdasági üzemről, hogy a folytonosan kedvezőtlen munkásviszonyok okozta gondtól és fáradságtól megszabaduljon. Viszont a drága munkaerőnek volt egy olyan következménye is, hogy a gazdák, ahol csak lehetett, szívesen alkalmazták az olcsóbb üzemű kapáló, kaszáló, arató és egyéb kézierőt pótló fogatos eszközöket és gépeket. Erősítette a munkáshiányt az ekkortájt egyre nagyobb kihívásokat okozó egy-gyermek-

rendszer is, amely a Dráva mente térségének jelentős részén (például az Ormánságban) megfigyelhető volt.

Látható a fentiekből, hogy a Dráva menti térség településeinek lakossága jelentős különbségeket mutat az ország más területeihez, de még a megye többi részéhez képest. Ebben a térségben a gazdaság sok évszázad alatt kialakult szerkezete nem sokat változott, vagyis továbbra is a mezőgazdaság maradt a meghatározó. Az kétségtelen, hogy az agrárnagyüzemek jelentős fejlődésen mentek át ebben a korszakban, s működési és termelési sajátosságaiban nagymérvű változások álltak be. De ez a falulakók foglalkozási szerkezetét csak kevésbé érintette. A vizsgált településeken alig láthattunk jelentősebb iparral, kereskedelemmel, s egyéb, a forgalmi szférához kapcsolódó jeleket. Ugyanakkor a népesség egyértelműen szaporodott, a népsűrűség emelkedett, s ezt a trendet még a kisszámú kivándorló sem törte meg. Jelentősebb nemzetiségi konfliktusok nem alakultak ki a térségben, mivel a lakosság óriási többsége magyar volt, s csak kisebb területeken váltak meghatározóvá a németek, avagy a horvátok. Úgy látjuk ugyanakkor, hogy nem volt teljesen mozdulatlan a folyó menti világ: az agrárnagyüzemek munkaerőigénye, a lassan fejlődő ipar és egyéb ágazatok, a külső hatások kétségtelenül új színterületeket hoztak a térség életébe.

8. A Dráva menti uradalmak a dualizmus korában

8.1. Tulajdon és birtoklás: a vizsgálatba vont uradalmak

Az uradalom a piacgazdaság korában nem csak történelmi, jogi, vagy földrajzi, hanem lényege szerint jellegzetes gazdaságtani fogalom (Leopold, 1934:448-449). Dél-Dunántúl területe a 18-19. században a nagybirtokok hazája volt, ahol sok latifundium helyezkedett el szinte egymás mellett. A nagybirtokok az idők során sokat változtak, sokszor tulajdonost is cseréltek, de egészen 1945-ig meghatározó szerepet játszottak a térség életében. A következőkben bemutatom a Dráva mentén elhelyezkedő, a vizsgálatba bevont nagyobb uradalmakat. Ezek a nagybirtokok döntően a Dráva bal partján találhatóak. Minden uradalomra persze nem tudok teljes részletességgel kitérni, hiszen nem mindegyikről maradt átfogó forrásanyag, de arra van lehetőségem, hogy a levéltári források mellett szakirodalmi, vagy akár korabeli sajtóanyagok hírei (eladások, öröklés stb.) mentén is jellemezzek birtokokat.

8. táblázat: A Dráva menti nagybirtokok terjedelme és az erdőterületek aránya a 20. század elején (kat. hold)

Uradalom neve	Tulajdonosa	Összes terület (hold)	Erdők területe (hold)	Erdők aránya (%)
berzencei-csurgói	hg. Festetics Tasziló	48.986	28.437	58,05
babócsai (1)	gr. Somssich Béla	1834	100	5,4
babócsai (2)	gr. Somssich Viktor	1845	68	3,68
belcsapusztai	Kremzir Mór	1225	46	3,75
erdősokonyai	gr. Széchényi Géza	9759	3178	32,56
somogytarnócai	gr. Széchényi Antal, Frigyes	13.712	4655	33,94
lakócsai	Zselicszentjakabi Apátság	6108	2222	36,37
kálmáncsai	gr. Széchényi István	3542	1156	32,57
kastélyosdombói	ifj. Erdődy Rudolf	1505	21	1,39
zákányi	gr. Zichy Ödön	7980	2280	28,57
siklósi	Benyovszky Lajos	13.923	kb. 2200	15,8
dárdai	hg. Schaumburg-Lippe Adolf	49.208	kb. 27.000	54,8
bellyei	Habsburg Frigyes főherceg	109.000	kb. 50.000	45,9
vajszlói	M. kir. tud. egyetemi alap	10.200	1925	18,9

Forrás: Rubinek, 1911; Várady, 1896; Kaposi, 2013; Obad-Obad, 1998; H. Pálffy, 1933

A táblázatban a vizsgálatomba bevont 14 uradalom területi kimutatásai, illetve a téma szempontjából kiemelten fontos részadatai (az erdők mérete és aránya az összterülethez képest) láthatók. A 20. század elejére az erdők kiterjedése a berzencei uradalomban (58,05%) volt a legnagyobb. Az erdők ilyen magas aránya nem volt egyedülálló a Dunántúlon, hiszen például Batthyány Gusztáv herceg tulajdonában levő nagykanizsai hitbizományi birtokok esetében is 56%-os arányt figyelhettünk meg (Kaposi, 2012/b:5). A Dráván túli uradalmak között is van példa, hogy magas volt az erdőterületek aránya. Ilyen volt a hg. Schaumburg-Lippe Adolf tulajdonában levő verőczei uradalom, ahol a 75.000 holdból nagyjából 40.000 hold volt erdő (53,3%), továbbá a hg. Batthyány Ödön

féle ludbregi uradalom is említésre méltó a 6628 holdas teljes területéhez képest a 47,2%-os erdősültségével (Rubinek, 1911; Várady, 1896; Kaposi, 2013; Obad-Obad, 1998; H. Pálffy, 1933 alapján). A lakócsai, illetve a volt csokonyai uradalomban a terület több, mint 30%-a erdő volt ebben az időszakban. A többi uradalom esetében kisebb volt az erdő aránya.

A továbbiakban röviden bemutatom a térség uradalmait, tulajdonosait. Kezdjük a Festetics-család birtokaival. A Festeticseknek a 18. század harmincas-negyvenes éveiben alakult ki a nyugat- és dél-dunántúli nagybirtokrendszere. A család a 18. század közepén két ágra szakadt, az egyik a keszthelyi, a másik dégi ág. A Dráva menti birtokok a keszthelyi központú rendszerhez kapcsolódtak. Szervezetileg előbb csurgói központú uradalomként működött (amelyből 1853-ban eladták a somogyszentmiklósi kerületet) (Kaposi, 2000:81), majd pedig a központ Berzencére került át. Az itt lévő hatalmas vadászkastély reprezentálta a grófi, később hercegi címet szerzett Festeticsek gazdagságát, hatalmát. A berzencei központú uradalom része volt a keszthelyi központú hitbizományi birtoknak. A 20. század elején hg. Festetics Tasziló Dráva menti berzencei uradalma Berzence, Csurgó, Alsók, Sarkad, Porrog-Szent-Király, Szentá, Udvarhely, Tarany, Vízvár, Bélavár, Háromfa, Bolhás, Balatonszentgyörgy községek határaiban terült el. A keszthelyi Festeticsek somogyi uradalmainak összes területe 48.986 hold volt, amelyből saját kezelésbe 25.000 holdat használtak, a többit bérbe adták. A saját kezelésű területből kert és beltelek 35, szántóföld 1500, kaszáló 600, legelő 400, szőlő 31 hold, a többi erdőség. Az erdők a legtöbb uradalomban saját kezelésben voltak (Ujváry, 1914), például a berzencei uradalom maga 22.980 hold erdőterületen gazdálkodott az 1880-as években, jelentős méretű és jó adottságokkal rendelkező erdőterülettel rendelkezett.

A Széchényiek is hatalmas méretű földeket szereztek a 18. században Somogy megyében. A Széchényi György által szerzett földek testvére ágán öröklődtek, majd pedig több részre bomlottak, s a 18. század során egy részük más családokhoz került. A földek egyesítésére Széchényi Zsigmond fia, gróf Széchényi Ferenc (1754-1820) tudott sikeres kísérletet tenni. Széchényi Ferenc földjei az 1814. évi végrendelet szerint három fia, Lajos, Pál és István ágán öröklődtek, a Dráva menti csokonyai uradalom Széchényi Istvánnak jutott. A csokonyai uradalom a 18. században a következő falvakból állott: Csokonya, Darány, Bolhó, Visonta, Barcs, Heresznye, Homokszentgyörgy, Drávaszentes, Gyékényes (részben), Kálmánca, Péterhida, Zákány (részben), Szulok, Komlósd. A helységek többsége tisztán Széchényi-birtok volt, csak Gyékényes és Zákány

volt vegyes tulajdonú, minthogy- az előbbi egyharmadát, az utóbbinak pedig felét gróf Zichy Domokos birtokolta (Tilkovszky, 1990:112).

A csokonyai uradalom falvai többségében a folyó mellett helyezkedtek el. Az uradalom gazdálkodása ebben az időben jelentősen ki volt téve a természeti adottságoknak. A Dráván kívül a Rinya folyó is befolyásolta a gazdaságok működését. A Rinya három ágból táplálkozván Barcs mellett ömlik a Drávába, lényegében a település nyugati határát alkotva. Tavaszi és őszi kiöntéseivel komoly veszélyt jelentett a barcsiak és a tarnócaiak mezőgazdasági termelésére. A torkolat környéke és a patak medre mocsaras, iszapos volt. Az uradalmi szabályozás erre a patakra is kiterjedt, végül is teljes egészében 1867-ben fejezték be a szabályozási munkálatokat. A patakot új mederbe terelték, a területet feltöltötték. (Az így szerzett területen épült fel később a barcsi vasútállomás 1868-ban, illetve ide helyeződött át Barcs központi területe is (Harasztia, 2005).)

Széchenyi István gróf 1834-ben a 47.000 holdas csokonyai uradalmat eladta két testvérének, Pálnak és Lajosnak (Kaposi, 2017; Kaposi, 2019:24). Az addig egységes uradalom a 19. század második felében az örökösök kezén osztódott, darabolódott, s egy részét el is adták, így új tulajdonosok is megjelentek nagybirtokosként a térségben. A 20. század elején az erdőcsokonyai uradalom gróf Széchényi Géza tulajdona volt, ez a birtok Visonta és Rinyaújlak határaitra is kiterjedt. A tarnócai uradalom a világháború előtt gróf Széchényi Antal és Frigyes tulajdonát képezte. A harmadik egység a belcsai birtok lett, amely Kremzír Károlyhoz került.

A Kremzír-família zsidó származású volt, ezért sokáig nem lehetett földtulajdonuk. Kremzír Károly 1818-ban született. Az 1840-as évek elején telepedett le Barcon, illetve a mellette lévő Pálfalun (Dráva-Pálfalu, ma Barcs része). Egy szekérrel érkezett a faluba, azzal járta a környéket, vas- üveg- és csonthulladékot, bőröket gyűjtögetve. Hosszú évek szorgalmas és kitartó munkája eredményeképpen összegyűlt pénzéből 1848-ban kibérelte a Széchényi család Barcs keleti határában fekvő belcsapusztai birtokát, melyet 1866-ban meg is vásárolt. 1888-ban halt meg. Fia, Kremzír Mór 1866-ban született Barcon. Apja halála után ő vette át a birtok irányítását. A Kremzír uradalom területe 1895-ben 1732 hold volt (Gazdacímtár, 1895:101). Olyan mintagazdaságot hozott létre pár év alatt, amelyre a környéken nem volt példa (Somogyi Hírlap, 1985.05.15:5). Korabeli szóbeszéd szerint a Széchényi család birtokának eladását az akkori intézőjük tanácsolta, mivel úgy gondolta, hogy nagyon gyenge minőségűek a termőföldek ezen a birtokon, és jó üzletet

kötnek, ha eladják. Miután a Széchényiek megtudták, hogy pár év alatt Kremzír mintagazdaságot épített ki, azonnal elcsapták az intézőjüket a tarnócai uradalomból.

Kremzír Mór szeszgyárat állított fel a Belcsapusztán nagymérvű építkezésekkel és beruházásokkal, s akkora termeléssel, hogy magáért a szeszfőzésért évenként 180 ezer forint adót fizetett. 1893-ban ő fizette Somogy vármegye egyenes adójának egy tizedét. 1893-ban a Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara területén a legnagyobb szeszgyár tulajdonosa Kremzír Mór volt, s a szeszipar az évi helyzetéről ő tette meg a Kamarának a hivatalos jelentést. A szesz kivitel csökkenése és az előállítási költségek megnövekedése arra készítette, hogy a szeszfinomítót is egész éven át üzemeltesse; gyárában évente 9 ezer hl szeszt finomítottak (T. Mérey, 1979:45). Jelentős foglalkoztató volt a térségben a Kremzír uradalom, amit jól mutat, hogy 1905-ben, az általános Somogy vármegyei sztrájk idején Belcsában a szeszgyárban, a fűrészgyárban és a mezőgazdasági birtokon összesen 250 dolgozó sztrájkolt egyszerre, s két századnyi katona kellett a törvényes rend helyreállításához (Pécsi Napló, 1905.05.05:5; ill. 1905.07.08:3). A Kremzír család eredményes gazdálkodása mellett folyamatosan segítette Barcs fejlődését. Állandó támogatói voltak a Tűzoltó Egyesületnek, a színháznak, a Sport Clubnak, a Kaszinónak és különböző műkedvelő csoportoknak. (Bár időben túl mutat dolgozatunk időhatárain, de megemlíthjük, hogy a család nagy tragédiája a zsidótörvények miatt következett be. A családot vagyonától megfosztották, a családfő öngyilkos lett, az özvegyet és négy lányát koncentrációs táborba hurcolták, ahonnan csak az özvegy tudott visszatérni. Fiúk, Kremzír Pál munkaszolgálatosként vesztette életét.)

5. ábra: A Kremzír féle szeszgyár képe a 19. század végéről

Forrás: A kép Kaposi Zoltán saját gyűjteményéből származik.

A Somssich család az 1740-es években szerzett birtokokat Somogyban, Somssich Antal révén, aki 1741-ben donatio formájában kapta a sárdi uradalmat, amely mintegy 23.000 holdat tett ki. A következő generációk az apai örökség szétosztása mellett igyekeztek saját szerzeményekre is szert tenni. A reformkor idejére a földbirtoklás tekintetében négy családi alapág jelent meg, amelyből témánk szempontjából egy, mégpedig az ún. öregebb grófi ág, vagy más néven a babócsai grófi ág az érdekes. A 19. század elején, a napóleoni háború idején Somssich János komoly katonai karriert futott be, 1813-ban grófi címet szerzett. Egy ideig felesége birtokán, Csehországban élt, ezért itthoni Csertő központú örökségét eladta Festetics Lajosnak. Fia, Adolf örökölte anyjától Sternberket, majd annak halála után eladta, s visszaköltözött Somogyba, ahol megvette a 11.500 holdas babócsai uradalmat. Apja, János 1844-ben jött vissza Somogyba, s megvásárolta az 5600 holdas bodviczai uradalmat (Kaposi, 2019:55-56.; Vasdényey, 1922:23). Babócsa régi mezővárosa volt a vármegyének, rajta ment keresztül hosszú időn át a Pécs-Kanizsa postaút is. Emelte a birtok értékét, hogy e vidéken nagyon hamar létrejött a vasút: a Déli Vasút Társaság 1868-ban átadott Barcs-Murakeresztúr vonalának Babócsa nagy gyűjtőállomásává vált.

A babócsai grófi ágnak is szembe kellett néznie a családtagok szaporodásából keletkezett birtok aprózódással. Az 1840-es években vásárolt két uradalom területét 1864 után I. Adolf szétosztotta négy fia között (Somssich - Szőgyény, 2005:5). Így keletkezett a két babócsai, a kivadári és a patosfai uradalom. Az osztozkodás eredményeképpen a Dráva menti babócsai uradalom két önálló nagybirtokot takart a 19-20. század fordulóján. Az egyik birtokosa Somssich Béla volt, a másik pedig Béla gróf nagybátyjéé, Somssich Viktoré lett (Kaposi, 2019:144). A bogaras, műkedvelő és feltaláló Viktor gróf a falu közepén egy új kastélyt emelt. Babócsán a 20. század elején 636 hold földterület volt a tulajdonában, de a szomszéd falvakban is jókora földekkel bírt (Rubinek, 1911:597), nem is beszélve arról, hogy a szlavóniai oldalon is voltak földjei.

Ennél egyszerűbb története volt a zákányi uradalomnak, amelynek egyik része az 1840-es években Széchenyi Istvántól került át a gróf Zichy családhoz. Zákány egy közepes méretű uradalom központja volt, amelyhez a Zichyk később megszerezték a mellette lévő Surdot is, így együtt már 8000 holddal rendelkeztek. Zákány fontos pontja volt a térségnek, hiszen a határ menti település vasútállomása találkozópontra volt a Murakeresztúr (s azon keresztül a tenger) felé irányuló Déli Vasút hálózatának, ugyanakkor a Pécstől Barcsra át jövő vasútvonal is itt végződött. A Zichy-család méretes kastélyt emelt a falu közepén (Reiszig, 1914:176; Ujváry, 1914:343).

A Barcstól nem messze lévő Kastélyosdombó falu egy részét a 19. század vége felé vásárolta meg a gróf Erdődy Rudolf. A település előnyei közé tartozott, hogy közel feküdt az Erdődyek horvátországi birtokaihoz, a falu közepén épített kastély ma is megvan, és alapvetően szociális célokat szolgál.

A Dráva mentén több egyházi tulajdonban lévő nagybirtok helyezkedett el már a középkor óta. Ezek egyike volt a Zselicszentjakabi Apátság (korábban, és ma is kaposszentjakabinak hívták, ma Kaposvár része) lakócsai uradalma, amelyhez négy szomszédos falu tartozott: Lakócsa, Potony, Szentborbás és Tótújfalu. A 20. század elején az egyházi birtok nagysága több, mint 6000 holdat tett ki. Az uradalom külterjes gazdálkodásának fokmérőjeként a legelő (13,16%), az erdő (36%) és a földadó alá nem eső, nem termő területek (9,78%) magas arányát lehet megemlíteni. Jelentősnek mondható az erdőterületek aránya is. Ormánsági falvakhoz hasonlóan a horvát községek egy részén is áthaladt a kelet-nyugati irányú ősi, marhahajtó út.

A Dráva menti ormánsági területeken helyezkedett el a vajszlói vallásalapítványi uradalom. Ebben a térségben a Dráva teremtette természeti viszonyok miatt az uradalom sohasem folytatott majorsági gazdálkodást, sem az egymást váltó dominikána és klarissza apácák tulajdonaként, sem az 1782-ben bekövetkezett állami átalakítás után a Vallásalap kötelékében (Kiss Z., 1991:28). Az 1865. évi erdő- és legelő elkülönözés után egy évtized sem telt el, s nyilvánvalóvá vált az alapítványi uradalmakat összefogó Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumban, hogy a kialakítandó nagyüzem új szervezeti formát követel meg. A termelés új kerete az általános tőkehiány miatt a világi nagybirtokokéhoz hasonló nagybérleti rendszer lett. Ez volt hivatva arra, hogy a víztől, erdőtől hódított földeket is nagyüzemmé formálja (Kiss Z., 1991:33).

A siklói uradalom 1728-tól mintegy másfél évszázadig a Batthyány család tulajdonában volt, mígnem herceg Batthyány Ödön 1873. október 23-án eladta a birtokot Benyovszky Lajosnak. Benyovszky nem költözött a birtokra és a már felújításra váró várkastélyba, távolról igazgatta az uradalmat, hiszen Pozsonyban és Nagylégen élt a fiatal feleségével, ahol a Benyovszkyak ezen ágának a kastélya állt, ahol ő maga is született (Fejes, 1937:325; Czeininger, 2001:16). Egy 20. század eleji leírásban így jellemezték: „...A jelenlegi uraság Benyovszky Lajos ügyvéd Pozsony megyei - Nagy-Léghi nagybirtokos. E család 16.700 kat. holdnál nagyobb siklói uradalmat egyes bérlőknek adta ki. A Benyovszky családból Siklóson senki nem szokott lakni vagy tartózkodni s ezen körülmények a közállapotokon sokat változtatnak mert ily tekintélyes család sokban előnyére lehet egy városnak... Köz és jótékony intézményeink előmozdításában is a

dúsgazdag uradalom semmiben sem vesz részt. Ez szomorú dolog, de valóság...” (Rédei, 1901:31-32). A siklósi uradalom négy nagyobb tagból állt: a siklósi, a sóri, a kórósi, és a cuni gazdaságból (MNL. BaVL. XI. 606. Siklósi uradalom iratai, 27. doboz). Benyovszky Lajos a birtokait 1905-ben kelt végrendeletében fiaira hagyta. Móric gróf tulajdonába került a siklósi uradalom kastéllyal. Rudolfra pedig a görcsönyi uradalmat és a kastélyt hagyta, a lányainak pedig éves életjáradékot határozott meg (Czeininger, 2001:23).

Ha egy 19. századi térképen Vajszlótól délkeletre tekintünk, akkor kiderül, hogy a Dráva mentén Baranya vármegye maradék déli része lényegében három nagy uradalom területével volt azonos. Az egyik a Bellye központú birtoktest, amely a Habsburg főhercegi család tulajdonában állt, előbb Albrecht, később pedig Frigyes herceg volt a tulajdonosa. A másik Schaumburg-Lippe herceg dárdai, a harmadik pedig a Batthyány családtól házasság révén a gróf Draskovich családhoz került sellyei birtok volt. Az első Baranyavári és a Mohácsi, a második pedig a Baranyavári, a Mohácsi és a Siklósi járás területén lévő települések határaiban terült el. A bellyei uradalom korának egyik legfejlettebb nagyüzeme volt. területe 1848 előtt elérte a 160.000 holdat, de a szabadságharc leverését követő időkben itt is végrehajtották az addig közösen használt erdők és legelők szétválasztását, plusz a volt jobbágyi birtokokból paraszti földek lettek, amelyekről az uradalmak területe elkülönült. A bellyei uradalom területe az 1880-as években 109.115 holdat tett ki (Bellye, 1883:3).

A térség másik latifundiuma a dárdai uradalom volt, amely a reformkorig a gróf Esterházy család domíniuma volt. Dárdán római katolikus és görögkeleti templom, illetve zsinagóga is állt. A hg. Schaumburg-Lippe család az 1840-es évek első felében aktívan terjeszkedett Közép-Európa irányába. Birtokokat vásároltak Csehországban, majd pedig 1842-ben Dráván túli verőczei, majd 1844-ben a Dráván inneni dárdai uradalmat vették meg, utóbbit a teljesen eladósodott gróf Esterházy Károlytól (Meyer, 2005:182-188). 1842-től 1912-ig a dárdai uradalom már végig a Schaumburg-Lippe hercegek tulajdonában volt, három generáción keresztül őrizték birtokukat (Borászati Lapok, 1917. 07. 08; Vasárnap, 1917. 07. 01). A 19-20. század fordulóján az uradalom teljes területe 49.000 holdat tett ki. A herceg kölcsönözte 1880-ban a magyar államnak azt a 220.000 forintot, amiből a Barcs és Terezienfeld közötti Dráva-híd megépülhetett (Főrendiházi irományok, 1878:615).

Szólni kell néhány szót a Dráva jobb oldalán fekvő hatalmas méretű nagybirtokokról is, hiszen - mint azt korábban említettem - a kezelésük sokszor egybeolvadt a magyar oldallal. Három szlavóniai (Pozsega, Verőce és Szerém) vármegyében 1895-ben 23

birtoknak volt 10.000 holdnál nagyobb földje, míg a többi horvát vármegyében csak 7 ilyen birtok volt. Az említett három szlavón vármegye 1895-ös statisztikai mutatói szerint az 1000 holdnál nagyobb birtokok közül Verőce vármegyében 72, Szerémben 32, Pozsegában 14 volt. (Gazdacímtár, 1895; Obad-Obad, 1998). Az uradalmak tulajdonosainak zöme külföldi, német és magyar származású volt. A négy legnagyobb nagybirtok, a (Verőce, Valpó, Valkó, Újlak), a Duna és a Dráva folyók mentén húzódott (Obad-Obad, 1998).

A verőcsei uradalom a Dráva jobb partján, Verőcze vármegyében helyezkedett el, amely terület Szerém mellett Horvátország legfontosabb mezőgazdasági vidéke volt. Mária Terézia királynő 1749. és 1750. évi adományával a verőcei javakat, a várral együtt Pejácsevich III. Márknak és rokonainak adta. A Pejácsevich család Verőcét 90 évig bírta. A kastélyukat és a verőcei uradalmat, 1841-ben, a fent említett dárdai uradalom megvétele előtt egy évvel, 35 millió koronáért, a német Wilhelm Schaumburg-Lippe herceg vette meg (Meyer, 2005:157). A hercegi család 70 évig birtokolta ezt a földet, amit 1910-ben, a Magyar Általános Hitelbanknak és a Drezdai Banknak adott el. Ezt követően az új tulajdonosok az uradalom nagyobb részét, 54 kisebb-nagyobb birtokra feldarabolva eladogatták. A verőcei és a szlatinai javak jelentős részét 1911-ben Draskovich Iván gróf vásárolta meg 43,5 millió koronáért. Az erdők nagy része a Bródi vagyonszövetségé lett, míg a puszták betelepített németek kezébe kerültek (Obad-Obad, 1998).

A másik fontos túlparti domínium a ludbregi uradalom volt, amely csaknem 200 éven keresztül a gróf, majd herceg Batthyány család kezében volt. Délről a Kalnik-hegység, nyugatról az Erdődyek varazsdi és a Festeticsek csáktornyai uradalmi határolták. Keleten Kaproncza város, valamint az Inkey-család rászinyai birtokai feküdtek. Az uradalomhoz a 18. században 23-24 település tartozott. Az Alpokból hatalmas vízmennyiséggel érkező, s Őrtilosnál a szintén bővizű Murát is felvevő Dráva e vidékre érve már lelassult, rengeteg holtágat hozott létre, s évente egyszer-kétszer több km-es sávban elöntötte a lapos partvidékét. A szabályozatlan folyó hosszú időn át erős korlátok között tartotta a térség eltartóképességét. Jellemző, hogy még a 19. század utolsó harmadában készült összeírások szerint is az uradalom területének 8-10%-a művelésre használhatatlan föld volt. Szükség volt a közlekedési - szállítási feltételek javítására is. A Dráván való átkelés javítására szerződést kötöttek Perlak mezővárossal. Az 1865. évi contractus szerint az uradalom és a mezőváros fele-fele arányban viselve a költségeket, Perlaknál egy révátkelőt épített. A másik fontos előrelépést a térség vasútvonalainak kiépülése jelentette. Ebből a szempontból az uradalom nem volt rossz helyen. Egyrészt

Nagykanizsa relatíve közel volt, így a Déli Vasút által megépített, a legnagyobb dél-dunántúli kereskedelmi központnak számító Batthyány-mezővároson keresztül a ludbregi domínium termékeit forgalmazhatták. Másrészt a magyar állam által felkarolt, s 1873-ra üzembe helyezett Buda - Fiume vonal is Ludbreg közelében haladt el, hiszen ez a vasút Kapronczán át ment a tenger felé, amely város alig 25 km-re volt Ludbregtől (Kaposi, 2013:73). Ludbreg gyorsan fejlődött, lakossága 1910-ben már 1700 fő volt, s volt már postája, táviróhivatala, postatakarékpénztára, ugyanakkor járási szolgabírói székhely volt. A ludbregi uradalmat 1896-ban két vállalkozó vette bérbe: Gayer Lajos a terület 85, míg Hild Ferenc 15%-át bérelte ki. Az 1896. évi bérleti szerződés mindenképpen újdonságot jelentett a ludbregi birtokra nézve is. Ennek oka pedig a gabonatermelés és az állattartásból nyerhető jövedelem volt. A folyamat egyik oldala a szántók gyors növekedése: 1870-ben még csak 1714 hold, 1896-ban már 2413, a világháború előtt pedig már 3475 hold szántó volt az uradalomban. Az 1896-ban bérbe adott 2656 hold területtel együtt járt a bérlőknek a ludbregi és a herseniczai kerületben összesen 1003 holdas erdő, amit a szerződés szerint ki kellett irtani (Kaposi, 2013).

8.2. A vizsgált uradalmak gazdálkodási rendszere

A vizsgált időszakot általában a magyarországi mezőgazdaság aranykorának tartják. Ezt számos tényező alátámasztja. Gyorsan nőtt az össztermelés, jelentősen megváltozott a szervezeti modell, előrehaladt a gépesítés, nőtt a termelékenység. Magyarországot, amely önmagában is különböző jellegű tájegységekből tevődött össze, valahol a középúton képzelhetjük el a fejlettségi skálán a Monarchián belül. A 19. század második fele jelentős előrelépést hozott, de ez nem volt elég ahhoz, hogy a nyugati tartományok színvonalára emelje. A termelés növekedésének egyik oka még mindig a művelt területek szélesítése volt. 1873-1913 között Magyarországon a szántóterület 5,5 millió holddal, csaknem egyharmadával, 20 millió holdra növekedett. A jó áron eladható gabona elfordította a figyelmet a szántóföldi munka termelékenységének magasabb szintű javításáról. A parasztságban kevés hajlandóság mutatkozott a hagyományos gazdálkodás feladására (Barta, 2019:21). Tegyük hozzá: a Monarchián belül nemcsak a magyar, hanem az osztrák mezőgazdaság is gyorsan fejlődött: az 1896-1914 közötti korszakot az osztrák történészek „*az osztrák gazdaságtörténet legeredményesebb szakaszának*” szokták tartani (Rumpler, 1997:472). Ezt elősegítette a védett piac, amely akkor bizonyult hatékonynak, amikor a 19. század utolsó két évtizedében az Oroszországból, Amerikából, sőt

Ausztráliából importált olcsó gabona versenye az egész európai agrárpiac számára nagy kihívást hozott. Visszavetette a termelést, amikor a búza ára 1879-1903 között 40%-kal csökkent, segítette viszont, amikor 1906–1910 között 50%-kal emelkedett (Rumpler, 1997:478-479; Kaposi, 2024/b).

Jellemző volt az uradalmak gazdálkodására, hogy a 20. század elejére egyre nagyobb számban adtak bérbe hosszabb időre területeket tőkeerős nagybérlőknek, vagy több kisebb környékbeli gazdálkodónak.

9. táblázat: A Dráva menti uradalmak bérléteinek az aránya az első világháború előtti években (kat. hold)

Uradalom központja	Tulajdonosa	Uradalom területe	Bérbe adva	Saját használatban	Ezek aránya (%)
Berzence	hg. Festetics Tasziló	48.986	23.986	25.000	49
Babócsa (1)	gr. Somssich Béla	1.834	0	1.834	0
Babócsa (2)	gr. Somssich Viktor	1.845	0	1845	0
Belcsa-puszta	Kremzir Mór	1225	0	1225	0
Erdősokonya	gr. Széchényi Géza	9.759	6.500	3.259	67
Somogytarnóca	gr. Széchényi Antal, Frigyes	13.712	7.687	6.025	56
Kálmánca	gr. Széchényi István	3.549	0	3.549	0
Kastélyosdombó	ifj. Erdődy Rudolf	1.505	0	1.505	0
Lakócsa	Zselicszentjakabi Apátság	6.108	0	6.108	0
Zákány	gr. Zichy Ödön	7.980	0	7.980	0
Siklós	Benyovszky Lajos	13.923	11.123	2800	80
Dárda	hg. Schaumburg-Lippe Adolf	49.208	21.769	27.439	44
Bellye	Habsburg Frigyes főherceg	109.000	6.084	102.916	6
Vajszló	M. kir. tud. egyetemi alap	10.200	2.314	7.886	23

Forrás: Ujváry, 1914; Rubinek, 1911; Kaposi, 2019/a; Gazdacímtár, 1897. adatai alapján összeállítva

A bérletek döntő többségében szántóföldekre vonatkoztak. Ez a gyakorlat nem tért el a korszakban a megfigyelhető országos trendektől. A vizsgált minden 10.000 holdnál nagyobb területtel rendelkező uradalom működésénél, a bellyei uradalom kivételével,

ahol csak 6%, jól megfigyelhető volt a haszonbérletbe adott területek nagy aránya. Ezt a gyakorlatot kiegészítette az, hogy saját használatban az uradalmak főleg erdőket tartottak meg, vagyis gazdálkodásukat egyszerűsítették és specializálódtak az erdőgazdálkodásra és az egyéb, arra ráépülő, vagy azt kiegészítő tevékenységekre. Például a berzencei uradalom saját gazdálkodásában főleg erdőterületek voltak, amely méretéből és állományainak minőségéből is fakadóan jó alapot adott magas minőséget nyújtó erdőgazdálkodási rendszer kialakításának. A siklói uradalom teljes területének a 80%-a bérbe volt adva a 20. század elején. Ez az uradalom adta bérbe a legnagyobb arányban a területeit a vizsgált időszakban különböző nagybérlőknek, mint például Khón Lipótnak, Kremzir Károlynak és Weisz Mórnak. Ezen uradalom esetében is saját használatban volt az összes erdőterülete, és a mellette meghagyott 600 hold szántó, rét, legelő művelési ágú területet vegyesen (Czeininger, 2001:22). Az uradalom tulajdona volt a korszakban is kitűnő hírnévvel rendelkező harkányi fürdő 47 hold terjedelemben (Várady, 1896:535). Jellemzően, mint az előző példából is látható, az általam vizsgált nagyobb méretű földbirtokkal rendelkező uradalmi tulajdonosok nem egyben adták bérbe egy haszonbérlőnek a területeiket, hanem általában településenként megfelelően lehatárolva, több kisebb méretű területi egységre, hosszabb időtávra szóló haszonbérleti szerződéseket kötöttek, különböző főleg helybeli vagy környékbeli bérlőkkel. A kisebb méretű, néhány ezer holdas birtokok (Babócsa, Kálmánca, Zákány, Kastélyosdombó) saját kezelésben maradtak teljes egészében, aminek oka sokszor az volt, hogy a tulajdonos helyben lakott, s onnan akár irányíthatta is a mindenkori üzemi munkát. Somssich Béla gróf például a régi babócsai kastélyban lakott; gr. Erdődy Rudolf is sokszor töltötte napjait a kastélyosdombói birtokán (Erdődyről lásd: Thassy, 1996:19). A kisebb uradalmak esetében is tanúi lehetünk specializáció formáinak: így például a kastélyosdombói szántóföldeken intenzív növényi kultúrák, főleg gyümölcsösök telepítésével és termesztésével, s az arra ráépülő szeszgyártással egy profitábilis gazdálkodási szerkezetet tudtak létrehozni. Hasonló rendszert fejlesztett ki a Kremzir család is belcsai uradalmában.

Az agrártörténészek a jelzálogkölcsonök mellett a bérleti rendszert tekintik a mezőgazdaságba történő tőkebeáramlás másik fontos formájának. Az első világháborúig terjedő időszakból csupán az 1895. évi üzemstatisztika ad némi áttekintést a bérletek elterjedéséről. E statisztika szerint tisztán haszonbéres kezelésben volt az 1-5 holdig terjedő gazdaságok 2,33%-a, az 5-100 holdig terjedő gazdaságok 1,97%-a, a 100-1000 holdig terjedő gazdaságok 19,37%-a és az 1000 holdon felüli gazdaságok 16,43%-a. Ezek

az adatok egyértelműen mutatják, hogy a bérleti forma a közép- és nagybirtokosok gazdaságainak tökéletes fejlődésében kapott nagyobb jelentőséget (Vörös, 1978:307). A vizsgált időszakban például eltérő helyzetet figyelhetünk meg a tőkeszegény Romániában, ahol a volt földesurak képtelenek voltak megindítani a termelést birtokaikon a jobbágyfelszabadítás után, így széles körben elterjedt a nagybirtokok bérlők kezére adása. A bérlők többsége ott nem kapitalista nagytőkés volt, mint pl. Magyarországon, hanem elsősorban a helyi tőkepénzes rétegek (falun különösen a kocsmárosok stb.) közül került ki (Gunst, 1989:11).

A nagy újdonság a nagyüzemek gépesítése volt. A nagyüzemi gazdálkodás a szántóföldi művelésben természetesen a gépi művelésre alkalmas minél nagyobb táblákat, parcellákat, a jószágértartásban az istállózást, a takarmányozást követelte meg. Az új módszerek azonban nem tudták egy csapásra kiszorítani a hagyományos gazdálkodás minden elemét. Az eredményes, hasznot hajtó gazdálkodás nem is feltétlenül követelte meg a teljes szakítást a régi művelési szokásokkal (Barta, 2019:29). A Dráva menti uradalmakban a 20. század elejére végbement a gépesítés, az uradalmak döntő többsége a modern talajművelőgépek és eszközök alkalmazását előnyben részesítette; a vizsgált uradalmak mindegyikében volt legalább egy darab gőzeke-garnitúra, továbbá magánjáró gőzeke és traktorok is voltak a nagyobb gazdaságok használatában. A Széchenyiek uradalmában több gőztraktor is volt. Ezen eszközökhöz a legtöbb esetben még a legjobb rendszerű, fogatos erőre szerkesztett többvasú és egyes ekék, tárcsás boronák, különféle célokat szolgáló vasboronák és hengerek, altalajtúrók, szóval az összes igényeket kielégítő földművelési gépek és eszközök is be voltak szerezve. Mindez hozzá járult az uradalmak termelékenyebb és nagyobb profitot generáló gazdálkodásához. Az innovációk döntő többsége főleg a nagybérlők által honosodott meg (Ujváry, 1914:301-344).

A 20. század elején a kereslet a kereskedelmi növények iránt volt a legélénkebb, ezért főleg a kalászosokat és kapásnövényeket termesztették legnagyobb arányban. A főbb kalászosok közül az őszi búza volt a legelterjedtebb. A vetésforgót nézve „*Somogy vármegyében a búzát leginkább trágyázott zabosbükköny, vöröshere, magbükköny, bíborhere, lucerna és magborsó után vetették*”. Kevésbé jó előveteménye volt „*a burgonya, len, trágyázott csalamádé, répa és a mák*” (Ujváry, 1914:301-344). A tavaszi búza termelése szintén felfutott.

A szántóföldi növénytermelésben egyre nagyobb szerepet kapott a takarmánynövények termelése, mert az állatállomány takarmányszükségletét a

természetes kaszálók nem tudták már kielégíteni. A vizsgált uradalmak mindegyikében foglalkoztak istállózó állattartással, ahol főleg a minőségi szarvasmarha állomány miatt volt szükség takarmánytermelésre. Lóherét termeltek a babócsai, a csokonyai és a kastélyosdombói uradalom területén jelentősebb mennyiségben. Az ipari növények termelése is felfutóban volt. Különösen a cukorrépa és az olajgyártásra alkalmas növények számos faja, továbbá a len, a kender, a katáng (cikória), a cirok és a dohány. Ezek mellett a hézagpótló növények termelése is szokásos; így a tarlószántásba vetették a bíborherét, a kerek vagy tarlórépát és a hajdinát. Cukorrépát a babócsai, burgonyát pedig a kálmáncsai uradalom termelt nagyobb területen. A megyében folyó cukorrépa termesztésére jellemző, hogy szinte minden nagyobb uradalom termesztette ezt a különlegesen sok kézimunkát igénylő kapásnövényt, mivel viszonylag nagy haszonnal kecsegtetett a termesztése. A környék legnagyobb felvásárlója az 1890-es évek közepén létrehozott Kaposvári Cukorgyár volt, amelynek megépítője az Esterházy uradalom bérlője a Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság volt (Szili - Erdész, 1994). Hasonló jelentősége volt a Pélmonostoron felépített Baranyavári cukorgyárnak, amit 1911-ben adtak át (lásd később). A bellyei uradalom területén egy másik élelmiszeripari vállalkozás, a vaj és casein előállításával foglalkozó „*Főhercegi központi tejcsarnok Pélmonostor*” cég 1910-ben jött létre (Kaposi, 2020).

Magyarországon az állattenyésztés a 20. század elejére a mezőgazdaság egyik legfontosabb ágazatává vált, szinte minden üzemág alapvetően megváltozott. Nagy fejlődésen ment keresztül ez ügyben a Dráva mente térsége is. Somogy vármegye híres volt a lovairól a korszakban, amelyeket nem csak az úri ménesekben tenyésztettek, hanem a paraszti lótartás is párját ritkította. A vezető társadalmi rétegekben trend lett a minőségi lótenyésztés és a lónemesítés (Hirsch, 1903:43). A lótenyésztésben egyértelmű a nyugati fajták térhódítása, egyre jobban terjedtek a belga és az angol fajták az uradalmakban a hagyományos állományok mellett (pl. angol telivérek). Népszerűek voltak a lipicai lovak is. Percheron fajtát tenyésztették például a kálmáncsai uradalomban. Az Ujváry Imre által gyűjtött adatok alapján látható, hogy változatosan alkalmazták a különböző fajtákat a korszakban, hiszen például herceg Festetics Tasziló berzencei uradalmában a lóállomány 24 igás angol félvér, 8 urasági és tisztí angol félvér kocsiló és a ménesben 33 angol félvér és egy telivér tenyészmen volt; gróf Széchényi Géza erdőcsokonyai uradalmában a lóállományban 44 ardenni 8 angol félvér volt, illetve jóhírű ménese 120 angol félvérből állt és rendelkezett még két ardenni tenyészmennel is. A teljes vármegyei lóállomány összesen 70.928 darabot tett ki (Ujváry, 1914).

A szarvasmarha-tenyésztés is átalakult, a fejlődés itt is egyértelműen kimutatható. „Mindazon tényezők, melyek az utóbbi időkben gabonatermelésünk nagymérvű terjedését fokozták, lényegesen korlátozták, szűkítették egyszersmind előbbi alapját marhatartásunknak” (Gazdasági Lapok, 1868:383) - írta a lényegre tapintva az egyik kortárs 1868-ban. Különösen a húskereslet által beállott magasabb árviszonyok eredményezték az istállózó szarvasmarha tartás nagy léptékű fejlesztését. Ez tökéletesen megfigyelhető mindegyik általam vizsgált uradalom esetében. A régi magyar fajtákat (pl. szürkemarha) egyre inkább felváltotta a szimentáli és bonyhádi fajták tartása és tenyésztése. Előfordultak azonban fajtanemesítések is, mint például a bonyhádi-szimentáli fajta kitenyésztése (Király, 1962:18-20). Ezeknek a fajtáknak jóval nagyobb volt a tejhozamuk, mint az őshonosoknak. Folyamatosan nőtt a szerepe a tejtermelésnek az uradalmak gazdálkodási portfóliójában. Tejet a nagyobb városokban lehetett jó pénzért értékesíteni. Néhány uradalomban tekintélyes méretű állományok voltak. Például a berzencei uradalom tejgazdaságában 344 darab szimentáli szarvasmarha volt a század elején, amely napi 500 literes tejhozamot tudott produkálni (Ujváry, 1914). A somogytarnócai uradalom napi 420 liter termelését Barcson értékesítették. Erdődy gróf kastélyosdombói uradalmából a napi 180 liter tejet Pécsre vitték.

Juhokat főként az uradalmakban tenyésztettek nagyobb számban, bár az ágazat visszaszorulóban volt a 20. század elejére. Még azok az uradalmak is, amelyek tradícióból tartották fenn juhászataikat, lassanként leépítették az állományt. Az általam vizsgált nagyüzemekben is szintén megfigyelhető volt ez a folyamat, ugyanakkor volt jelentős minőségi előrelépés is. Előtérbe kerültek a különböző merinói fajták a hagyományos magyar fajtákkal, így például a racka juhokkal szemben. Néhány uradalomban többezres állomány is volt. Például a somogytarnócai uradalomban több mint 1300 merinói juhot számláló állomány volt; erdőcsokonyai uradalomban a háború előtt éppen feloszlóban volt az állomány, de még így is 1100 db merinói birkával rendelkeztek. A kisebb uradalmakban is foglalkoztak juhászattal: Somssich Béla babócsai birtokán 500 db merinói birkát tartottak; a kálmáncsai Széchényi uradalom juhállománya 884 db merinói finom gyapjasból állt 46 db tenyészkössel (Ujváry, 1914 alapján).

A sertéstartásnak sokáig fontos jellemzője maradt az erdei makkoltatás, hiszen a térség erdőállománya biztosította ennek hátterét. A sertéstenyésztés ezen a vidéken mindenkor az egyik legjövődmezőbb ág volt. A változást a mangalica terjedése hozta: a sertések többsége a háború előtti időben már mangalica volt, míg a hússertések tartása kivételszámba ment. Somssich Béla gróf babócsai uradalmában a 20. század elejére 110

anyakocával és 6 tenyészkannal, s azok szaporulatával végezték a mangalica sertések tenyésztését. Széchényi Géza erdőcsokonyai uradalmában a sertésállomány 70 anyakoca és szaporulata volt, 7 mangalica fajtájú tenyészkannal (Ujváry, 1914 alapján).

A vizsgált uradalmak közül a Széchényi család erdőcsokonyai uradalma rendelkezett számottevő halastó-rendszerrel, amely több mint 100 holdon terült el. Ezt az ország egyik legismertebb haltenyésztési szakembere, Hirsch Alfréd segítette létrehozni, aki a Dél-Dunántúlon számos halastó-rendszert épített, amit ki is bérelt (Ujváry 1914). Bármennyire is csökkent a 19. század végére a Dráva híres halbősége, nem szabad megfeledkezni az ekkortájt még erőteljesen jelen levő folyami halászatról. A Dráva halászati joga a folyóval birtokos földesurak lehetősége volt. 1909-ben központilag elrendelték, hogy a földesuraknak halászati társulattá kell tömörülni. Ez a rendelkezés tovább szigorította az 1888. évi halászati törvényből adódó nyílt vízi halászati tevékenységekkel kapcsolatos szabályokat (Dél-Dunántúl Vízgazdálkodási Keretterve, 1965). Ezzel próbálták elejét venni a túlhalászatból adódó folyamatos nehézségeknek, a drávai halpopulációt fenntartva.

Magyarország Európa jelentős szőlőtermelői közé tartozott, az évente megtermelt bor mennyisége csak a mediterrán államokban volt több, mint nálunk (Orosz, 1979:1103). Az ágazatot azonban nagy csapások érték a 19. század utolsó harmadában. A filoxéria és az 1880-as években fellépő gombabetegség, a peronoszpóra nemcsak a szőlőket pusztította el, de egyben a területi eloszlást, a művelés technikáját és a művelésbe vont szőlőfajtákat is megváltoztatta. A filoxéria után minden korábbi méretet felülmúló szőlőtelepítés kezdődött. Nagy átalakulást hozott, hogy a nem immunis talajokon a szőlőt részben amerikai fajtákkal, nagyrészt azonban amerikai vagy vadalanynya ojtott hazai vesszőkkel telepítették újra. A peronoszpóra elleni védekezés permetezéssel szélesítette ki a szőlőművelés körét. Orosz István is megjegyzi, hogy „a *filoxéria pusztításainak társadalmi veszélyessége különösen azokon a szőlővidékeken volt nagy, amelyek lakosságának megélhetését a szőlő biztosította*” (Orosz, 1979:1105).

Fényes Elek adatai szerint a somogyi gazda kedves ültetvénye volt a szőlő, s a vármegye 306 helysége közül csupán 96-ban nem volt az 1860-as évek közepén szőlőhegy vagy szőlőskert. Azonban 1880-as években előbb Baranyában, majd Somogyban is felütötte a fejét a filoxéra. A szőlő persze alapvetően parasztgazdaság üzemága volt, de mégis szinte mindegyik Dráva menti uradalom foglalkozott nagyüzemi szőlészettel. Mivel a megye sok lakosa csupán szőlőtermesztésből él, és ezek most

nagyon sanyarú körülmények között élnek, mert a filoxéra rohamosan terjed (Somogy, 1889. február 26.).

A Dráva menti Somogy megyei uradalmak nem voltak híresek szőlészetükről, avagy az általuk termelt borról, aminek a legfőbb oka a folyó mente lapos, laza talaj volt. Egyedül a Mura és a Dráva összefolyása táján a Légrád, Zákány, Órtilos melletti szőlőhegyek (Szent-Mihály hegy) voltak híresek jó minőségű termésükről. Viszont Baranya vármegyében a Villányi-hegység kimondottan jelentős szőlészeti központtá vált a vizsgált korszakban is. A villányi hegyen a bellyei uradalomnak volt jelentősebb szőlője, amit persze a filoxéra itt is elpusztított, de sikeres volt a megújító program: az uradalomnak fajtaváltással sikerült elejét venni a járványnak a nagyjából 50 hold jó adottságú szőlőterületén a 19. század végére, továbbá a filoxéra megjelenése után rendszeres szénkénegezést tartottak fenn. A siklósi uradalom szőlőinek jelentős részét csak lassan tudták újraterlepezni a 20. század elején. Terehegy volt pár hold fekete kadarka amerikai alanyon. A Kisharsányban található olasz rizling fajtájú 7 hold szőlőterülete bérbe volt adva az uradalomnak (MNL. BaVL. Siklósi uradalom iratai, 26. doboz.). Voltak sikerek máshol is: Kastélyosdombon az Erdődy-birtokon az új szőlőtermelési modellnek megfelelően a fő borszőlőfajok a rizling és zöld-szilváni volt, míg csemegeszőlőként chasselas-t termelt. Somssich Béla babócsai uradalmában az olaszrizling lett a fő szőlőfajta; a kálmáncsai uradalomban a rizling mellett a régi kadarkát is termelte a földesúr. Zichy gróf zákányi uradalmában a háború előtti időkben borszőlőként rizlinget és szilvánit, csemegeszőlőként pedig muskotályt termeltek. Bor kevés ment ki a megyéből, de a helyi szükségleteket biztosította (Ujváry, 1914).

Az uradalmi gazdaságok nagy újdonsága volt a századforduló körüli években az élelmiszeripar egyre szélesebb megjelenése. Bár a vizsgált korszakunknál lényegesen korábban történt, de megemlíthetjük, hogy a reformkorban már volt egy élelmiszeripari innováció a térségben. Az 1839-ben Nedeczky György tulajdonában lévő Kastélyosdombon Linberger Gyula vállalkozó révén cukorgyár épült. A gyártás megindult, de ekkor csupán 80 q finomítottcukrot készítettek, a többi kisajtott lé sűrített szirup formájában maradt és csak a következő években dolgozták fel cukorrá. A kastélyosdombói birtokon 50-60 holdon termelték meg azt a répamennyiséget, amely a cukorgyártáshoz szükséges volt. Nem volt azonban hosszú életű a vállalkozás: az indulás utáni években egyre kevesebb répát dolgozott fel a dombéi gyár. 1841/42-ben csak 6271 mázsa, 1842/43-ban pedig mindössze 5588 q cukorrépat használt fel az egész gyártási időben (Kopasz, 1968:46-49 és 52-57). A bellyei uradalom által 1911-ben átadott

Baranyavári Cukorgyár (Pélmonostor) az első világháború előtt Baranya megyében az élelmezési iparban a legtöbb munkást foglalkoztató vállalat volt (Kaposi, 2020; T. Mérey, 1999/a). A gyár az uradalom által termelt cukorrépát dolgozta föl. A bellyei nagybirtokon létrehozott cukorgyár azért is fontos, mert korábban az uradalom a megtermelt cukorrépát Eszéken adta el az ottani gyárnak, így viszont helybeni feldolgozásra kerülhetett (Pécsi Napló, 1910.07.06:1).

A Dráva menti uradalmakban különösen sok szeszgyár működött. Kastélyosdombón Erdődy Rudolf grófnak volt egy szeszgyára 1403 hl kontingenssel; Kálmáncsán gróf Széchényi Istvánnak volt szeszgyára 936 hl kontingenssel. A legjelentősebb ezen a téren a térségben viszont Kremzír Mór belcsapusztai szeszgyára volt, ahol évente 9000 hl szeszt finomítottak (Szabó, 2020).

A malomipar központja a Dráva mente térségében egyértelműen Barcon volt. A legnagyobb barcsi gőzmalomot megépítő részvénytársaság létrehozása nem volt könnyű feladat a 20. század elején. Gróf Széchényi Imre és Géza kétszer hívtak össze értekezletet a malom részvényeinek jegyeztetésére, amely végül is 1.400.000 korona alaptőkével, Barcstelepi Múmalom Rt. néven alakult meg (Somogy, 1893. jún. 11:4). A Sertéshizlaló Rt.-nek volt saját gőzmalma is. Az utolsó nagy vállalkozások egyike az UNION-malom felépítése volt 1912-ben. Ez az óriási malomkomplexum hazánk második, de Közép-Európának is a legnagyobb és a legmodernebb malmai között tartották számon. Hazai és export igényeket is kielégített, már amikor teljes kapacitással dolgozott. Tíz év alatt kétszer is leégett, 1914-ben és 1916-ban, így túlnyomórészt csak „félgőzzel” termelt (Szabó, 2021). Számtalan példa van a térségből a kisebb malmok uradalmi működtetésére is. A bellyei uradalom például még a 19. század végén is helypénzt szedett 90 dunai és drávai vízimalom, 8 patakmalom és 20 ló járgány malom után, az uradalomnak pedig hét helyen voltak saját őrlőmalmai, annyi különbséggel, hogy ezeket gőzgépek hajtották (Faludi - Konyár, 2010:41).

A nagyipar egy része is a földesúri nagybirtokon jött létre. A bellyei uradalomban 1868-ban építették meg Albertfalván a kendergyárat. Dunántúlon sokáig ez az egyetlen kendergyár működött, amely az iparkamarai jelentés szerint egy 30 lóerős gőzgéppel dolgozott és 55 ezer forint értékű árut állított elő. Ebben az esztendőben 35 ezer mázsa saját termésű áztatott kender képezte a gyár nyersanyagát, amelynek feldolgozásához 20 ezer mázsa kőszénre volt szükség. A munkások egy részét a bellyei uradalom hivatalnokai és szegődményes cselédei alkották. Baranya egész területén összesen 17 gőzmalom működött ekkor, s ezek közül kettő a bellyei uradalom területén

volt, mégpedig Albertfalván és Baranyaváron (Soproni Kereskedelmi és Iparkamara, 1876:1220-1257). Az ipar tehát ezen a területen is kétarcú volt: az uradalmak - elsősorban a bellyei uradalom - területén a mezőgazdaságot kiszolgáló ipari üzemek létesültek, a falvakban pedig a helyi piacot ellátó kisipari műhelyek dolgoztak (T. Mérey, 1989:336). Az 1910-es években Schaumburg-Lippe herceg portlandcement és mészműveiben Beremenden 250 munkás állott alkalmazásban. Ebben a gyárban a cementen kívül mész és kavics is szerepelt az eladásra kínált áruk között. Fentebb már említettük a pélmonostori Baranyavári Cukorgyárat, amelyben 1912-ben már 400 munkás dolgozott a főidényben (T. Mérey, 1989:342).

Rövid áttekintéséből látható, hogy a vizsgált időszakban jelentős változások mentek végbe a térség uradalmainak működésében. Az uradalmak többsége nagymértékben gépesített ebben az időszakban: megjelentek a különböző benzinmotoros vízimalmok, marokrakó gépek, a gőzcséplőgépek, a motoros talajművelő gépek, a kévekötőgépek, az aratógépek stb. A legtöbb uradalom az 1910-es évekre már rendelkezett saját villanyteleppel is, több esetben találkozhattunk saját vasútvonallal is, hogy a termékeiket gyorsabban a piacokra juttathassák. A nagy tőkét igénylő beruházások döntő többségét nagybérlők végezték. Ezek a fejlesztések pedig azt is jelentették, hogy a somogyi és baranyai uradalmak egy része lassan már fel tudta venni a versenyt más országrészek termelőivel. A termesztett növények listája és termelési arányai is átalakultak, ugyanakkor létrejött a nyugati mintákon alapuló istállózó állattartás, melyekhez jelentős épületfejlesztéseket végeztek az uradalmi tulajdonosok és/vagy a nagybérlők. A 20. század elejére kezdte visszanyerni a fontosságát a szőlészet a gazdálkodási rendszerekben. Ezen nagymérvű fejlődést és átalakulást szakította félbe a mindent felforgató első világháború, amely súlyos következményekkel járt a térség életében.

9. Az erdőjog változásai a 19. század második felében

Ahhoz, hogy az uradalmi erdőgazdálkodás rendszerét megfelelően bemutassam, feltétlenül szükséges áttekinteni a 19. században sokat változó erdőjogi rendszert. Ebben a korszakban olyan, a nyugati viszonyoknak is megfelelő törvények születtek az országban, amelyek máig alapját képezik a hazai erdőgazdálkodásnak. Mivel az erdőjog változásának szakirodalmi feldolgozottsága igen magas, nagyon sok szerző foglalkozott vele, így e téren nehéz is újat mondani, ezért az alábbi áttekintésemben csak összegzem

a változásokat, s néhol kiegészítem helyi, dél-dunántúli sajátosságokkal. Természetesen az erdőjog egyben kezelte a hazai erdők tulajdoni változásait, az erdőhasználat lehetőségeit, s nem csak a nagybirtokok, hanem más szervezetek, s nem utolsósorban a paraszti közösségek erdőhasználatát is szabályozta, ezért ezeket a változásokat egységesen mutatom be.

Az erdők fenntartása és az erdőhasználatok irányítása érdekében kiadott parancsok és utasítások egész sora előzte meg azokat a rendelkezéseket, amelyek már törvénybe foglalt, általánosan kötelező jogszabályokat képeztek. Ezek az intézkedések azonban, kezdve a Zsigmond által 1426-ban kiadott utasítástól, csak egészen szűk térre szorítkoztak és főleg a hegyvidéken a bányászat és kohászat által megindított erdőpusztításoknak kívántak gátat vetni s az erdőgazdaságban némi tudatosságot és tervezhetőséget belevinni. Viszont az első olyan utasítás, amely rendszerbe foglalva tartalmazta az erdők okszerű használatára vonatkozó előírásokat, Mária Teréziának 1769-ben kibocsátott erdőrendtartása volt. Ez lényegében nem is rendelet, mint inkább az erdészeti tudományok akkori színvonalához igazodó tájékoztató volt, de alkalmat adott a törvényhatóságoknak arra, hogy az erdőkkel foglalkozzanak s az erdők okszerű kezelésének kérdése a törvényhatóságok közvetítésével az országgyűlés elé kerülhessen (Ajtai, 1935:8). 1769. december 22-én írta alá a királynő Magyarország részére az erdőrendtartást. Ez az erdőrendtartás az erdészeti jogalkotás hazai fejlődésének lényeges állomását jelenti (Sáli, 1969:529).

Az első magyar erdőtörvény az 1791. évi 57. tc. volt, amelyet az 1807. évi 20., 21. tc. egészített ki. A törvények lényege, hogy a vármegye minden káros, okszerűtlen erdőhasználatot azonnal betilthat, az erdőt zár alá veheti és kinevezett gondnok ellenőrzése alá helyezheti. Törvényes intézkedés történt a futóhomok megkötésére és továbbterjedésének meggátlására. E törvények az 1879. évi XXXI. tc. megjelenéséig voltak érvényben, a Bach-korszak alatti megszakítással. Az 1848. évi X. tc. az 1807. évi erdőtörvény rendelkezéseit megerősítette és utasította a kormányt, hogy az erdők fenntartása és sikeresebb művelése végett a legközelebbi országgyűlésnek részletes javaslatot terjesszen be. A szabadságharc bukása miatt a törvénytervezet nem készült el. Az 1858. évi császári és királyi nyílt parancs az 1852. évi osztrák erdőtörvényt Magyarországra is kiterjesztette, ami érvényben maradt a kiegyezésig (1867). A törvény hét szakaszból állt, birodalmi (állami), községi és magán erdőkre vonatkozott. Rendelkezett az erdei termékek hordásáról (szállításáról), az erdei tüzekről, a rovarkárokról, az erdővédelmi szolgálatról, a kihágásokról és azok büntetéséről, a

kártérítésekről. Erdőterületet a fatermesztésből kivonni csak engedély alapján lehetett, a kihasznált területeket öt év alatt újra erdősíteni kellett, az erdei legeltetést tiltja, az alomgyűjtést korlátozta, a községi erdők felosztását tiltotta.

Az első korszerű erdőtörvényünket (1879. évi 31. tc.) magas színvonalú viták előzték meg. (A törvénynek gátat kellett állítani az elszaporodott erdőirtások elé, a fahasználatokat korlátok közé kellett szorítani, biztosítani kellett az erdők fenntartását, gondoskodni kellett kopárok, futóhomok beerdősítéséről, ki kellett építeni az erdőrendészeti szolgálat hatósági szervezetét). A törvény hat címe és ezen belül 13 fejezete intézkedett az erdők fenntartásáról, az erdei kihágásokról és ezek büntetéséről, a kopár területek beerdősítéséről, az erdei termékek szárazon és vízen való szállításáról, az országos erdei alapról. A korlátolt forgalmi birtok üzemterv szerinti kezelését rendelte el. Bevezette a feltétlen erdőtalaj kategóriát. Az 1883. évi 20. tc. a vadásatról rendelkezik, az 1. §-a kimondja a vadászati jog a földtulajdonnak elválaszthatatlan tartozéka. A törvény szól a vadkártérítésről, a vadászati tilalmi időkről, a kivétel alól való vadásatról, és a vadászati kihágásokról, eljárásokról. Az 1898. évi 19. tc. az állami erdőkezelésről szól. Kimondja, hogy mindazokat a korlátolt forgalmú erdőbirtokokat, amelyek saját erejükből - a törvényben előírt - szakértő erdőtisztet nem képesek tartani, állami kezelésbe kell adni. Az állami kezelés a birtokosnak az erdővagyon állagával és hasznaival való szabad rendelkezési jogát nem érintette és csupán az erdészeti szakképzettséget igénylő teendők ellátására szorítkozott. Az 1900. évi 28. tc. az erdőmunkásokról szól. Szabályozza munkásszerződés megkötését, intézkedik a szerződés teljesítéséről és megszűnéséről, a napszámosokról, a büntető határozatokról (Márkus - Tyihonov, 2011).

A kincstári erdőbirtokok gazdálkodását már a 15. századtól kezdődően szabályozták. Ennek eredményeként a 18. század végére, amikor az ország összes erdőit érintő első törvényes rendelkezés elkészült, ezekben az erdőkben már viszonylag korszerű, szabályozott erdőgazdálkodás folyt. Tulajdonképpen az 1800-as években indult el az a folyamat, amelynek eredményeként előbb megtörtént az erdők feltérképezése, majd az erdővédelmet szolgáló intézkedések körét bővítették, így az állam fokról-fokra kiterjesztette a központi irányítást az erdőkre. 1795-től kezdődően intézkedtek a közalapítványi uradalmak erdészeti szervezetének kiépítéséről, de ebben az időben már a hitbizományi és egyházi erdőbirtokok egynémelyikében is megindult a szakszerű erdőgazdálkodás megszervezése, amit már jónéhány uradalomtörténeti feldolgozás is bemutatott már. Az egyes városok ugyancsak a 18-19. század fordulóján kezdtek szakértő erdőtiszteket alkalmazni a tulajdonukban levő erdőkben. Ezeknek az intézkedéseknek a

sorába számíthatjuk az 1828-as országos összeírást is, ahol felmérték a jobbágyi haszonvétel alatt álló erdőket, a makkoltatásból és a fa eladásából származó bevételek értékét (Takács, 1976:241).

Az állami tulajdont képező diósgyőri kamarai uradalomról az első üzemtervek 1815-18 között készültek. Enyedi János ezt így értékelte: *„Nincs tudomásom arról, hogy ilyen nagyszabású munka ebből a korból még maradt volna fenn. Lehet, hogy ez a legrégebbi üzemterv az egész országban. Ha volna is már, ez a körülmény semmit sem vonna le a szóban lévő üzemtervünk történeti értékéből; ellenben ha nincs más, kötelességünkkel teszi, hogy ezt a történeti becsű munkát féltékeny gonddal őrizzük meg”* (Enyedi, 1907:26). Enyedi szerint a diósgyőri uradalom már akkor olyan térképeket használt, hogy azoknál a közel száz évvel később készültek sem voltak jobbak (Márkus, 1999:83). Enyedi leírásából tudjuk azt is, hogy a kinyitva 103 cm hosszú és 69 cm széles, 3,5 cm vastag, bőrbe kötött, német nyelvű üzemterv 5 erdőgondnokság üzemtervét tartalmazta. A szentléleki gondnokságé 1815-ben, a diósgyőri, parasznyai, újhutai, mocsolyási pedig 1818-ban készült. Az üzemterv két részből állt: térképekből és a tulajdonképpeni gazdasági tervből. A szentléleki gondnokságról készült, 230 cm hosszú és 168 cm széles alaptérképen az erdőt 7 vágássorozatra felosztva ábrázolták. Az egyes vágássorozatokról készült külön térképen a vágássorozati beosztás kettős piros vonallal és zöld színű római számokkal volt jelölve. A vágássorozatot tagokra osztották, amelynek határát egy piros vonal, a számát pedig piros színű római szám jelölte. A tagokat erdőrészekre bontották (Márkus, 1999:23).

A magyar földbirtokos társadalom haladóbban gazdálkodó és felelősen gondolkodó rétege, és a már kialakulóban lévő erdészertelmiség is tudta, hogy 1848 után az erdőgazdálkodást is jogi keretek között, törvényi úton kellene szabályozni. Az 1848-ban bekövetkezett változások ugyanis mind a társadalom, mind a gazdaság életében olyan jelentősek voltak, olyan évszázados gazdálkodási szokásokat változtattak meg, amelyeknek a következményei az erdőgazdálkodás kérdéseit sem hagyták érintetlenül (Magyar, 2002:319). A piacgazdaságra való áttérés egyik legnagyobb vesztese a Dráva menti erdő lett. A térség területén a szakemberek elrettentő módon írtak arról, hogy milyen nagymértékű volt ekkoriban az erdőpusztítás. Ebben az időszakban az erdőtörvény egyre sürgetőbbé vált. Egyre több szakember szerint vált egyre sürgetőbbé az üzemtervi gazdálkodás előírása az erdők és az ország faállományának védelmében. Az 1879. évi XXXI. tc. végre elrendelte az erdők szakszerű kezelését, nem véve ki ezekből a falvak faállományát sem. Példaként említem, hogy a törvény rendelkezései szerint

Somogy vármegyében az állami kezelés alá tartozó erdőbirtokok vezetését a kaposvári állami erdészeti hivatal látta el; a nem állami kezelés alatt levő, de kötött erdőbirtokok kezelésének ellenőrzését pedig a pécsi kerületi adófelügyelőség végezte. E törvény fontosságáról jegyezte meg Kaán Károly, a kor egyik kiemelkedő erdészeti szaktekinvélye, hogy „*az 1879. évvel különben lezáródott a magyar erdészet utolsó száz évének első és küzdelmes korszaka, hogy az erdőtörvény erejével és támaszával az ország egyébként is a legszebb kialakulásnak indult közgazdasági viszonyai között a haladás és fejlődés irányát vegye*” (Kaán, 1928:30).

Az új erdőtörvény teljesen új alapokra helyezte az uradalmi erdőgazdálkodás lehetőségeit. Az uradalmak egyre inkább törekedtek a megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkező szakembergárda alkalmazására. Egyrészt azért, mert az új rendelkezéseknek próbáltak megfelelni, másrészt pedig konjunktúra volt a jó minőségű fatermékek értékesítése terén. Több jelentősebb faipari vállalkozás is megalakult már ekkorra. A törvény rendelkezéseinek megfelelően a múlt század utolsó két évtizedében számos üzemterv és ennek mellékletét képező erdészeti térkép készült el. Legnagyobb részük a megyei levéltárakban mai napig megtalálható, ugyanis a jóváhagyott üzemtervek egy példányát, a hatósági példányt, a levéltárakba kellett elhelyezni. A hatósági példányok legnagyobb része átvészelte a 20. századi pusztításokat, így értékes dokumentumai az erdőtörténeti kutatásoknak (Márkus, 1966:54). Az erdők feltérképezésének vágya és gyakorlata nem volt teljesen új keletű Magyarországon, hiszen Muzsnay dolgozatában olvashatjuk, hogy az 1763-65. években a zsamócai kincstári erdők is felmérték, „*azokról térképek készítették, s Querer József besztercebányai és Girsick Xavér János liptóújvári erdőmesterek az összes állagokat megbecsülték, és egy állagleírás szerű kimutatásban, mely szintén a zsarnócai erdőhivatal irattárában őriztetik, a fanemek és az akkoriban szokásos választékok szerint elkülönítve kimutatták úgy a vágható állagok fakészletét, mint a fiatalabb állagokból később nyerhető fatömeget. Ezen munkálat némileg az üzemrendezés jellegével is bírtak*” (Muzsnay, 1900:133-143).

Az 1867 utáni fejlődés fontosabb tényei röviden a következők voltak. Az országgyűlés 1879-ben a XXXI. sz. törvénnyel megalkotta az első polgári erdőtörvényt (Lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei: XXXI. tc.>), amely igyekezett az erdőt megvédeni a profithajszoló kizsákmányolással szemben, és előírta a gazdálkodást szabályozó erdőgazdasági üzemtervek bevezetését (ami ezután 1880-nal kezdődően meg is történt). A törvény jóvoltából a kincstári erdőbirtokok mellé zárkóztak fel a törvényhatóságok, a községek, az egyházi testületek és egyházi személyek birtokában

lévő, ezen kívül a köz- és magánalapítványokhoz és hitbizományokhoz tartozó erdők, valamint a közbirtokossági erdők (melyhez a törvény rendelkezése értelmében ezúttal hozzá kellett érteni az úrbéri rendezés alkalmával, mint erdőilletőség, a volt úrbéreszek tulajdonába átment erdőket is), addig amíg azokat közösen használták (Lásd: 1879. XXXI. tc.). A törvény tehát a most felsorolt erdőbirtokokon biztosítani kívánta a tervszerű gazdálkodást és az állami felügyeletet. Az erdőtörvény erdőfenntartási jelentőségét azonban csak akkor tudjuk felmérni, ha megnézzük azt is, mekkora területre terjedt ki és mekkora területet nem érintett ez a korlátozás. E célra Bedő Albert statisztikai kimutatását használhattam fel (Bedő, 1896), mely alkalmas arra is, hogy egyszerre vizsgálhassuk meg a Pécsi Kerületi Erdőfelügyelőséghez tartozó egész területet (Takács, 1976:242).

10. táblázat: Az erdőterületek tulajdon viszonyai a dél-dunántúli vármegyékben és Pécsen a 19. század végén (kat. hold)

A tulajdonosi forma	Pécs szk. v.	Baranya	Somogy	Összes
Állami	-	-	-	-
Törvényhatósági +és községi	4187,35	366,94	576	5130,29
Egyházi testületek	-	27.973,3	25.902,59	53.875,89
Közalapítványi	-	11.108,3	2791,89	13.900,19
Magánalapítványi	-	-	-	-
Hitbizományi	-	47.744,12	59.010,78	106.754,9
Közbirtokossági	-	16.116,88	18.517,07	34.633,95
Részvénytársulati	-	-	-	-
Összesen:	4187,35	103.309,54	106.798,33	214.295,22
A 17. § alá nem tartozik	36,8	37.055,1	130.972,06	168.063,96
Mindösszesen:	4224,15	140.364,64	237.770,39	382.359,18

Forrás: Bedő, 1896 és Takács, 1976 alapján

A Pécsi Kerületi Erdőfelügyelőség területéhez tartozó összes erdőknek valamivel több, mint a felét (56%-át) érintette a törvény. A táblázatban nem szerepel, de területileg

Tolna megye 51.992,32 holdnyi erdőterületén is a felügyelőség volt a szakmai felügyeleti szerv. Somogy vármegye vonatkozásában összességében rosszabb ez az arány, hiszen itt az összes erdők 45%-a tartozott az erdőtörvény 17. §-a alá a vizsgált időszakban. A táblázat részét képezi a második oszlopban Pécs szabad királyi város is (Lásd: Kollwenz, 1998; Kaposi, 2022), hiszen itt is a Pécsi Kerületi erdőfelügyelőség volt az ellenőrző és felügyeletet ellátó szakmai hatóság. Az látható, hogy Somogy megyében az 1879: XXXI. tc. 17. §-a alá tartozó erdőknek csaknem egyötöde a volt úrbéresek kezében volt. Igaz ugyan, hogy a táblázatban csak a „közbirtokossági” erdők megjelölést találjuk, de mivel a nemesi közbirtokosságok erdei elhanyagolhatóan kisebb területet foglaltak el, mint a volt úrbéres közbirtokosságokéi, az e címszó alatt kimutatott területeket paraszti kézen lévő erdőknek tekinthetjük. A magántulajdont tisztelő törvényhozás csak később döbönt rá arra, milyen súlyos következményeket vont maga után, hogy a magánkézben levő erdők gazdálkodását ekkor nem szabályozták. A különösen a század végén, majd pedig az 1910-es évek háborús időszakának erdőirtásai késztették arra a kormányzatot, hogy 1918. augusztus 1-től egészen az 1935. évi új erdőtörvény megjelenéséig érvényben tartott egy, tulajdonképpen csak a rendkívüli (háborús) körülmények hatására keletkezett rendeletet, melynek lényege, hogy az erdőtörvényben előírtnál szigorúbban korlátozta az erdőirtást. Ugyancsak a magánbirtok védőpajzsán ütött rést a 6201/1918. M. E. számú rendelet, mely üzemtervi kezelést írt elő magánszemélyek kezébe került bizonyos erdőkre, és amely szintén 1935-ig maradt érvényben (Takács, 1976:243).

Az első csoportba tartoztak a magántulajdonosok (tőkések) és azok, akiknek birtokosi jogait a törvény csak minimálisabb mértékben érintette, illetve csak végszükség esetén korlátozta. Rájuk csak a szigorúan vett természetvédelmi törvények vonatkoznak, mint pl. a kopárok befásítása, a feltétlen erdőtalajon álló erdők újra erdősítése és a futóhomok véderdeinek az irtási tilalma, a véderdőkben folytatott legeltetés tiltása, az erdőégések megakadályozása, illetve oltása és a rovarkárok terjedésének a meggátolása. Ezek azok az általános rendelkezések, amelyek az ország valamennyi erdőbirtokosára nézve kötelezőek voltak. A második csoportba a birtokosoknak azt a csoportját osztja a törvény, akiknek a vagyoni ügyeibe az állam nagyobb beleszólást lát helyesnek. A törvényértelmezők szerint ők azok a jogi személyek, akiknek nincs joguk magának az erdőnek, mint tőkének a fogyasztására (a tőkébe bele tartozik az erdőtalaj és az élő fa készlet), hanem csak az erdővagyon kamatjára tarthatnak igényt, vagyis a folytonos pótlandó famennyiségre. Az 1879. XXXI. tc. 17. paragrafusa, vagyis az egyik legfontosabb kitétele tartalmazta ezeknek a jogi személyeknek felsorolását. Idetartoztak

az állam, a törvényhatóságok, a községek, az egyházi testületek és személyek, a köz- és magánalapítványok, a hitbizományok erdei, a közbirtokossági erdők (a fogalomba belefoglaltatnak a volt úrbéreseknél az erdőilletőség rendezése során kihatott erdei is), illetve a bányai és más ipari vállalatok céljaira alakult részvénytársaságok erdei. Ezen erdőbirtokosok erdeit a továbbiakban rendszeres szigorú gazdasági üzemterv szerint kellett használni. Az erdészeti üzemterveket ezen jogi személyeknek saját költségükön kellett elkészíteniük öt éven belül. Az elkészült üzemterveket a területileg illetékes Megyei Közigazgatási Bizottságnak kellett első fokon bemutatni (Magyar, 2002:322-324). Magyarországon 1880-tól hivatalosan 1938-ig - az 1935. IV. tc. életbelépéig - az erdőkkel kapcsolatban követett gazdaságpolitikát az 1879. XXXI. tc., az erdőtvény, valamint az ezt kiegészíteni hivatott 1898. IX. tc. határozta meg (Kolossváry, 1975:49).

Magán- és közalapítvány között az volt a különbség, hogy utóbbit hatósági jogokat gyakorló személy vagy szerv létesítette. Magyarországon az alapítványok már régóta ismertek voltak. Gazdag emberek gyakran - általában végintézkedésekkel - rendeltek valamely jótékony célra megfelelő pénzösszeget, vagy egyéb értéket vagyonukból. Alapítványok felügyeletéről a XVIII. századtól vannak adataink az egyes törvénycikkekben. Ugyanakkor már léteztek közalapítványok is. A vizsgált térségben a vajszlói uradalom közalapítványi uradalom volt (Kiss, 1991). Az alapítványok céljukat tekintve három csoportba sorolhatók: voltak jótékonyági, neveltetési és egyházi alapítványok. Létesítésükhöz alapvetően alapító ügylet volt szükséges, a melynek tartalma az önálló alapítvány létesítésére irányuló szándék kijelentése, az alapítványi cél kitűzése és az alapítvány eredeti vagyonának kirendelése (Csöre - Oroszi, 1990:6-7). A közalapítványi birtokok gazdálkodását szabályozó rendeletek, illetve az ezeknek megfelelő szervezeti keretek a XVIII. századtól kezdődően létrejöttek, kiépültek. A közalapítványi erdőbirtokok ugyan nem játszottak meghatározó szerepet az ország erdőgazdálkodásában, mégis Magyarország szinte minden részén megtalálhatók voltak (Csöre - Oroszi, 1990:6-7).

A törvény hatására jelentősen megnövekedett az igény az erdész végzettséggel rendelkező és szakmailag magasan képzett személyek iránt. A felsőfokú képzettséggel rendelkező szakemberek mellett nagy igény volt az alacsonyabb végzettséggel rendelkező szakemberek iránt is. Ennek az igénynek a kielégítésére 1883-1892 között kiépült az alsófokú állami erdészképzés iskolarendszere is. Megszületett a magyar nyelvű erdészeti szakirodalom (mivel ez eddig túlnyomóan német nyelvű volt). Selmecebányán 1897 végén létrehozták a Királyi Magyar Erdészeti Kísérleti Állomást a szaktudomány

fejlesztésére, ami jelentős átalakuláson keresztül menve ma is működik Erdészeti Tudományos Intézet néven sárvári központtal (Lásd: <https://erti.hu/hu>). Miközben a szellemi szférában ez a gyors és látványos pozitív fejlődés végbement, aközben az erdőgazdálkodás gyakorlatában éppen ellentétes, negatív előjelű folyamat ment végbe. A tulajdonosok pénzhez jutási szándéka rászabadította a tudomány és technika vívmányait a magyar erdőkre is. A nagy tarvágásokat csak kismértékben követte a szakszerű erdőfelújítás és erdőápolás, így azután a mai országterület lombos erdei nagymértékben leromlottak. A különböző tölgyeket és a bükköt visszaszorították egyes egyéb elegyfajok, mint például a gyertyán és a magas kőris, s főként az úrbéres erdőkben az észak-amerikai eredetű akác; a szálerdők jó része pedig elsarjasodott. Mindazonáltal a még mindig 25-27%-os erdősültségű történelmi Magyarországon az erdőgazdaság és a produktumaira épülő faipar gyorsan fejlődő, perspektivikus nemzetgazdasági ágazatnak ígérkezett (Kovácsévics, 2016:20-22).

A vizsgált korszakban fontos kérdés volt az állami felügyelet megvalósítása. Ennek érdekében a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1883-ban rendeletet (Lásd: 28487/1883. F.I.K.M. sz. rendelet) hozott egy olyan törzskönyv elkészítésére, amely biztos tájékoztatást nyújtott az állami felügyelet alatt álló összes erdőkről. Ezen törzskönyvet az erdőfelügyelő vezette, ezért az elméletileg mindenkor rendelkezésre állt. Minden törvényhatóság külön törzskönyvet vezetett és főszolgabírói járások szerint minden községnek külön-külön törzskönyvi lapja volt. A törzskönyv tartalmazta az erdők területét a talaj (feltétlen, vagy nem feltétlen erdőtalaj) és a tulajdonos különbözősége szerint. Tájékoztatást nyújtott a törzskönyv továbbá az erdők fafaj megoszlásáról is (Takács, 1976:246). A korabeli törzskönyveket Takács Éva több művében is alaposan elemzi és arra a megállapításra jutott, hogy a törzskönyv maga négy alapvető szempontból tartalmazta az erdőkre vonatkozó adatokat. Először is a tulajdonos nevének a feltüntetése mellett a talaj minősége szerint megkülönböztetett véderdőt, futóhomokon álló erdőt, feltétlen erdőtalajon álló erdőt és nem feltétlen erdőtalajon álló erdőt. Az állami felügyelet, ill. az erdők fenntartásának kötelessége csak ez utóbbi esetben volt vitatható. Ha ugyanis az erdő más művelési ágra is alkalmas volt, tehát nem feltétlenül csak erdőgazdálkodásra megfelelő talajon állt és még magántulajdonban is volt, az erdészeti hatóságok törvényes eszközzel nem akadályozhatták meg a tulajdonos által kezdeményezett művelési ág változást. A második szempont a fanemek feltüntetése volt, amely mutatta az erdőterületeket fafaj összetételét a törzskönyvben. Ezeket az adatokat általában nagy területekre átlagolva állapították meg. Fontos megjegyezni, hogy a

törzskönyv csak három alapvető fánemet különített el akkoriban. Ez volt a tölgy, bükk és más lombdőlő és a fenyő. Az erdő tulajdonosa volt a harmadik szempont, amelynek alapján elkülönítették az erdőket a törzskönyvben. Végül pedig az előbbi rovatokban felsorolt erdőket elkülönítették a kezelés szempontjából is, mivel megkülönböztettek olyan területeket, amelyeket állami erdőtisztek kezeltek, s amelyek nem állami alkalmazásban álló erdőtisztek kezelése alatt voltak. Nyilvántartásba vették azokat a magánerdőket is, amelyek minden rendszeres kezelés nélkül álltak, tehát erdőgazdálkodó nélkül voltak (Takács, 1978:349-350). Az erdőgazdálkodó nélküli, azaz rendezetlen erdőterületek napjainkban is egy felkapott témának számítanak, mivel jelenleg nagy az ilyen erdők aránya, amely tény szakmailag, jogilag és nem mellesleg gazdaságilag is számos megválaszolendő kérdést vet föl a szakmának és a mindenkori jogalkotónak.

Elkerülhetetlennek tartom megvizsgálni a jobbágyfelszabadítás után a földesúritól különválasztott erdők viszonyait, amit a legelőkhöz hasonlóan nem osztották szét a volt jobbágyok és zsellérek között - hiszen csekély mértékük miatt ezeket külön-külön fenntartani nem lehetett -, hanem közös kezelésben maradtak, és osztatlanul birtokolták őket. Az így létrejött közbirtokossági erdők használatáról és műveléséről is az 1879. XXXI. tc. rendelkezett, amelyet később további rendeletek egészítettek ki (Csizmadia, 1977:39-40; Kolossváry, 1975:1-53). Tehát a 19. század végére megalakult közbirtokosságok szervezeti felépítését és azok működését központi rendeletek sorában szabályozták. Ugyanakkor az egyes közbirtokosságok erdőkezelési gyakorlatát és szokásait, a faosztás módját és idejét nagyban befolyásolták a helyi viszonyok és a korábbi közösségi, földhasználati hagyományok. E témában ad mélyreható betekintést és hasznos adatokat Petercsák Tivadar „*A magyar népi erdőbirtoklás főbb típusai a jobbágyfelszabadítás után*” című munkájában, ahol többek között megállapítja, hogy a közös erdő és legelő ügyeit intéző szervezetet úrbéres birtokosságnak, úrbéres közbirtokosságnak nevezték, majd a legeltetési ügyek különválasztásával erdőbirtokossággént működtek. A közbirtokosságok révén a korábbi földesúri igazgatás helyett valamivel demokratikusabb vezetés honosodott meg a volt úrbéres erdők használatában. Az erdőbirtokosság a községen belül önálló testületet jelentett, vezetősége és sajátos szervezeti rendje volt. Az erdővel kapcsolatos legfontosabb kérdésekben a tagokközgyűlése döntött. Évente általában 2-4 gyűlést tartottak. Ezen közgyűléseken hozott határozatokról a közös birtokosoknak az arányrészek szerint számított többsége döntött. Tehát csak a tényleges birtokosok szólhattak bele az erdővel kapcsolatos döntésekbe, de ők is csak az érdekeltségük mértékétől függően. A működési

szabályzatokban pedig pontosan meg kellett határozni az egy-egy szavazathoz tartozó erdő-arányrész nagyságát is. A vezetőséget, a gazdatanácsot és a birtokossági tanácsot általában 1-3 évre választották. A testület vezetője az elnök volt, akit a falu módosabb gazdái közül választottak. Itt inkább a rátermettség és a falubeli megbecsültsége számított. Ő vezette a gyűléseket, tárgyalt az erdészeti hivattal és képviselte a közbirtokosságot a hatóságoknál. Fakitermeléskor ő kérte a vágási engedélyeket, az erdőszel és az erdőgazdával együtt kijelölte a vágható erdőterületet, irányította a faosztást, gondoskodott a facsemeték ültetéséről, az erdő és legelő tisztításáról. A közös erdő legfontosabb hasznából, az évenként kitermelt fából a tagok a meghatározott joguk arányában részesedtek, a jogosulatlanok pedig csak a szabad gyűjtögetés és a száraz gallyak szedése révén használhatták az erdőt. A kapitalizmus időszakában az erdő legfőbb haszna a fa lett. A korábban meghatározó gyűjtögetés és erdei állattartás jelentősége fokozatosan csökkent, és a 19. század végére kiegészítő tevékenységgé vált. A közbirtokosságok az erdők felügyeletére kerülőket, erdőőröket is alkalmaztak, akiket a legtöbb esetben természetben fizettek (Petercsák, 1997:209-210).

Az általam vizsgálatba vont Dráva menti falvak esetében is számos példa van a jól működő közbirtokosságokra, amelyek sokszor többszáz holdas birtokkal is rendelkeztek. Néhány példa ezekre. A Csurgón működő polgári közbirtokosság összesen 116 holdon gazdálkodott, amelyből 58 hold volt erdő; a szomszédos csurgónagymartoni közbirtokosság 368 holdjából 319 hold volt az erdő. Jóval nagyobb volt a berzencei közbirtokosság földje, amely 1397 holdból 928 hold erdőterületnek volt gazdája. Látható, hogy a közbirtokossági kezelésű területek legnagyobb arányban erdőterületek voltak.

A közbirtokosság gyűlése, élén a demokratikusan megválasztott elnökkel, mindenképpen alkalmas volt arra, hogy a hatóságok és az erdészeti szakigazgatás szervei közvetlenül befolyásolhassák és ellenőrizhessék az úrbéresek minden tevékenységét. Az állami erdőhivatal képviselője bármikor részt vehetett egy gyűlésen. A közigazgatási bizottság kiküldöttje jelenlétében pedig a gyűlés vezetését automatikusan a közigazgatási bizottság képviselője vette át. A felügyeleti hatóságok képviselőit hivatalból is bármikor kirendelhették, de a gyűlés vezetésére kivételesen maga is kérhette a hatósági kiküldött részvételét (Lásd: 1898. XIX. tc. 27., 28. §.).

A kezdeti kötetlenebb és ellenőrizetlenebb fahasználat miatt, ezeknél az erdőknél keletkezett területcsökkenést az 1898. évi XIX. törvénycikk rendelkezéseinek végrehajtásával törekedtek megállítani a szakmai szervek. A törvénycikk amúgy a közbirtokosságok és a volt úrbéres erdőbirtokosságok erdeinek üzemterv szerinti és

állami kezelését rendelte el. Ezek állami kezelését végül a Magyar Kir. Állami erdőhivatalokra bízta.

Az erdők kihasználása szempontjából az üzemtervek akként voltak megállapítva, hogy a bükk-, tölgy-, cser- és gyertyánerdők műfatermelés céljából 80, 100, 120 éves, tűzifanyerés céljából 60 éves turnusokra voltak beosztva; az akácerdők 20 éves, a fenyőerdők pedig 60 éves fordákra osztattak; de ez a beosztás csak a nagyobb kiterjedésű erdőkre volt érvényes, míg a kisebb erdőbirtokok csaknem kizárólag a tűzifaszükséglet termelésére szorítkoztak.

Az 1879. XXXI. tc. adott alapot - a földművelési minisztérium keretében - az államerdészet szervezetének kialakítására is (1880-ban). Létrehozták a királyi erdőfelügyelőségeket, amelyek feladata volt az állami felügyelek gyakorlása az ország összes erdeiben. Egy évvel később kerültek megszervezésre a kincstári erdőgazdaságok, amelyek az állami tulajdonú erdőkben gazdálkodtak. Harmadikként a kincstári erdők üzemterveinek elkészítésére szervezték meg a királyi erdőrendezősegeket. A negyedik szervezetet az állami erdőhivatalok és ezek alárendeltjei, a járási erdőgondnokságok alkották, amelyeknek feladata volt az állami kezelésbe vett erdők, a beerdősítésre kijelölt és kopár területek szakszerű kezelése.

Az erdőfelügyelőségek 1880-1884. évi adatai felhasználásával Bedő Albert által 1885-ben közzétett erdészeti statisztika szerint Magyarországon 50 vármegyében összesen 181 olyan földbirtokos volt, akiknek erdőbirtoka meghaladta a 10 ezer holdat, és 51 vármegyében 191 olyan, akiknek erdőbirtoka 5-10 ezer hold nagyságú volt (Bedő, 1885:505-518).

A 19. század végére sokat változott az erdő alapvető funkciója. A század végére a gyorsan fejlődő magyar kapitalizmus korszakában, mint már a közbirtokosságok esetében is említettem, az erdő elsősorú rendeltetése gazdasági jellegű volt már. Az egyik legfőbb célként a törvényhozók előtt is a hatalmas, a gazdasági életet fellendítő erdőkészlet kiaknázásának a lehetőségei és módozatai lebegtek. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az egész erdőtörvényt áthatotta a magántulajdon szentségének a tisztelete, az erdő esetében ennek elfogadtatása (Magyar, 2002:331). Tehát a magyar földbirtokosok ebben az időben már erőteljesen érdekeltek voltak erdőbirtokaik, erdőgazdaságaik korszerű kifejlesztésében, jövedelmezővé tételében. A magyar erdészeti mozgalom élén Divald Adolf selmeci erdőmester és Wágner Károly selmeci erdőakadémiai segédtanár állottak. A nemzeti irányzat erdőgazdaságban való megvalósításának gondolata Wágner Károlytól eredt, akit ebben az érületében még inkább ösztönzött az akadémiai

hallgatóknak az a kívánsága, hogy az előadásokat magyar nyelven hallgathassák. A gondolatot nagy hévvel tette magáévá az ugyancsak hazafias érzelmű Divald, és lelkesedése magával ragadta a nagytudású, de mérsékelt és csendes természetű Wágnert. A két úttörő első feladatának a magyar erdészeti szaksajtó megteremtését tekintette. Ez érthető is volt, hiszen a korabeli viszonyok között a sajtó volt a legalkalmasabb eszköze az azonos nézetű emberek összefogásának. 1861-ben a Vadász és Versenylapban, a Gazdasági Lapokban, valamint külön füzet formájában "*A magyar erdészeti irodalom ügyében*" címmel felhívást tettek közzé, ami előfizetési felhívás volt a megindítandó Erdészeti Lapokra. Ez az előfizetési felhívás nemcsak egy magyar nyelvű és irányú erdészeti szaklap megalapítását hirdette meg, hanem egyúttal program is volt az ország erdészetének, nyelvének és szellemének magyarrá tételéhez (Király, 1966:13-14).

A törvényben előírt és az üzemtervekben lefektetett állami ellenőrzés mellett folytatott gazdálkodás megvalósításának feltételeit az biztosította, hogy a törvény kötelezően előírta a birtokosok számára a szakértő erdőtiszt és megfelelő számú erdőőri személyzet alkalmazását (Lásd: 1879. évi 31. tc. 21. és 37. §). Az erdők védelme és az erdőtisztek munkájának megsegítése végett az erdőbirtokosok kötelesek voltak a törvényben előírt szakképzettséggel és eskütételi bizonyítvánnyal rendelkező erdőőrököt tartani. Az erdőőri szervezetet még az első erdőtörvény hívta életre, elsősorban az erdővédelem érdekeit szem előtt tartva. Mint ahogyan az erdőtisztek esetében, az erdőőri szervezet kiépítésénél is lehetővé tette a törvény, hogy a kisebb birtokosok egymással szövetkezve közös erdőőrt alkalmazzanak (Lásd: 1879. évi 31. tc. 23.§). A témában megkerülhetetlen Takács Éva „*Az osztatlan tulajdonban lévő paraszti erdőbirtokok igazgatása az állami felügyeletről az állami kezelésig*” című műve, amely számtalan fontos megállapítást és adatot tartalmaz. Többek között, hogy az erdőőri állomások megszervezésére 1890-ben a miniszter rendeletben hívta fel az erdészeti hatóságok figyelmét. Majd pedig 1895-ben megjelent az a szabályrendelet, amely rögzítette a megye területén állami kezelésbe vett erdőbirtokok őrzésére szervezett körerdőőri állomások rendszerét és az erdőőrök szolgálatát. Ennek megfelelően például a Kaposvári Magyar Királyi Központi Erdőgondnokság területén megszervezték a kaposvári és szigetvári erdőőri állomást, a nagyatádi erdőgondnokságban a nagyatádi, csurgói (Berzence székhellyel) és marcali állomást, valamint az igali erdőgondnokság területén az igali, lengyeltóti (Geszi székhellyel) és tabi körerdőőri állomást. Fontos, hogy az erdőőrök szolgálati tekintetben annak az erdőgondnokságnak voltak alárendelve, amelynek területén szolgáltak. Kötelességük volt az őrizetükre bízott erdőt bejárni, az

erdőkárokat és kihágásokat feljegyezni, az erdőkezeléssel, -műveléssel és -ápolással kapcsolatos teendőket teljesíteni, illetve az elrendelt erdősítési munkálatokat a kapott utasításoknak megfelelően vezetni és azok sikeres teljesítésére megfelelő szaktanácsokat adni. A teljesített szolgálatokat pedig kötelesek voltak az erre a célra kiadott könyvbe feljegyezni (Takács, 1976:247-248).

Az erdőőrök feladatait részletekbe menően, országos szinten az 1898-as erdőtörvény szabályozta oly módon, hogy számukra szolgálati és fegyelmi szabályzatok elkészítését tette kötelezővé. Külön hangsúlyozza Takács Éva, hogy *„a szolgálati szabályzatban is rögzített feladatuk volt az erdei rovatos napló vezetése; a birtokhatárok, gazdasági és mérnöki jelek épségben tartása; kötelesek voltak megfigyelni és bejelenteni az erdőben történt minden változást; meg kellett akadályozniuk az erdei kihágásokat, illetve ki kellett nyomozniuk és be kellett jelenteniük az esetleges kihágásokat és erdőrendészeti áthágásokat. Amint megfigyelhetjük, az erdőőrök 1895-ben rögzített szolgálati előírásai nem sok ponton térnek el az 1898-as 19. tc. alapján készített szolgálati szabályzat rendelkezéseitől. A tulajdonképpeni erdőőrzést külön-külön, erdőbirtokonként egy-egy erdőcsőszre, vagy más elnevezéssel erdőszolgára, az ún. kiségitő személyzetre bízták. Az 1898-as erdőtörvény értelmében például Somogy vármegyében 12 erdőőri kerületet szerveztek, az erdőőrök felügyelete alá pedig összesen 225 erdőszolga tartozott”* (Takács, 1976:248).

Ahogy azt a kortársak megfogalmazták a „Közerdész” című műben: *„Az alsóbb rendű erdőszemélyzet műszaki képzettségétől függ az erdő jókarban tartásának és belleges kihasználásának lehetősége. Csak ily személyzettől lehet várni az erdőtisztek rendeleteinek czélszerű végrehajtását. Mert nem kell azt hinni, mintha elég lenne, ha valaki puskával bánni és vadat kergetni tud, hogy erdőt lehessen kezére bízni. A vadászat csak alárendelt, mellékes használata az erdőnek; csak azért jó, ha a közerdész vadász is egyszersmind, mert míg egyrészt a vad állományt ápolni, s a vadászatot rendszerint úzni fogja, szenvedélye többször kiviszi az erdőre, s ott is megfordul, a hova különben csak akkor vetődnék, ha valami más véletlen, vagy feljebbvalója parancsa hajtaná oda. A közerdésznek minden erdészeti munkákban jártasnak és gyakorlottnak, ő neki a legügyesebb, legértelmesebb munkásnak kell lenni...A közerdésznek előbb tanulnia kell, ha méltóvá akar lenni feladatához, ha annak kellőleg meg is akar felelni. Sok függ a közerdésztől; nem csekély a kincs, a mely reá vagyon bízva. Míg az erdész rendelkezik: neki kell végre hajtani mindent. Neki nemcsak igen becsületes embernek, neki ügyesnek*

és minden erdei munkákban nemcsak gyakorlatilag, de elméletileg is jártasnak kell lennie” (Fekete - Illés, 1873:7-8).

A kiegyezést követő szakember kérdésről tudhatjuk, hogy *„...az 1878-ból származó adatok szerint Magyarország összes erdőterületén a szakmai irányítást mindössze 1805 fő intézte, beleértve ebbe az 1349 erdőőrt és az adminisztrációs személyzetet is. Lényegesen rosszabb volt a helyzet az erdőbirtokok 78%-át kitevő magán-, községi-, közalapítványi stb. erdőkben” (Király, 1966:23-26).* Itt fontos megjegyezni, hogy ezen erdőterületek kezelésével és szakmai vezetésével megbízott személyzet vagy teljesen hiányzott, vagy sok esetben a mezőgazdaság és a vadászat mellett mellékesen kezelte az erdészeti ügyeket. A 19. század második felében az országban jelenlevő és aktív szakemberek jelentékeny része külföldi származású volt, akik sok esetben idegenül álltak szemben a helyi gazdasági és társadalmi körülményekkel és ezáltal nem tudtak valódi gazdáivá válni a kezelésükre bízott erdőknek. A kérdéssel foglalkozó Fekete Lajos erdőakadémiai tanár 1877-ben 10.000 főre becsülte az országban minimálisan szükséges erdészlétszámot. Ezzel szemben az ország erdőterületének csaknem negyedrészt felölelő és személyzet szempontjából legjobban ellátott állami erdőkben is csak 1349 erdőőr teljesített szolgálatot. A bajok gyökereként azt jelölte meg Király, hogy *„az országban mindössze egy szakiskola működött, a Selmecbányai Akadémia, amely felsőfokú képzettségű szakembereket bocsátott ki. Ezeknek száma távolról sem fedezte a szükségletet. Fokozta a bajt, hogy ez az egyetlen erdészeti iskola sem tudta betölteni maradéktalanul azt a szerepet, amelyre a független magyar erdészet megteremtése érdekében szükség lett volna” (Király, 1966:23-26).*

A Selmecbányai Akadémia elsődleges célja a bányászat és a kohászat szakemberigényének kielégítése volt kezdetben. Az erdészeti szak is ennek függvényeképpen és ennek támogatása céljából jött létre. Az erdészeti hallgatók összlétszáma Balogh és Homor szerint *„az 1848/49-es szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti másfél évtizedben átlagosan évi 50-60 fő, ezek között is sok a nem magyar származású. Az erdész tanárok (Wilckens, Feistmantel, stb.) - becsületükre legyen mondva, - igyekeztek legjobb tudásuk szerint szakembereket nevelni, de csak a német utat járták oktató munkájuk során is” (Balogh - Homor, 2021:80).* Általánosságban elmondható, hogy a Selmecbányai Akadémián végzett erdőmérnökök, ha számuk csekély is volt, legnagyobb arányban az államerdészetnél és a legjelentősebb uradalmakban helyezkedtek el. A felsőfokú képzettséggel rendelkező, irányító munkakörben dolgozó szakemberellátás terén nem érződött olyan égető hiány, mint inkább az alsófokú végrehajtó személyzetnél. Fontos

volt szakmailag, hogy a selmecbányai központi erdészeti kísérleti állomás 1898. évi megalakulását követően mindegyik szakiskola mellett erdészeti megfigyelőállomásokat alakítottak ki (Balogh - Homor, 2021:80 alapján).

Az Erdészeti Egyesület életében, vitáiban, programjaiban is éveken keresztül központi kérdés a szakemberképzés kérdésköre és problémái. Az Erdészeti Lapok 1867-1882. évi évfolyamait lapozva sorozatosan ennek a kérdésnek a vitatásával találkozunk az olvasó. Az Egyesület számtalan választmányi ülése, közgyűlése, szakbizottsága foglalkozott a probléma megoldásával. A legkülönbözőbb felvetések, javaslatok születtek. Az Egyesület fáradhatatlan, törődő gondoskodása nem maradt eredmény nélkül. Az Erdészeti Lapok 1883. októberi száma az első oldalon jelenthette be a nagy hírt, hogy Szeged-Ásotthalmán megnyílt az első erdőőri szakiskola. Az első alsófokú szakiskola megalakulását gyorsan követte egy évtizeden belül még másik három megnyitása: 1885-ben Temesvár mellett Vadászerdőn, 1886-ban Liptóújvárott, 1893-ban pedig Görgényszentimrén nyitott meg a kétéves erdőőri szakiskola, amelynek megnyitóján maga „*gróf Bethlen András m. kir. földművelésügyi miniszter képviselőjében, Bedő Albert országos főerdőmester és miniszteri tanácsos jelent meg*” (Arató, 1893:753). Ezek az állami tanintézetek évente összesen körülbelül 80-100 erdőőr kibocsátására voltak alkalmasak. Így az alsófokú szakemberképzés is megnyugtató módon nyert megoldást. Az alsófokú szakoktatás megteremtésén kívül sokat tett az Egyesület az akadémiai oktatás reformálása érdekében is (Király, 1966:23-26). Az oktatás az erdőőri szakiskolákban alapvetően gyakorlati irányú volt „*s a főszó a helyszínén való begyakorlás mellett a munkák értelmes végrehajtására van fektetve, az elméleti tanítás pedig a nélkülözhetetlen alapismereteket felölelve, magyarázó és mutató irányban halad. Az elméleti oktatás kiegészítéséül s tapasztalatok szerzése céljából kellő vezetés és magyarázat mellett időnkint tanulmányi kirándulások tartatnak*” (Cserny, 1902:1175).

Meg kell jegyezni azt is, hogy az erdőőri iskolákban azonban az esküt tett erdőőröknek csak kis hányada végzett, legtöbbjük magánúton tette le a vizsgát. Az erdőőri iskolák szerepe mégis fontos volt, hiszen elhelyezkedésük lehetővé tette, hogy a tájra legjellemzőbb erdőkre szakosodott erdőőröket képezzenek. Emellett az erdészeti szakmában lezajló szemléletváltási folyamat és a segédszemélyzet feladatainak megváltozása a megkövetelt erdészeti szakismeretek növekedését eredményezte. Az erdőőri szakiskolákra vonatkozó új szabályzat, amelyet 1908-ban adtak ki (Lásd: 65420/1908. FM sz.) már ezt a szemléletet tükrözte. Az erdőőri szakvizsgák bevezetése óta azok tananyagaként szolgáló Bedő Albert Erdő-őr vagy az erdészet alapvonalai

kérdésekben és feleletekben című, mint alcíme is tükrözi, klasszikus pedagógiai minták alapján összeállított könyvét a tantárgyi oktatás váltotta fel úgy, hogy a Bedő-könyvet jegyzetekkel pótolták (Kollwenz, 1995:206; Balogh - Homor, 2021:81). Bár tervben volt korszerű tankönyvek megírása, erre 1919 előtt azonban nem került sor (Firbás, 1985:536). Az iskolák mellé telepített erdészeti mérőállomások és kísérleti területek a selmecebányai erdészeti kísérleti állomás számára szolgáltatottak fontos adatokat. A külföldi tapasztalatok alapján létrejött intézet közvetlenül miniszteri fenntartásban volt, mégis viszonylag szorosan kapcsolódott az erdészeti felsőoktatás nagy múltú intézményéhez.

Az akadémia, majd a főiskola tanárai az alapító okiratban megkövetelt mértékben segítették tapasztalataikkal, tudásukkal az erdészeti kísérletügy hazai megalapozását. Emellett az intézet kifejezett célja volt, hogy eredményeivel a gyakorlati erdőgazdálkodást is szolgálja. Ennek szellemében a kísérletek többek között azt vizsgálták, hogyan reagálnak különböző származású fafajok azonos környezeti tényezőkre, vagyis mely idegenhonos fafajok megtelepítése lenne lehetséges. Szintén a kísérleti állomás eredményei közé tartozott Fekete Lajos és Blattay Tibor szerzőpáros Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területencímű munkája, amelyben Magyarországon először került sor a kor erdészeti és botanikai ismereteinek szintézisére, és amely a hazai növényföldrajz alapművének számít. Amellett, hogy alkalmat adtak a környező vidékre jellemző erdők kezelésében jártas szakemberek képzésére, az alsóbb fokú szakiskolák tájképre vonatkozó tudásformálásban meglevő jelentőségét az is növelte, hogy az erdészeti tudás fontos szervezete, a kísérleti állomások hálózata az erdőöri iskolák mellé települt és azokkal szoros kapcsolatba került (Balogh - Homor, 2021:81-82). Az új fafaj honosítások aztán az 1898-ban létrehozott központi kísérleti állomás fontos feladatát jelentette. Természetesen azzal, hogy a megfigyelések az állomás külső kísérleti helyein (a négy erdőöri szakiskolában, amelyből kettő, a vadászerdei és a görgényszentimrei az általunk vizsgált területen működött) kívül is folytak (Oroszi, 2010:67). Ez utóbbiakról talán a legjobb összefoglalást Péch Dezső marosvásárhelyi erdőgondnok írta „*A külföldi fanemeknek hazánkban való telepítéséről*” című művében (Péch, 1903).

A magyar erdészeti szaknyelv megteremtése alapfeltétele volt, hogy a Selmecebányai Akadémián a német helyett a magyar oktatási nyelv kerüljön bevezetésre. Pályázatok kiírása révén létrehozott alapvető szakmai tankönyvek rendelkezésre bocsátása szintén ennek a reformálásnak volt egy fontos lépése. Az új nyelvű és új szellemű Akadémia megteremtői egyben az Erdészeti Egyesület legismertebb és legintenzívebb vezetői

voltak, mint például Wágner Károly, az Egyesület egyik alapítója és az Akadémia tanára, a magyar nyelvű tanterv egyik fő reformátora; Fekete Lajos az Akadémia tanára, az Egyesület választmányi tagja; Bedő Albert, mint az Egyesület titkára igen tevékenyen vett részt a tanrend újjászervezésében, és még többen mások. Az Erdészeti Egyesület és az Akadémia tanári karának összefogásának döntő szerepe volt abban, hogy az 1879. évi erdőtörvény létrejötte után az erdőmérnöki pályára tömegesen jelentkező fiatalokat már magyar és a kor nemzetközileg is magas színvonalán álló tanintézet fogadta falai közé (Király, 1966:23-26).

10. Az uradalmi erdőgazdálkodás a Dráva mentén a dualizmus korszakában

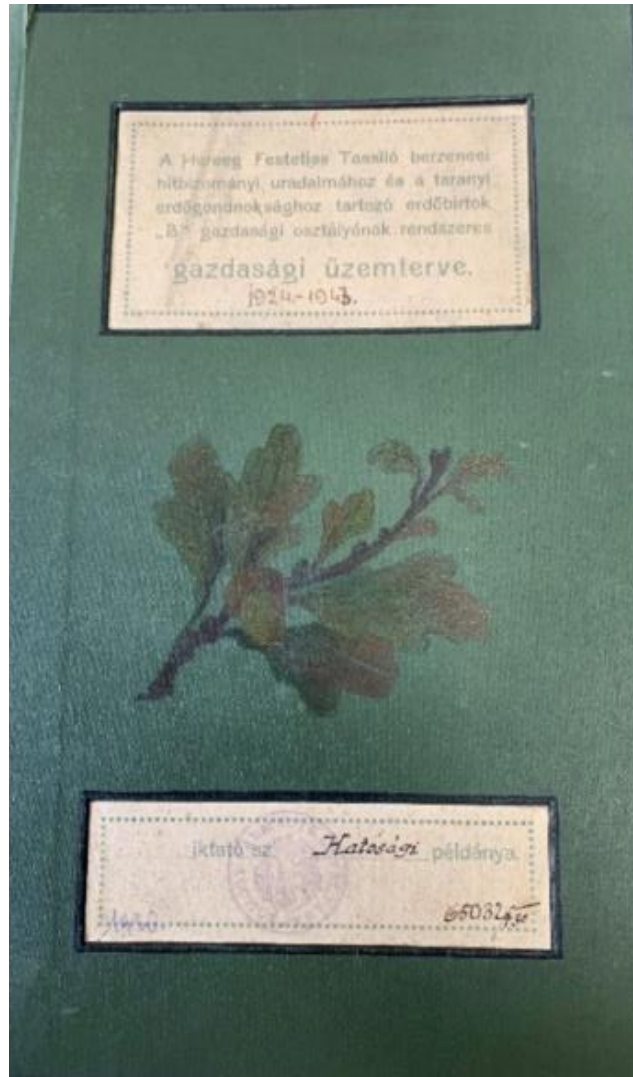
10.1. Az üzemtervi munkálatok megkezdése

A 19. század második felére jelentősen felgyorsultak az erdőirtások Magyarországon. Ezek legfőbb oka alapvetően a területnyerés volt a mezőgazdaság számára. Persze ez nem volt egy új, hiszen már Nagyváthy János is azt állapította meg, hogy *„az elmúlt századnak közepén azt tartották a német országiak közönségesen, hogy a fejsze kitérjen a sarló előtt mindenütt.”* Ezzel azt akarták mondani, hogy az erdőket ki kell irtani, és szántóföldnek fordítani. Az említett példabeszéd erősítésére azt mondja: *„a fának fogyatkozása miatt egy sem, de a kenyér szűkében sokan meghalnak. Merem mondani, hogy ha Eckhart most élne és kemény telek idején népesebb városainkat megjárna több hideg miatt szenvedő embert találna, mint éhhalókat: mert a magyarok is úgy gondolkodván, mint a németek, kivált a közös birtokokban átaljában: az uradalmakban pedig a közeli erdőket, a kímélés nélkül kiirtották sok helyen”* (Nagyváthy, 1821:261). Az erdőirtások fontos oka a kereslet volt, amely a fatermékek iránt fellépett a 19. század szinte teljes egészén át. A legnagyobb ár növekedés a különböző fafajú rönk termékeknél volt megfigyelhető. Nagy veszélyt jelentett ugyanakkor az erdőkön többnyire szakmaiatlan módon történő a gazdálkodás. Az új erdőtörvény az uradalmak gazdálkodásában ezt a három tényezőt megpróbálta szabályozni és folyamatosan kontrollálni. Az erdőtörvény teljesen új alapokra helyezte az uradalmi erdőgazdálkodás módját, hiszen egyre inkább törekedni kezdtek az uradalmi tulajdonosok a megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkező szakemberek alkalmazására.

Az egyre nagyobb számú és egyre magasabb szakmai színvonalon kiképzett erdész szakember biztosította a professzionális erdőgazdálkodási módszereket és azok gyakorlati alkalmazását az erdőn. A képzett szakemberekkel megjelent egy új szemlélet is az erdőn. Az uradalmi erdőgazdálkodásban is megindult a hosszú távra történő gondolkodás és tervezés; elkezdtek törekedni nagybirtokosok a hosszabb távon fenntartható és jövedelmező erdőgazdálkodásra. Ügyelve arra, hogy a területükön meglegyen a termelési folytonosság, ami azt jelenti, hogy a tarvágott erdőterületeken nagy energiákat fordítottak a megfelelő felújítások kialakítására, s azok folyamatos ápolására (figyelembe véve a helyi termőhelyi adottságokat és éghajlati viszonyokat), tudva azt, hogy a jövőben ezekből a felújításokból lesznek azok az erdőterületek, amelyeken majd gazdálkodniuk kell, lehetőleg profitábilisan. Ezt hosszú távon csak úgy tudták elérni, hogy a fiatal erdőktől az idősebb állományokig szakmailag figyelemmel követték minden erdészeti haszonvételi metódust, ami egyáltalán csak befolyásolhatta az adott erdőállományt, továbbá általában minden uradalomban megtalálható volt legalább egy erdőőr, aki folyamatosan felügyelte az erdőt, ezzel is elejét véve a különböző károsító hatásoknak, cselekményeknek. Az üzemtervezésnek fontossága abból a szempontból is értelmezhető, *„ismerni kell az erdők jelen állapotát, amely a múlt időkben folytatott gazdálkodás eredménye is, és egyben sejtetni engedi az eddigi felújítás és erdőápolás fokát, vagy elhanyagoltságát, de megmagyarázásához igen szükséges és egyszersmind tanulságos is az eddigi gazdálkodás módjának ismerete”* (Ágfalvy, 1966:6).

Az uradalmak számára az erdőtörvény hatályba lépése után az egyik legfontosabb feladata a törvény által előírt üzemtervek elkészítése volt. Ezek az üzemtervek minden általam vizsgált uradalomban elkészültek az 1880-as években. Az üzemtervek minden esetben 10 éves ciklusokra szóltak. Ahhoz, hogy az üzemterveket el tudják készíteni, minden uradalomban kialakítottak kisebb különálló egységként értelmezhető gazdálkodási egységeket, amelyeket erdőrésztleteknek neveztek el. Mindegyik egy saját azonosítóval is rendelkezett, a könnyebb beazonosíthatóság érdekében.

6. ábra: Hg. Festetics Tasziló berzencei uradalmi erdőterületeinek gazdasági üzemtervének borítója a 20. század elejéről

Forrás: MNL. SVL. IV. 428. Somogy Vármegye erdőgazdasági üzemterveinek gyűjteménye 1881-1945. Világi birtokosok. Festetics család

Az üzemtervezési munkálatokkal párhuzamosan zajlott egy nem kevésbé fontos munka is, mégpedig az erdők feltérképezése. Ebben az időszakban készültek el a vizsgált uradalmak területén azok a pontos erdészeti térképek, amelyek magas szintű térképészeti és földmérési ismereteket igényeltek a készítőiktől. A munkálatok végeredményei nagymértékben javították az erdőtagok, és az azokon belül található erdőrészek beazonosíthatóságát, és azok részletekbe menő szakmai szempontok mentén történő dokumentálását.

7. ábra: A főhercegi bellyei uradalom erdészeti átnézeti térképe

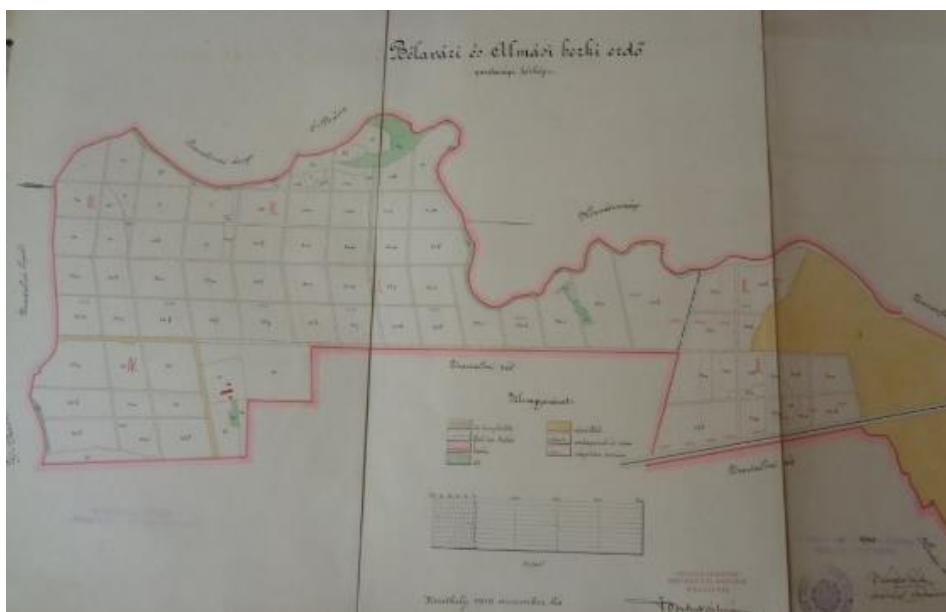
Forrás: MNL. BaVL. XI. 605. Erdészeti kimutatások, javaslatok 1815-1891. üzemtervi részlet

A képen látható a bellyei uradalom erdészeti átnézeti térképe, amely az uradalom erdőinek üzemtervezésekor készült el. A képen láthatóak a jól elkülönülő, nagyobb egységet jelentő erdőtagok, amelyek saját nevét is feljegyezték a térkép készítői. (Ezek a

kép méretéből adódóan nehezen olvashatóak.) Ezeken belül láthatjuk a kisebb gazdálkodási egységeket jelentő, túlnyomó részben négyszög alakú, szabályos erdőrészleteket. Különböző színekkel ábrázolták az árvízi töltéseken belül, illetve kívül eső területeket, hiszen, ami kívülre esett, az az áradásos években jelentős részben víz alatt állt. Jelölték a mezőgazdasági művelésű és rétművelésű területeket is halványsárgával, illetve halványzölddel. Ábrázolták a tervezett, illetve a már teljesített erdei tisztásokat is (a teljesítetteket élénk rózsaszínnel jelölték). Az erdőgazdaságban az erdőket általában 80 éves vágás fordulóval kezelték, illetve a megállapított erdészeti üzemtervek szerint. A kezelésében levő erdőterületeken a fajok közül tölgyfa 15,1%, gyertyánfa 16,7%, puhafa 63,2%, akácfa 1,5%, különféle egyéb keményfa 3,5% részesedéssel bírtak. Érdekes, hogy az uradalom erdőterületeinek a többsége puha fa, azaz valamilyen fajtájú nyár, fűz és kistrészből mézgás éger volt (Lásd: Bellye, 1883; Várady, 1896).

A Vallásalap vajszlói erdőbirtokának nagyméretű, színes térképpel ellátott, első szakszerű üzemterve 1884-ben készült el. Megtudjuk belőle többek között azt is, hogy az erdő az uradalomhoz tartozó 5 község határában összesen 1925 holdon terült el, és négy darabra osztott területét határhalmok és árkok biztosították. Az uralkodó fafajleségei a kocsányos tölgy, gyertyán, szil, de a mélyebb helyeken mindenütt megtalálható az éger, fűz és a nyár is.

8. ábra: Erdészeti térkép a berzencei uradalom egyik erdőtagjáról 19. század végéről

Forrás: MNL. SVL. IV. 428. Somogy vármegye erdőgazdasági üzemterveinek a gyűjteménye 1881-1945. Világi birtokosok, Festetics család, 133. doboz

A berzencei uradalom 19. század végéről származó üzemtervi térképén szintén jól megfigyelhetőek a különböző egyedi számozással rendelkező erdőtagok és az azokat elválasztó úthálózat, amely a fatermékek vágásterületekről történő piacra juttatását is jelentősen segítették. (A legtöbb termék elsődleges szállítási módja a tengelyen, tehát szekéren történő fuvarozás volt.) A taranyi erdőgazdálkodáshoz például 55 darab erdőtag tartozott. A térképen láthatóak az erdőterület szomszédságában elterülő mezőgazdasági és egyéb besorolású területek elnevezései is. A terület legnagyobb részét kocsányos tölgy (több mint 50%), cser és kisebb mértékben erdei és fekete fenyő, nyír, éger foglalta el. Szétszórtan előfordultak szil, különböző köris és vadgyümölcs fajták példányai is (Lásd: MNL. SVL. IV. 428. Somogy vármegye erdőgazdasági üzemterveinek a gyűjteménye 1881-1945. Világi birtokosok, Festetics család, 131. d.). A 20. század elejétől egyre több helyen telepítettek az országban amerikai diót (fekete dió) és akácot is. A legnagyobb értéket azonban továbbra is a kocsányos tölgyesek jelentették, amelyek nagyobb részben elegyetlenül fordultak elő, és csak kisebb részben képezett a tölgy a cserrel, fenyővel vagy gyertyánnal elegyes állományokat a 19. század második felében. Ez a 20. századra a tölgyeket érintő lisztharmat-fertőzések miatt egyre inkább megváltozott. A vegyes, tehát elegyes tölgyesekben kisebb mértékűek voltak ezek a fertőzések, s nem is követeltek akkora veszteségeket az állományokban. Ezért ekkoriban már az elegyes állományok kialakítására törekedtek a felújítások és a telepítések esetében is.

Az állat- és növényvilág okozta jelentősebb károkról az üzemtervek nem emlékeznek meg. Kisebb volumenű cserebogár károkról lehetett olvasni a fiatal kocsányos tölgyesek esetében, vagy az erdősítések sikeres befejezését veszélyeztető szederről és csalánról, amelyek a gyengébb csemetéket elnyomják a felújításokban.

Takács Éva szerint a vizsgált korszakban „*az erdőgazdasági üzemtervek a mai fogalmak szerint csak elnagyolt, eléggé általános és néha egymásnak is ellentmondó adatokat is tartalmazhattak a természeti viszonyokra, az éghajlatra, a talajra, a vízháztartásra és a domborzati viszonyokra vonatkozóan*” (Takács, 1977:370). Az éghajlati viszonyokról is csupán annyit tudhatunk meg az üzemtervekből, hogy a Dráva mente térségének éghajlata az erdész szakemberek szerint egyértelműen kedvező volt a magas színvonalon folytatható erdőgazdálkodás számára. Szelíd és mérsékelt éghajlatú térségként tartották számon, ahol ritkán fordult elő korai és késői fagy, de rendkívüli szárazságok vagy nagy telek sem igen fordultak elő. Csapadékban pedig általában gazdag volt a terület a korszakban is. A talajtakaróról is szintén keveset árultak el az üzemtervek, szinte csak azt tudhatjuk meg, hogy van-e talajtakaró vagy nincs (Takács, 1977:370-371).

Az erdőrészteltekre vonatkozó üzemtervek tehát viszonylag részletesen tartalmazták az erdőrésztel termőhelyi adatait. Képet kaphatunk tehát a talaj típusáról, az éghajlati viszonyokról, a tulajdonosok nevééről, az erdő rendeltetéséről, ami a hasznosítási formáját is jelezte az adott erdőrésztel esetében. Voltak például véderdők, amelyek valamiféle védelmi funkcióval rendelkeztek: ez lehetett talaj, vagy akár folyók mellett partvédelem is. Itt a fahasználatok szinte teljes mellőzése volt elrendelve, tehát a fakitermelés a legtöbb esetben tiltott volt. Ez a típus elterjedt volt a vizsgált térségben a Dráva közelsége miatt. Erre más területeken is vannak kiváló példák. Ilyen példa lehet a gróf Schönborn Ervin féle munkácsi-szentmiklósi uradalmában, Bereg vármegyében „...a hatalmas kiterjedésű erdőségeket öt erdőgondnokságra osztottak...Az uradalom erdőségeinek nagy része, pontosan 170.635 hold a hegyvidéki területeken feküdt. Az öt erdőgondnokság közül a fennmaradt üzemtervek alapján véderdők egyedül a szolyvaiban voltak megtalálhatók. Összesen 2000 hold terület tartozott oda, amit az üzemtervek alapján nem lehetett sem kivágni, sem bármiféle más módon bolygatni. A fák ugyanis olyan meredek területen helyezkedtek el, hogy a fák kivágása esetén fölcsumzamlásokra lehetett számítani” (Király, 2024:162).

Voltak az általam vizsgált térségben vadász rendeltetésű erdők is, amelyek legfőbb célja egy jó minőségű vadállomány kialakítása, fenntartása és ezen állomány folyamatos, különböző szakmai szempontok alapján történő selejtezése és vadászata volt. Az állatállomány életterének és élelmezésének a helyszínét biztosította ez a fajta erdő. Itt az erdészeti munkák háttérbe szorultak, mivel a fő gazdálkodási szempont a vadállomány fejlesztése volt. Ilyen erdők nagy területen fordultak elő a berzencei uradalomban. Léteztek a rövid vágásfordulós tűzifa erdők, amelyek legfőbb célja a helyi tűzifaigények kielégítése volt. Az erdőknek 40-60 év volt a vágásfordulója, tehát 40-60 évente lehetett újra letermelni őket. Voltak úgynevezett szálaló erdők, amelyek elterjedtek e vidéken, ezek legfőbb célja a magas minőségű hengeres, hosszú szálfa termesztése volt. Ezen erdőkben került ki általában a legjobb minőségi paraméterekkel rendelkező rönk alapanyag. Ezt hosszabb vágásfordulók, fordanok (fordák) meghatározásával és folyamatos, kijelöléssel történő nevelő vágásokkal próbálták elérni. Itt nem volt meglepő a 80-120 éves fordan sem. Több időt adtak a szakemberek a faállomány növekedésének és próbálták meghatározni azt a vágásérettségi kort, amikor a legkifejlettebb (és még egészséges) az erdőrésztelben jellemző fő fafaj, és még nem idős annyira, hogy elkezdjen romlani az állapota, mellyel jelentős értékromlás következett volna be a gazdálkodó számára. A túlkoros állományok sem jók erdészeti és gazdasági szempontból, hiszen azok

folyamatosan évről évre veszítenek értékükből. Ez vidékenként és fafajonként más és más kort jelentett. Száraló erdők ezen a vidéken főleg kocsányos tölgyesek voltak, amelyekre a legnagyobb kereslet mutatkozott.

Lakócsa község határán belül helyezkedtek el az Alsó erdő és a Gerenda nevű erdőterületek, míg a Lug elnevezésű erdő Potony és Tótújfalu határában található. Az erdőterületek kis részben határdombokkal, javarészen pedig árkokkal különültek el az egyéb más földterületektől. Az árkolási munkálatok a határvonalak jelzésére az 1880-as évek közepére fejeződtek be (Lásd: MNL. BaVL. XI. 605. Lakócsai uradalom erdészeti iratai).

9. ábra: A lakócsai uradalom 3 erdőtagjának kimutatása a 19. század végéről

Az erdőterület neve	Erdőterület			Érd száma föld körül	Kasza területen	Összesen
	Erdősült terület	Nem erdősült terület	Összesen			
	1000 ² öles holdakban					
Alsó Erdő	809.24	131.54	940.78		13.52	954.30
Alsó Gerenda	296.96	51.84	448.80	10.50	14.61	473.91
Lug erdő	586.50	8.25	594.75		14.23	609.08
Összesen	1792.70	191.73	1984.43	10.50	42.36	2037.29

Forrás: MNL. SVL. IV. 428. Somogy vármegye erdőgazdasági üzemterveinek a gyűjteménye 1881–1945. Egyházi birtokosok. Lakócsai uradalom, 106. doboz, üzemtervi részlet

A képen az uradalom 1887. évben készített gazdálkodási üzemtervéből láthatunk egy táblázatot az említett három erdőterülettel. Látható, hogy az erdőterületeket három alcsoportba sorolja az üzemterv. Erdősült terület az uradalom kezelésében 1792 hold, míg nem erdősült terület 191 hold volt ebben az időszakban, vagyis összesen több mint 2037 hold területen kellett gazdálkodnia az erdész tisztnek, aki a felettese volt annak a három erdőőrnek, akik a munkáját segítették.

Érdekességként megemlíteném, hogy a Dráván túli horvát területekre eső ludbregi uradalmi erdőket is alaposan megritkították, amelyek mérete így látványosan lecsökkent. Ebben az időszakban Magyarországon az 1879. évi erdőtörvény szerint a hitbizományi tulajdonosoknak is üzemtervet kellett létrehozni, s azt jóváhagyatni. A Batthyány hercegi

hitbizományi uradalmakban (Nagykanizsa, Inta, Körmend) el is készültek az ideiglenes, majd az 1880-as években véglegesített üzemtervek, ám ez az erdőtörvény Horvátországra nem vonatkozott, így oda csak egy ideiglenes üzemterv készült. Míg a magyarországi uradalmakban kialakult a minőségi erdőgazdálkodás, addig a Dráván túli területeken majd csak a 20. század elején kényszerültek arra, hogy ott is engedélyezett üzemterv szerint gazdálkodjanak. Hangsúlyozzuk, hogy az erdők értéke jóval kisebb volt, mint a mezőgazdasági termelésre alkalmas területeké, de ez így volt a többi uradalomban is (Kaposi, 2013).

A dolgozatom elején részletesen ismertetett vízvédelmi és vízszabályozási munkálatoknak voltak erdőgazdálkodási szempontból negatív hatásai is az országban. Erre egy példa lehet a bellyei uradalommal szomszédos, Duna balparti kalocsai érseki uradalom ártéri erdőinek változása, ahol jelentős módosulás állt be az 1890-es években, hiszen a Duna szabályozása nyomán a víz útja lerövidült, esése nagyobb lett, és a vízállás is nagy mértékben csökkent. Ezek a hatások jelentős következménnyel bírtak a környező erdőkre. Kedvező volt egyrészt, hogy árvíz esetén a víz gyorsabban húzódott vissza, másrészt jelentősen csökkent a vízi szállítás útja, ami amúgy jó hatással volt a fakelendőségre a térségben. Ugyanakkor a Duna vízszintjével együtt csökkent a talajvíz szintje is. Ennek következménye főleg nyáron vált érezhetővé, amikor szárazság idején a föld kellő víztartalmának híján nőtt a kiszáradás veszélye. Az említett változások az erdőgazdálkodásra is kihatottak, mivel a szárazabb talaj nem kedvezett a fűzfa növekedésének, ezért az eddigi fűzes területeken is a tarvágásokat követően már kőriszt, tölgyet, illetve egyre gyakrabban akácot ültettek. Egy sikeres erdőfelújításnak ez jelentősen növelte az uradalmi költségeit, és nem mellesleg jelentősen átalakította a térség természeti képét is (Juhász, 1986:545).

10.2. Haszonvételi lehetőségek

Az üzemtervek meghatározták, hogy milyen haszonvételi formákat lehetett alkalmazni az éppen következő tíz éves ciklusban. E tevékenységeket az állami szervek folyamatos kontroll alatt tartották, amúgy engedélykötelesek voltak. A törvény előtt az erdőkből történő haszonvételek szabályozatlan keretek között történtek. A legfontosabb szempont azonban az akkori tulajdonosok számára is az volt, hogy a lehető legnagyobb hasznot (lehetőleg készpénzben) termelje számukra az erdőterület. Az erdőtörvény hatályba lépése után ugyanerre törekedtek az erdő tulajdonosok, csak ekkor már államilag

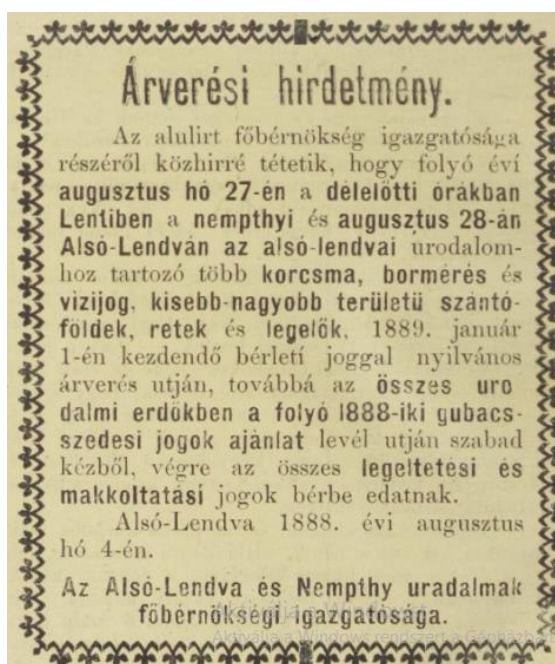
szabályozott keretrendszerben. Az országos viszonylatban a legelterjedtebb haszonvételi formák voltak az erdei faanyag kitermelési munkálatok. Ezek legnagyobb részben tűzifa kitermelést jelentettek. *„Tűzifával a kereskedés még kevésbé élénk. Legfeljebb helyben veszik azt, különösen mezővárosainkban azon lakosok, kiknek vonós marhájuk nincs.”* – írta Somogy vármegye tiszti főorvosa (Csorba, 1857:67). Ez a terméktípus általában az erdőterület közelében elhelyezkedő településeken lett értékesítve vagy felhasználva. A másik elterjedt terméktípus a műfa volt. Ezek általában épületfához, szerszámokhoz jelentettek alapanyagot; feldolgozása a század első felében főleg deszkametsző malmokban történt.

A 19. század második feléig a makkoltatás volt az egyik legnagyobb bevételt jelentő haszonvételi forma a Dráva menti erdőségekben, hiszen ekkoriban messze földön híresek voltak a makktermő erdők. Nagyváthy János halála után megjelent könyvében a következőket javasolja az erdőgazdálkodók számára: *„A makkolás a Gazdának a jó esztendőben ugyan megtölti az erszényjét. A makktermesztés tehát nem utolsó gazdaság lévén, a Gazdának igyekezni kellene azon, hogy makkja bővön teremne. A hernyó és cserebogár (ha restelkedésünk miatt erőt vehet) a három esztendőre való makkolás nyereségét veszi el egyszerre. A sűrű erdők pedig annál kevesebbet teremnek. És így, ha haszon a makkból nagyobb, mint az épületfából a sűrű erdőt tanácsos (ha nem ritkán is) legalább több allékkal megszagatni. Az allék vagy vágott utak két mellékje gyakran hoz makkot”* (Nagyváthy, 1821:294). Ebből a szakmai tanácsból is látszik, hogy az aktív, szakmai alapokra helyezett gazdálkodást javasolja az író, hogy így egy magasabb szintet érjen el a gazdálkodó. A 20. század elején Hirsch Alfréd is azt írja, hogy erdőkben különösen bővelkedett a Dráva mente vidéke, s ősidőktől fogva egyike volt az ország legnagyobb sertésenyésztést űző vidékeinek (Hirsch, 1903:64). A makkhullás idejére távoli vidékekről is hajtottak disznó kondákat ezekbe az erdőkbe, ahol bérleti díj fejében felhizlalhatták a disznókat. Ditz Henrik jegyzi meg az erdei makkoltatással kapcsolatban, hogy *„a disznó felnevelésére az a takarmány szolgál, melyet maga keres a legelőn vagy az erdőben. A hizlalás is gyakran tölgy vagy bükkmakkon történik, különösen Szlavóniában és Szerbiában. A tölgy előnye a bükkal szemben, hogy puha húst és szalonnát nevel”* (Ditz, 1993:174). A Duna melletti árterületi erdőkben is hasonlóan fontos volt ez a mellékhaszonvételi forma. Itt is az erdőkben a disznó kondák nagyobb fák, bokrok, tuskók természetes védelmébe húzódtak éjszakára. A mellettük szolgálatot teljesítő *„pásztornak sem volt sokszor semmilyen fedél a feje felett, ő is egy nagyobb fa, farakás, bucka árnyékába húzódott, tüzet rakott, és subájába burkolódzva éjszakázott. Így*

tanyáztak télen-nyáron a kanászok a gemenci erdőben az első világháború idejéig” (Andrásfalvy, 1965:38).

Az erdei legeltetés speciális eseteként fogható fel a makkoltatás, illetve a túrtáplegelők biztosítása. Itt az erdészek faladata leginkább arra korlátozódott, hogy a makktermés nagysága alapján meghatározzák az erdőbe beengedhető sertésállomány nagyságát és összetételét (Oroszi, 2010:95). Járasi szerint átlagos körülmények egy hold tölgyes 3-4 mázsa makkot termett. Egy kifejlett sertés pedig naponta akár 15 kg-ot is megevett belőle. Következésképpen a makkoltatási idényben karácsonyig bezárólag körülbelül 3 holdnyi területet „*takarított ki*” (Járasi, 1997:47). (Ez 5-6 mázsát jelent hektáronként.) A görgényi kincstári uradalomban pedig Pausinger elmondása alapján a Mocsár-erdő 2000 holdas területére (1151 ha) jó makktermő évben akár 1800-2000 sertést is fogadhattak, amely lehetőségért a sertéskereskedők versenyeztek. Szintén innen van adatunk arra, hogy a nem túl kemény teleken az anyakocák (200-250 db) akár március végéig is az erdőn maradtak (Pausinger, 1885:1110). Az erdészek becslését azonban nem mindig és nem mindenhol vették figyelembe, ezért sokszor a makkoltatással az erdőket erősen túlterhelték. Előfordult az is rendszeresen a vizsgált időszakban, hogy Szlavóniába a jómódú nagygazdák átvitték disznóikat Vajszlóról, egy-egy gazda 50-60 disznót terelt át. Volt, aki kanászt is fogadott, de általában átment a gazda is vagy a fia. Egy nyájhoz két kanászt fogadtak. A disznókat azonban külön-külön nyájokban legeltették az egyes gazdák. A vajszlóiak, vejtiek és a luzsokiak a Fekete hegybe (Papuk) hajtották disznóikat, Kutyanca vidékére (Kodolányi, 1946:75). A makkszezon elmúltával a gazdák vagy a kereskedők a disznókat elhajtották a legfőbb piacaik felé, később, a vasútvonalak kiépülésével már modernebb szállításra is volt lehetőség. Az erdei legeltetést, mint haszonvételt az 1879-es erdőtörvényben meglehetősen részletesen szabályozták. Mindezt azért tették, hogy a fiatal erdőket, sarjadzásokat ne legeljék le vagy ne pusztítsák el az állatok, ezzel is védték az erdőfelújításokat, amelyekre kötelezve voltak a gazdálkodók, miután tarra vágták az erdőt.

10. ábra: Árverési hirdetemény a Mura melletti alsó-lendvai uradalomból

Forrás: Zalamegye, 7. évf. 33. szám. 1888.08.12

A hg. Esterházyak alsó-lendvai uradalmának egy 1888. évi árverési hirdeteményéből is látható, hogy az uradalomnak a profitábilis működésében jelentős súlya volt a különböző uradalmi jogok bérbe adásának rövidebb és hosszabb távra egyaránt. Ez a gyakorlat jellemző volt a vizsgált uradalmak szinte mindegyikében, kisebb-nagyobb eltérésekkel. Ebben a példában a különböző uradalmi jogok között meghirdetésre kerültek a makkoltatási jogok is bérbe adás céljából, ami jól mutatja annak relevanciáját a korszak piaci viszonyai között.

Egy másik fontos haszonvételi forma volt hosszú időn át a gubacszedés. Az 1880-as évek elején megjelent Természettudományi Közlönyben a gubacsról úgy vélekedtek, hogy az egy „a rovarok okozta képződmény a növényeken, melyek létrejönnek, hogy az illető rovarok ivadékának élete a létért való küzdelemben biztosíttassék. Mindegyik gubacs belsejében egy, vagy több lárvát találunk, melyek itt amellet, hogy kész táplálékot bőségesen kapnak, védve, rejtve vannak úgy a külső befolyások, mint az ádáz ellenségek ellen; e rejtekben növekednek; itt futják meg átalakulásuk folyamatát, itt alakulnak át bábbá, teljesen kifejlett rovarrá, melyek azután, a szabadság után vágyva, szűk börtönük falát átrágnak, szárnyra” (Természettudományi Közlöny, 1881:402). A tudomány jelenlegi állása szerint viszont már tudjuk, hogy a gubacsok képződése nemcsak rovarok által történhet, hanem lehetnek vírusok, baktériumok vagy akár különböző gomba fajták

is. A gubacsoknak rengeteg fajtája ismeretes a természetben. Csak a különböző fajta és korú tölgyfákról több, mint 200 különböző gubacs faj ismeretes. A gubacsnak viszonylag magas a gyanta és csersavtartalma, ezért tinta és vérzéscsillapító kenőcs előállítására, valamint szövetfestésre és cserzésre is előszeretettel használták a kor emberei. Bizonyos fajtáik iránt óriási volt a külföldi kereslet is a 19. században. Magyarországról egyes években több ezer tonna különböző fatájú tölgygubacsot szállítottak Nyugat-Európába. Ennek a mennyiségnek nagy része a szlavóniai kocsányos tölgyesekből került ki. A legkelendőbbek a kocsányos tölgy makkján fejlődő suskagubacs, és az ugyanennek a fajnak a rügén fejlődő nagy magyar gubacs voltak (Csóka, 2013).

A gubacsszedés tehát jelentős további mellékjövedelmet jelentett az erdőgazdálkodóknak a Dráva melletti erdőségeiben. „*A gubacs igen természetes, hogy hol sok tölgyes, cserfaerdő van, ott az időjárás sok gubacsot is szül. Leginkább az izraeliták bérlik ki e termékre nézve az erdőket, hetekig őriztetik és lassanként, amint hullanak a gubók, szedetik e nevezetes kereskedelmi czikket*” (Csorba, 1857:66-67). Az állati bőrök kikészítése során mindig nélkülözhetetlen volt a cserzőanyag. Kezdetben a kocsányos tölgy gubacsából, a cserszömörce leveléből, fiatal hajtásából, illetve egyes fafajok (tölgy, lucfenyő, vörösfenyő, nyír) fiatal kérgéből vonták ki a csersavat. A 19. század vége felé, mint már említettem jelentősen megnőtt a cserkéreg iránti igény Nyugat-Európában, ami által a magyar cserkéreg keresett erdei melléktermék lett. Olyannyira, hogy ebben az időben az erdőgazdálkodás céljaként rövid vágásfordulóval (20 év) kezelt cserhántásos sarjerdőket terveztek (Rumpf, 2016:371). A cserzéshez szolgált jelentős mennyiségű alapanyagot a tölgyfák kérgének lehántása is, amely ugyancsak népszerű mellékjövedelemnek számított. Az égerfák kérgét pedig azért használták fel, hogy vörösre fessék vele a bőrt.

A hamuzsír a kálium-karbonát köznap neve volt egykoron, s nevét onnan kapta, hogy elsősorban fahamuból nyerték ki ekkoriban. Az oldata a bőrt sikamlóssá teszi. A fahamut régebben üveggyártásra, fehérítésre, salétromfőzésre, szappankészítésre, továbbá a berlini kék festék elkészítéséhez használták. A hamuzsír készítését csak olyan erdőkben végezték a 19. századra, ahová nem vezetett rendszeresen karbantartott szekérút és makkot sem termelt, vagyis főleg olyan erdők voltak, ahol nagy mennyiségben rohadt el faanyag a megközelíthetatlensége miatt amúgy is. Hamunak a legjobb fák a gyertyán, a bükk, az éger, a nyír, a fűz, a kőris és a szil voltak.

Emeljük még ki a belső üzemkőr faigényének fedezését szolgáló termelést. A Dráva menti uradalmak, ahogyan az 1880-as évektől áttértek az intenzív gazdálkodásra, egyre

jelentősebb beruházásokat végeztek, aminek komoly faigénye is volt. A pajták, a kukoricagórék hagyományosan a szellőzési szükséglet miatt fagerendákon állva, fából készültek. Az épületek kivitelezéséhez, az ácsmunkákhoz, a belső bútorzathoz is szükség volt a fára. A szállítóeszközök jelentős része, az egyszerű technikai eszközökhöz nélkülözhetetlen volt a jó minőségű fa. Az uradalmi konvenció sok tűzifaszükséglete is komoly szükségleti tétel volt. Éppen ezért előfordult, hogy a kisebb uradalmak esetében a fatermelés döntően nem a piaci értékesítést, hanem a belső működést szolgálta. Somssich Béla gróf babócsai uradalmában, ahol az erdőket a fűz és nyárfa dominálta, s ahol 20 éves fordában gazdálkodtak, a fát tűzifaszükségletre, kosárfonásra, rőzsegáz-készítésre használták (Ujváry 1914:325).

10.3. Termelés és értékesítés

A favágás alapvető technológiája az erdészeti szakismeretek és az iparszerű fakitermelés fejlődésének hatására megközelítően egységes volt Magyarországon. Alapvetően a különbözőségek és az eltérések a terminológiában és az új eljárások és fejlettebb műszaki megoldások elterjedésének ütemében voltak megfigyelhetők. Petercsák említi meg az egyik művében, hogy az Északi-középhegységben, akárcsak a Dráva mente térségében a 19. század elején még a vastag fákat is a kovácsok által készített fejszével, favágó fejszével döntötték. A nagyobb termelékenységet biztosító fűrész használatát Mária Terézia rendelete már 1771-ben javasolta, de a hegyközi Radványban csak 1809-ben említették először a „*Nagy Erdei fűrész*”-t. Heves megyében például még az 1860-as években is 10-20 krajcárral többet fizettek azoknak, akik fűrészsel döntöttek ki egy öl fát. A 19. század végére általánossá vált, hogy a fejszével behukkolt, hókácsolt fát a nagyfűrészsel, keresztvágó fűrészsel vágják ki. A baltával legallyazott fát nagy fűrészsel vagy kává fűrészsel darabolták a kívánt méretűre. Az ölfát méterbe, a rönkfát rakásba, a vékonyabb hosszú fát rakásba, rakatba halmozták (Petercsák, 2007:238-239).

A korszakban fakitermelés négy jellegzetes formáját alkalmazták a vizsgált térségben is, mely lényegében - legalábbis ami az első hármat illeti - alapja a mai korszerű erdőművelésnek: 1. ritkítás (puculás), 2. szálalás, 3. tarvágás, 4. szárazfa szedés. Ez utóbbival kapcsolatban érdemes néhány érdekességre felhívni a figyelmet. A száraz fa szedését télen-nyáron engedélyezték, de uradalomtól függően ellenszolgáltatásként el kellett menni egy-két nap robotra. (Ez a kifejezés a jobbágyság idejéből maradt fenn, a 20. század elején még használták.) A szegények, akiknek nem volt pénzüik fogatra, maguk

szállították haza a faanyagot. (Vállon, ölben, kézben, kötélben és különösen a Börzsönyben elterjedt eszközön, a bazárkán.) Pápai elmondása alapján „*a bazárka két 110-120 cm hosszú, villa alakú gyertyán, som vagy vadkörte ág volt, melyet keresztfával erősítettek össze úgy, hogy azok 40-50 cm-re legyenek egymástól. A két szélső villás ágra alul és felül hevedert (kantárt) erősítettek és ezzel vették hátra a bazárkát, melyet teleraktak száraz fával*” (Pápai, 1973:189). A különböző fafajú és minőségű száraz fa szedéséért meghatározott mennyiségű napot kellett dolgozni, különböző munkákat elvégezve. Ilyen munka lehetett a csemeteültetés, a makkszedés, a gyalog- és kocsrutak karbantartása. Volt olyan, amikor az uradalom felesbe szedette a száraz fát, így külön cserébe elvárt munkavégzésre nem került sor. A Duna melletti vidékeken van arra is példa, hogy a sárközi falvak népe faszükséglete fedezésére részvágást vállalt az urasági erdőkben. Részéért vágták nemcsak a szálerdőt, hanem előfordult, hogy az irtásokat is, ahol a 4-5 méteres áthatolhatatlan sarjerdőket ritkították meg. A főleg szegényebb társadalmi rétegekből kikerülő lakosok hónapokig éltek az erdőben a különböző erdei munkákból. Sok esetben fahasábokból összerakott földkunyhókban laktak. Fontos téli kereseti forrást jelentettek ezek az erdei munkák annak a mezőgazdasági kétkezi napszámosrétegnek, amely a sárközi gazdáknál főként csak tavasztól őszig talált különböző napszámos és részes munkát (Andrásfalvy, 1965:17). A fakitermelés általában ősszel kezdődött, májustól novemberig pedig nem volt szabad favágásra használható szerszámokkal az erdőbe lépni. Tavasszal általában tiltották még a vadgyümölcs és a gomba szedését is. Vadvédelmi érdekeket szolgált ez az intézkedés, különösen a kora nyári hónapokban - az utódok érkezésekor - vették szigorúan, amikor az erdőn csend és nyugalom uralkodott (Pápai, 1973:189). Főleg egy olyan térségben, ahol óriási mellékhaszonvételi jelentőséggel bírt a területen élő országos léptékben is kimagasló vadállomány.

Az erdőnevelésben gyérítésnek nevezték azt az eljárást, amikor a fiatal erdőből - 10-20 éves korától kezdve - az erdőgazdaság kitűzött céljának meg nem felelő fanemeket kivágták. Ez egy „*ismétlődő jövedelem, mert a létért való küzdelem a fiatalos záródásától az erdő állomány megéréséig folytonos. A visszamaradott fapéldányok bizonyos időközökben való kiszedése az erdőgazdaságra tehát nemcsak kívánatos, de legtöbb esetben anyagi előnyökkel is jár*” (Kaán, 1905:624). A tenyésztés tárgyát nem képező fanemek nem mindig egy és ugyanazok; ilyenek lehetnek bizonyos esetben: a nyír, rezgő nyár és erdei fenyő; más esetben: a nyár, éger és fűz; s ismét más esetben: a kőris, szil és gyertyán. Sokszor a kőrist előnyben részesítették a többi fanemmel szemben a Dráván

túli szlavóniai térségében, miután az a neki megfelelő termőhelyen igen keresett faanyagot nyújtott; ha azonban ugyanazon a termőhelyen a kőris mellett a sokkal nemesebb és értékesebb tölgy is megélhetett, akkor abban az esetben a kőris teljesen elvesztette jelentőségét, és azt, mint a gazdaságnak meg nem felelő fanemet, meg sem tűrték. Ez az eset fordult elő a szlavóniai Száva menti tölgyerdőknél is. Kozarac elmondása alapján a térségben a gyérités okszerűen csak akkor volt foganatosítható, ha a fiatalos már meg volt (vagyis, ha a teljes felújulás már megtörtént; és ha a tenyésztés célját nem képező fanemek térfoglalása és hátrányos hatása már-már érezhető volt. Ellenben káros volt a gyérités, hogyha az már akkor „*foganatosítottatik*”, amikor a fiatalos még úgyszólván csak képződő félben van, amikor a felújulás még egyáltalán nem ért véget s kivált káros, ha emellett a gyérités maga oly gyökeres, hogy a fiatalos nemcsak „*megrítkítettatik*”, hanem a tenyésztésre szánt tölgyön kívül majdnem teljesen „*kiírtatik*” (Kozarac, 1895:367-373).

Egy másik példát is hozok az engedélyhez kötött tarvágásra is, ahol nem történt meg az erdő felújítása. Fennmaradt a már említett Esztergomi Főkáptalan somogyszobi ispánsági birtokának az 1890. évi üzemtervi felülvizsgálatának jegyzőkönyve, amiből megtudható, hogy az erdő kiterjedése 2600 hold volt, amelyből 2461 hold erdősült és 139 hold tisztás volt. Amikor az erdészeti üzemterv 1885-ben készült, akkor annak kiterjedését még 3121 holdban állapították meg. Azonban miniszteri engedéllyel 222 holdat kiírtottak, s azt a mezőgazdasági területhez (szántó, rét, legelő) csatolták (MNL. SVL. IV. 428. 102. d. 1890. augusztus 1., 1.)

A fakitermelést a közös erdőkben többnyire az erdőbirtokosságok tagjai, az uradalmi erdőkben pedig a helybeli és környékbeli agrárszegénységből verbuválódó, vagy a távolabbi országrészekből szerződtetett szakavatott favágók (erdőmunkások) végezték. Egy-egy vágásra kijelölt fa döntésénél általában ketten dolgoztak. Először hakkolták (hajkolták), azaz a tervezett dőlés oldalán a földhöz közel a törzsbe mélyen benyúló ék alakú rést vágtak (hakk, halk), amitől a fa a dőlés irányába megroggyant. Ekkor az ellenkező oldalon a hakk alsó szintjével egy magasságban befűrészték. Amikor a fa egyensúlya megbillent, jellegzetes hangot adott, kirántották a fűrészt és a dőléssel ellenkező irányba ugrottak. Aszerint, hogy milyen céllal történt a fakitermelés, hozzáfogtak a törzs tisztításához és földarabolásához. A tűzifának szánt rönköket méretre (1 m vagy 1 öl hosszúra) fűrészték, és hasítószeggel, ékkel, valamint sulyok (faragóbunkó) segítségével fölhasogatták. Végül két függőlegesen levert karó közé ölbe vagy méterbe rakták. Az épületfát csupán legallyzták. Hegyi Imre írta, hogy a

Székelyföldön például a fenyőnek a kérgét is lehántották és cserzőanyaggyártásra eladták, a házépítéshez használt boronafát pedig gyakran a helyszínen szabályosan kifaragták. A tűzifát fejszével, majd baltával a tűzhely méreteitől megkívánt darabokra vágták. Tarvágásnál, vagyis irtásnál előre megmondták, hogy a kivágott fából milyen nemű anyagot akar kivenni az erdészet vagy a megrendelő, és a döntés után aszerint darabolták fel a törzset. Például, ha bányafára volt rendelés, akkor a törzs megfelelő szakaszából kivették a szabvány törzsrészt, a többiből pedig fűrészanyag lett. Vastag fáknál a szép, ágsomó nélküli rönkből deszkának való fűrészanyag lett, amit az adottságokhoz mérten daraboltak föl. Általában ott fűrészelték el a helyszínen, ahol a fának hajlata volt (Hegyi, 1957 alapján).

Az értékesítéssel a 19. század második felében nem voltak problémái az általam vizsgált uradalmaknak, hiszen jelentős volt a kereslet az erdei termékeik iránt, sőt az is előfordult, hogy még a helyi igényeket sem tudták kielégíteni, így távolabbi vidékekről kellett helybe szállítani a fát, vagy az abból készült termékeket. Az uradalmak által kezelt erdők jövedelmezősége természetesen növekedett.

11. táblázat: A faárak Somogyban 1913-ban

Műfának alkalmas faanyag fafajonként	Ár(korona)/köbméter	Tűzifának alkalmas faanyag	Ár(korona)/köbméter
tölgy	20-50	keményfa: tölgy, bükk, gyertyán, cser, szil, akác	6
bükk	15		
cser	12		
szil	15	puhafa: juhar, hárs, fenyő	3,75
körte, berkenye	15		
kőris. akác	20	botfa	3
hárs	12	gallyfa	2

Forrás: Ujváry, 1914 adatai alapján

A 19. század végére az uradalmak kezdtek áttérni arra, hogy a helyi lakosok számára is lassan már csak készpénzben értékesítették a tűzifát, épületfát és a szerszámfát. Előtte megszokott volt, hogy munkavégzés ellenében biztosítottak fatermékeket a

parasztságnak. A nagyobb értékű tarvágásokat sok esetben lábon értékesítették az uradalmak, nem akarták maguk irányítani a kitermelés folyamatát. A vajszlói uradalomra volt a jellemző, hogy a faanyagot nem kitermelt állapotban, hanem lábon értékesítette, de ezt láthatjuk a lakócsai uradalom működésében is, ahol saját kitermelésű tarvágásokat nem végeztek. Ezen uradalomhoz tartozó erdőkben az uralkodó fafaj a kocsányos tölgy, a kőris és a gyertyán voltak, bár előfordultak az éger, mezei juhar, nyár, fűz és vadkörte példányok is (MNL. BaVL. XI. 605. Erdészeti kimutatások, javaslatok 1815-1891). A lakócsai tölgy „őserdők” jelentős részét az 1880-as években szintén letermelték főleg műfa, épületfa és szerszámfa számára. Ezek az erdők a kor erdészei szerint túlkorosak voltak, s az állaguk további romlását megakadályozandó lettek kitermelve. Nagy szerepe lehetett a tarvágások időzítésében az óriási igénynek a jó minőségű tölgy anyag iránt. A jó minőségű tölgy anyag előállításához már az első üzemtervezéstől 100 éves vágásfordulókkal dolgoztak az uradalom nagy részén. A 20. század elejére a Dráva menti fűzesek is gazdaságilag használhatóvá váltak, mivel a folyószabályozással az állandó vízborítottság nagyrészt megszűnt. Ezen árterületen lévő 240 hold erdő 95%-a fűz állománnyal rendelkezett. A fennmaradó 5%-on többnyire foltokban szürke és fehér, egyes helyeken pedig fekete nyár fordult elő. A közös ezekben az állományokban az volt, hogy sarjadzott eredettel rendelkeztek. Ezek az árterületi erdőrészek 30 éves vágásfordulókkal rendelkeztek. A cél az volt, hogy a nyarasok arányát javítsák a fűz kárára.

Az uradalom szinte teljes egészében tövön, tehát lábon értékesítette a véghasználati korú állományait nyilvános árverések útján. Ezt a folyamatot jellemezte Kaán Károly negatívan az Erdészeti Lapokban, miszerint „...*a faállományok terület szerinti, tövön való értékesítése pedig éppen nálunk nyert elterjedt alkalmazást, sőt Európában ma kevés kivétellel csakis nálunk divik*” (Kaán, 1911:34). Az évi fatermés jelentős része ment el az uradalmi tiszték, szolgák tűzifa járandóságának kielégítésére. Érdekességként megemlítem, hogy a lakócsai plébános évenkénti tűzifa járandósága évenként változott, attól függően, hogy hány házaspár kötött házasságot előtte, mivel minden pár után kapott 1 őr köbméter hasábfát. Másrészt az uradalomban felmerülő épület és szerszámfa igénye is meghatározó volt. A fát az erdőből nem engedte az erdőtiszt kiszállítani egész évben, csakis május és június hónapban. Ezzel is védték az utak minőségét, illetve ellenőrizhetőbbek voltak a szállítások. Ez az eljárás megmaradt az első világháborúig (Lásd: MNL. SVL. IV. 428. Egyházi birtokosok, Lakócsai uradalom, 106. doboz).

Minden ilyen erdőterületet meghirdettek eladásra, majd pedig az érdeklődők licitáltak a területekre. Az árveréseket általában október végén, november elején tartották. Írásos ajánlatok alapján a legtöbbet ígérő vállalkozó nyerte el a jogot a kitermelésre. A lábon történő értékesítés esetében a vevő oldotta meg a faanyag kitermelését, szállítását és az értékesítését. Rendszeresen vettek lábon területeket a nagyobb fűrészüzemek is. Ilyenkor csak azt a faanyagot értékesítették, amelyre nem volt szükségük, a többit feldolgozták a saját gyártókapacitásukkal, s egy magasabb feldolgozottsági szinten értékesítették termékeiket. A szállítási viszonyok tűrhetőek voltak ezen a vidéken az év nagy részében, kivételt csak a hóolvadás utáni rossz minőségű utak jelentettek, amikor is leállt a fuvarozás, mivel a nehéz közlekedési eszközökkel végleg tönkretették volna az utakat. A favágás alapvetően téli munka volt, de a legtöbb uradalom csak nyáron engedte kiszállítani az erdőből a faanyagot.

11. ábra: A siklói uradalom faanyag eladási hirdeteménye

Faeladási hirdetemény.

A siklói uradalomhoz tartozó **Harkányi erdő** III. és IV. sz. és a **siklói erdő** VI. VII. b) és VIII. c) sz. tagjainak

jobbára tölgyből álló összes fája

ajánlati uton $3\frac{1}{2}$ év alatti letarolásra eladandó.

Ezen erdőrészeket összterlogata **237·03** hold ölével számítva. Fatömege becsültetett:

tölgy-műfában 10.840.31 tömbméterre,
különféle tűzifában 6175.68 méteröltre.

Az ajánlott ár 10 százalékanak megfelelő kötbérrel ellátandó zárt, vagy nyílt írásbeli ajánlatok **1894-ik évi január hó 15-nek déli 12 órájáig** adhatók be és pedig akár az uradalom bpesti meghatalmazottja: **Dr. Friedmann Bernát** ügyvéd urnál (Budapesten Béla-u. 5. sz. a.) akár **Lösch János** uradalmi felügyelő urnál Siklóson. Ugyanitt betekintheők a részletes feltételek is, melyek kívánatra postai uton is megküldetnek. Utóbbi kívánatra megmutatja az erdőrészeket a helyszínen is.

Forrás: Pécsi Figyelő, 1893.12.19:4

Az 1893-ból származó faanyag eladási hirdeteményt a siklói uradalom adta föl, több, a tulajdonában és erdőgazdálkodásában levő harkányi és siklói elhelyezkedésű erdőtag vonatkozásában. Ez is egy jó példa a lábon történő értékesítés hirdeteményes úton történő közlésére, ajánlatot esetlegesen szándékozni tevők informálására. Látható még a hirdeteményben a megnevezett erdőtagok teljes területe, amely 237,03 hold volt. Ezekben

az erdőtagokban található fő fafaj a kocsányos tölgy volt. Megadták a területek becsült fatömegét és a becsült kihozatali összetételét is. Ez az értékesítés volumenét és értékét tekintve is jelentősnek számított a korszakban. Az éves erdészeti számadásaik alapján jellemző volt a siklósi uradalomra ebben az időszakban, hogy az erdőkben rakatokba összegyűjtetett különböző fanemű ágfa faanyagot is árverés útján értékesítették, főleg helybelieknek, amelyről szintén részletes feljegyzések készültek. Volt példa még arra is, hogy a Dráva melletti erdőterületein az uradalom fűzfaágakat is rakatonként árverezett a helybelieknek (MNL. BaVL. XIII. 10. Erdészeti ügyek iratai 1732-1909, 8. doboz).

A berzencei uradalomról fennmaradt források egyértelműen azt sugallják, hogy az erdőgondnokságok a lehető legmagasabb hosszú távon is fenntartható gazdasági profitabilitás mellett a helyi tűzifa, szerszámfa és épületfa igények kielégítésére is törekedtek. Épületfából, főleg magashegyi fenyőből amúgy is a stájer hegyek erdeire voltak utalva. Az egyes uradalmak között is létezett és működött fakereskedelem (Magyar, 2003:11-15). Számos esetben találkoztam azzal, hogy az uradalom nem kért készpénzt a termékéért a helyi lakosoktól, hanem ellenértékként a munkájukat vették igénybe. Persze a vizsgált időszakban több évben is előfordult, hogy bizonyos termék típusokból nem volt képes kielégíteni a helyi keresletet sem, például nem volt elég tűzifa kitermelve az uradalom birtokain. Ilyenkor a helyieknek máshol kellett beszerezniük a kívánt termékeket. Ezek az esetek a 20. század elején gyakrabban előfordultak, amikor is az erdőállományban túlnyomó részben fiatalabb faállományok voltak, s ezekből kisebb mértékben tudtak csak fahasználatokat végezni. Ebben az időszakban jelentősen lecsökkent a mufa (rönk), a dongafa és a szerszámfa éves kihozatali aránya és mennyisége a fiatalabb állományoknak köszönhetően, amikből ezeket a termékeket érhető korosztályi, minőségi okokból nem lehetett kitermelni. A legfőbb oka az erdőállomány elfiatalosodásának az 1880-as évekbeli tarvágásokra vezethető vissza. Ekkoriban az erdőterület túlnyomó részét értékes, többnyire túlkoros, főleg kocsányos tölgy faállomány alkotta, mely faállomány „a kormány engedélyével egyszerre használtatott ki” (Lásd: MNL. SVL. IV. 428. Világi birtokosok, Festetics család, 133. doboz, üzemtervek értékelése alapján). Ezeket a véghasználatokat ekkoriban többnyire lábon értékesítette a Festetics uradalom is, ami tehát annyit jelentett, hogy a kitermelést és a faanyag elszállítását is a vásárló végezte. 1886. évben kötötték meg ezt az ominózus szerződést a Kroatische Escomptbank és G. Pongrácz kereskedő céggel.

A nagyobb, erdősült uradalmakban sokszor tekintélyes mennyiségű fát termeltek ki. Egy példa erre a Lakócsai uradalom, amelynek termelését az alábbi táblázat mutatja.

12. ábra: A Lakócsai uradalom kitermelt fatömegei 1887-1923 között

Évek	Kitermelt fatömegek						Mag- fű- szó
	I. vágásos		II. vágásos		Összesen		
	régi gazdasági terület terület						
	terület	fatömeg	terület	fatömeg	terület	fatömeg	
<u>Fő-használatok</u>							
1887-1896	244,91	8.768	275,18	20.795	570,11	29.563	
1897-1906			255,93	44.412	255,93	44.412	
1907-1916			10,02	1.786	10,02	1.786	Száma: 2328,00 k.
1917-1923	948,74	57.080	197,48	21.464	1146,22	78.544	
Összesen:	1293,72	65.848	738,18	88.657	2031,87	154.505	
<u>Előhasználatok</u>							
1887-1896			32,01	363	32,01	363	
1897-1906	197,33	9357	50,49	11.069	247,82	20.426	
1907-1916			62,7422 m. 11722	11.192	639,84	11.192	Száma: 2328,00 k.
1917-1923	438,30 +17,87	19712	62,57721 m. 31023	24.944	1754,57	44.656	
Összesen:	1053,56	29069	1620,68	47.568	2674,24	76.637	
<u>Összesítés</u>							
Főhasználat	1293,72	65.848	738,18	88.657	2031,87	154.505	
Előhasználat	1053,56	29.069	1620,68	47.568	2674,24	76.637	
Fő-össz		94.917		136.225		231.142	

Forrás: MNL. SVL. IV. 428. Somogy vármegye erdőgazdasági üzemterveinek a gyűjteménye 1881-1945. Egyházi birtokosok, Lakócsai uradalom, 106. doboz, üzemtervek összesítése

A táblázat az 1887 és 1923 közötti termelés mértékét mutatja, külön mutatva a fő- és az előhasználatokat. Ezeket fontos külön szedni, mivel a főhasználatok a tarvágásokat jelölik, a területük méretét, s az azokból kitermelt mennyiségeket, az előhasználatok pedig az egyéb típusú erdészeti munkákat jelölik gyűjtőfogalomként. Ilyenek lehetnek a különböző nevelő célzatú haszonvételi formák, mint például a tisztítások, a törzskiválasztó gyérítések vagy a növedékfokozó gyérítések, amelyek a lehető legjobb faállomány kialakítására törekszenek az erdő élettartama alatt. Főhasználattal, tehát tarvágással az uradalom 2031,87 hold erdőterületen élt a meghatározott periódusban, melyből összesen 154.505 köbméter faanyagot termelt ki. Az előhaszonvételi formákkal pedig 2674 holdon 76.637 köbmétert termelt ki. Ezeket összegezve megkapjuk azt a

mennyiséget, amelyet az uradalom az erdészeti tevékenységével összesen megtermelt a 36 év alatt. Ez a mennyiség 231.141 köbméter volt, ami tekintélyes nagyságrend, hiszen azt jelenti, hogy évente átlagosan 6698 köbméter faanyagot állított elő az uradalom (Lásd: MNL. SVL. IV. 428. Egyházi birtokosok, Lakócsai uradalom, 106. doboz, üzemtervek összesítése).

A 20. század elején a lábon történő értékesítés az általam vizsgált uradalmakban már nem volt általánosan jellemző. Inkább saját maguk irányították a termeléseket és az egyéb fahasználatokat, s utána értékesítették a termékeket. Ez az óriási tarvágás sorozat azonban nem volt egyedüli ebben az időszakban, hiszen ekkoriban vágták tarra a Dráva menti területeken a legtöbb öreg, jó adottságokkal rendelkező kocsányos tölgyes erdőt. Óriási fellendülés volt megfigyelhető a kocsányos tölgy fűrészáru termékek piacán, ami azt is jelentette, hogy hatalmas kereslet is fellépett ezzel párhuzamosan a különböző minőségi osztályú tölgy rönkök iránt.

Az uradalmak területén a kitermelések után sok esetben tuskóirtás következett, mely után mezőgazdasági területként használták a véghasználati területeket legalább négy évig. S azután legnagyobb részben kocsányos tölgy és cser makkvetés és csemeteültetés útján, részben a futóhomok jellegű területeken erdei és fekete fenyő csemeteültetés útján újították fel. A felújítás a homokos részeken azonban nem volt sikeresnek mondható, mivel ezek nagy része a 20. század elejére erdei tisztás lett. Egy másik módszer volt a felújítások ápolásánál, hogy a sorközökben a felújítás megkezdésétől számított második évig részes művelésben engedtek különböző kapásnövényeket termelni, ezzel is arra törekedtek az erdészek, hogy visszaszorítsák a szedret és a csalánt, mint a csemetere veszélyt jelentő növényeket. További, már említett törekvésük volt a felújítások fafajainak elegyesítése. Ezt többek között tölgy főfafajú állományoknál úgy végezték el, hogy a felújítások egy részében minden negyedik sort üresen hagytak, tehát nem vetettek és ültettek bele semmit, majd a harmadik évben például gyertyán csemetét ültettek bele. Ezzel a módszerrel vegyítették különböző arányokban a tölgyet, s esetenként létrehoztak egy úgynevezett második korona szintet is, ha az volt a cél.

Az erdészetben tehát a kocsányos tölgy dominált, amelyet az első világháborúig 80 éves fordában, utána 100-120 éves fordában termeltek le. Az erdők legtöbbször üzem módjukat tekintve szálaló erdő volt, de előfordultak kisebb nagyobb vadászati üzem módban működő erdőterületek is. A szálaló üzem mód megfelelt a jó termőhelyi adottságokkal rendelkező uradalomnak, s így magas minőségű és jelentős értéket előállító termelési rendszer működhetett, ahol az optimális korban történő előre megtervezett

munkálatokat részesítették előnyben. A vadászati üzemmód pedig a világhíres vadászati ágazatukat alapozta meg, s támogatta. Ez az üzemmód a vadtenyésztést segíti elő a szabályrendszerével. Például engedi az erdei tisztásokon való mezőgazdasági termelést, amelyek vadföldekként, tehát a vadállomány élelmezése céljából művelhetik. Ezzel is befolyásolva, fejlesztve a vadállományt. Elmondható tehát az uradalom erdészeti működéséről, hogy folyamatosan törekedett a több lábon történő gazdaságos működésre, a lehető legmagasabb szakmai felkészültség mellett.

A vajszlói uradalomban az évi fahozam egy jelentéktelen részét szerszám- és tűzifaként az uradalom maga használta fel, nagyobb részét azonban az 1850-es évektől a század végéig szálanként és tövön, lábon értékesítette. A mellékjövedelmek között a századfordulóig jelentős szerepet kapott a tisztások legeltetése, a makkoltatás és a lapályok sásos fűvének kaszáltatása. Szigorú miniszteri utasítás értelmében azonban az erdők megújítása érdekében a vágásterületeken a kihasználás megkezdése előtt legalább 5 évig, a vágás befejezése után pedig legalább 20 évig tilos a legeltetés és a makkoltatás. A tilalomra az 1879. XXXI. tc. 7. paragrafusában értelmében jól látható táblák figyelmeztettek (Kiss Z., 1991:60).

10.4. Erdősítések

„Az erdőgazda legszebb kötelessége a sikeres erdősítés és erdőnevelés” - írta Lonkay Antal az Erdészeti Lapokban (Lonkay, 1906:899). Azaz amit a köznépi felesleges munkának tartott, az erdészek legszebb kötelességüknek (Oroszi, 2010:65). Szakmailag nagyon fontos és indokolt feladat volt az erdőfelújítás. (Napjainkban is nagy jelentőséggel bír.) Kiemelendő, hogy a magántulajdonban lévő erdőknél a felújítás leginkább csak sarjadzással történt az 1879. évi erdőtörvény előtt. Kevés helyen gondoltak a rendszeres felújításra, s épp ezért a magánkézen levő erdők sok esetben a rendszertelenség képét nyújtották. Azonban ez fokozatosan megváltozott az 1890-es évekre az ország minden tájékán. Egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a megfelelő kivitelezésű felújításokra a Dráva mente térségében is.

A vágások pótlása a térségben leggyakrabban alátelepítésekkel történt, amelyre a kocsánytalan és a kocsányos tölgyfák volt a legkedveltebb, de szárazabb területeken előszeretettel használták a csermakkot is. A szakma véleménye egyre inkább az lett a 19. század végére, hogy a csemetével történő felújítások kivitelezése javallott a nagyobb sikeressége miatt. Levitzky Albert írta a tölgycsemeték neveléséről szóló 1888-ban

elkészült munkájában, hogy „szükséges és hasznos tehát, hogy az érdekelt birtokosok és községek részletesen megszerezzék azokat az ismereteket, melyek az ültetéshez és a csemeték neveléséhez szükségesek” (Levitzky, 1888:696). Nagy fejlődésnek számított szakmailag, hogy a 19. század végére egyre nagyobb arányban végeztek felújításokat csemetével a Dráva mente térségében is. Egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek ezen szaporítóanyagok csemetekertekben történő nevelésére és a végleges helyükre kijuttatott csemeték megfelelő védelmére is. Az erdei tisztások és vágások hézagainak pótlására is facsemetéket használtak, amelyeket a már említett csemetekertekben állítottak elő. Minden nagyobb erdőbirtoknak megvolt a maga csemetekertje, a községi és egyéb állami kezelés alatt levő erdők részére pedig az államerdészeti hivatal kaposvári csemetekertjében állítottak elő különböző fajtájú facsemetéket, melyekből évenként kb. 3 millió csemetét osztottak ki ingyen. A Vajszlói uradalomhoz tartozó Vejtiben például jó makktermő években rendszeres volt, hogy az ottani erdőkben a makkot szedették a helyiekkel. Az erdészeti részére gyűjtötték össze a makkot férfiak, asszonyok, gyermekek vegyesen. 2-3-4 krajcárt is kaptak kilójáért. Az erdészeti rész a makkot vetni vásárolta a saját csemetekertjébe, majd a rákövetkező évben az asszonyok végezték aztán a tölgyfa csemeték ültetését a végleges helyükre (Kodolányi, 1946:77).

A lakócsai uradalomban az erdőfelújítások kis részben természetes, nagyobb részt mesterséges úton történtek. Itt is alkalmazták azt a módszert, amikor is a tarvágott területen 2-4 évig mezőgazdasági művelést folytattak, majd pedig elkezdtek a felújításokat párhuzamos sorokba történő ültetéssel vagy vetéssel. A sorközöket a sorokban levő újulatok összezáródásáig folyamatosan ápolták, hogy a gyomnövények ne erősödjenek túlságosan meg. Az ápolás maga kaszálást és kapálást jelentett megfelelő időközönként elvégezve. Az árterületi erdőkben vegyesen tő és gyökér sarjak nyérésére és megfelelő ápolására egyaránt törekedtek. A csemeték megtermelésére nagy hangsúlyt fektettek itt is a saját csemetekertek létrehozásával. A vajszlói uradalomban kissé másként jártak el. Itt az erdők megújítása főként természetes úton történt. Mesterséges beavatkozásra csak a nagyobb területű tisztások beültetésénél és a hézagos fiatalosok pótlásánál került sor. Azonban a természetes felújítás esetén a bontóvágást követő első 3-5 évben általában a vágásterületen vágási tilalmat rendeltek el. A bontóvágás előtt kivágták a második lombkoronaszinten elhelyezkedő gyertyánokat és az egyéb, munkálatokat akadályozó cserjéket. A bontóvágást követő években, miután megfelelő mennyiségű és fafaj összetételű újulat keletkezett, az előre betervezett ütemezésnek megfelelően folytatták a szálalóvágásokat és végül végvágást, azaz tarvágást alkalmaztak

a területen. Tették ezt úgy, hogy a lehető legnagyobb mértékben vigyázzák az újulatot a területen (Kiss Z., 1991:59).

Az 1880-as évektől kezdve egyre nagyobb figyelmet kapott az akác is, mint telepítendő fafaj. A bellyei uradalomban is ebben az időszakban kezdtek kísérleti telepítésekbe és ezen *„fanemmel először kisebb, az erdőgazdasághoz csatolt szántók lettek erdősítve. Az itt elért, reményen felüli eredmény által ösztönözve a nyolcvanas évek elején elhatározottat, hogy körülbelül 2000 hold erdőterület tiszta akácossá lesz átváltoztatandó és 25 éves fordulóban kezelendő. Első időben ezen fanem változtatáshoz fűzött remények teljesültek is, mert a felújítás mezőgazdasági köztes használattal semmi nehézségbe nem ütközött, sőt az erdősítés költségei a fizetett bérösszegeből meg is térültek, a fiatalosok is vidor növekedést tanúsítottak”* (Fischer-Colbrie, 1907:852-853). Továbbá a mezőgazdasági táblák szegélyezésére és az ármentesített berki erdők magas fekvésű homokos területeinek befásítására is előnyösen felhasználták.

A 20. században az uradalmi gazdaságokban egyre inkább felmerültek egyéb célból történő fatelepítések is, mint például a különböző céllal, elhelyezkedéssel és fafajjal telepített fasorok. Egy példa erre, amikor az állandó szelek miatt telepítettek fasorokat egy uradalomban. A Montenuovo tulajdonban lévő, a bellyei birtokkal szomszédos bólyi, illetve az északabbra elhelyezkedő fürgei uradalomban nagy gondot fordítottak az e célból történő fásításokra. Főleg szélfogóként ültettek az utak mentén és a táblák szélén összesen 160 km hosszú fasort, 14 év leforgása alatt a 20. század elején. A fasor a szél erejét tompította, a renden fekvő növényeknek pedig a tapasztalatok alapján jó szolgálatot tett. Ilyen célból a legnagyobb mértékben főleg akácot, azonkívül szilfát, nyárfát és kőrisfát ültettek. Voltak példák arra is, hogy egyes utakat és legelőket nagyrészt diófával fásították be (Fraknoi, 1982:380).

10.5. Az uradalmi erdészetek irányítása

Fekete Lajos és Blattny Tibor monumentális, számos erdőmérnök gyűjtésére és a Selmecbánya központú kutatóhálózat kapacitására alapozó, az eredményeket szövegesen és vizuálisan is összegző 1913-as munkájuk ötödik fejezetének elején leszögezték: *„Nem szabad elfelejtenünk, hogy az erdők jelenlegi képe még ma sem végleges állapot, de egy fejlődési fok. Míg azonban e változásokat előidéző okok a történelem előtti időkben majdnem kizárólag klímiaiak voltak, a történelmi idők beállta óta elsősorban az emberi ténykedésnek kell tulajdonítani nemcsak az erdők kiterjedésének és állapotának, de a faji*

összetételének változásait is. [...] A jelenlegi tenyésztési határok ritkán klímás határok, mert ezeket többé-kevésbé az ember változtatta meg.” Néhány oldallal később pontosabban ki is jelölik a korabeli erdészeti tevékenység helyét, rámutatva egyben annak gondolati-eszmetörténeti hátterére is: *„Az erdészet legelső feladatainak egyike, hogy a természet intencióit felhasználva, oly erdőket tartson meg, vagy neveljen az utókornak, melyek úgy a birtokos, mint a nemzet gazdasági állapotának egyik erősségét kell, hogy jelentsék. Az erdőterület állandóságának elve mellett a fakészlet állandóságára és annak fokozására is törekednie kell s ennek első alapfeltétele, hogy az erdő felújulása, az erdősítés munkája minél rövidebb idő alatt sikerüljön. Ez a törekvés kell, hogy áthasson minden igazi erdész”* (Fekete - Blattny, 1913:721,730).

A magántulajdonban levő erdőkben alkalmazott erdész szakemberek képzettsége eltért a korlátolt forgalmú birtokok erdeiben dolgozókéétól. Az erdőtulajdonosok és az erdészszakma között a képzett segédszemélyzet között érdekellentét húzódott. Míg az erdőmérnököknek szükségük volt szakismeretekkel rendelkező segéderőre, a magántulajdonosok a szakvizsgát tett erdőőrök magasabb bérigénye miatt szívesebben alkalmaztak volna szakképzetlen munkaerőt. A magántulajdonban levő erdőkben domináló vadászati súlypontú hasznosítás miatt az erdőőröktől megkövetelték a jártasságot ezen a területen, illetve folyamatos igény volt a vadőrökre is (Kollwentz, 1995:5-6). Az erdőtörvény alapján a korlátolt forgalmú erdőkben csak szakvizsgázott és esküt tett erdőőrt alkalmaztak. Egy 1905-ben közzétett felmérés alapján a magyarországi erdőkben 7000 szakvizsgázott és felesketett erdőőr dolgozott, egyharmaduk magánerdőben, ahol egyébként alkalmazásuk nem volt kötelező (Török, 1905:745). A magánerdőkben gyakoribb volt a szakképzettséggel nem rendelkező, alacsonyabb képzettségű külföldi erdészek erdőtisztként, az erdőőri végzettséggel nem rendelkezők segédszemélyzetként történő alkalmazása is. Egyes erdőtulajdonosok megkövetelték az erdőmérnöki oklevelet és az erdőőri vizsgát, de ez nem volt elterjedt. Társadalmi helyzetüket tekintve a diplomás erdőmérnökök már pályakezdekor egyértelműen a korabeli kis létszámú középosztályhoz tartoztak, szakmai pályafutásukat főerdőtanácsosként, miniszteri tanácsosként, tehát egyértelműen a felső középosztály tagjaként fejezhatték be. Magánerdőben azonban nem erdőmérnök végzettségű személy is megkaphatta az erdőgazdálkodási szervezet alapegységének számító erdőgondnokságok vezetését. A magántulajdonosoknál alkalmazott okleveles erdőmérnököknek így megfelelő szakképzettséggel nem rendelkező versenytársai is voltak. A 19-20. század fordulóján Magyarországon 1800-1900 erdőtiszt működött, míg

állami szolgálatban 941 erdőtisztet alkalmaztak. Az erdei segédszemélyzet létszáma ugyanakkor 30.000 fő körül lehetett (Oroszi, 2016:102).

A többezer holdas uradalmak irányítását nagyjából hasonlóan szervezték meg. A Festeticsek berzencei uradalmában az erdőterületek sok kisebb erdőrészből álltak, amelyek három gazdálkodási egységbe voltak felosztva az 1880-as évektől. Ezeket az egységeket erdőgondnokságoknak nevezték. A három központ Csurgón, Háromfa-Agaréven és Taranyban volt található. Mindegyik gondnokság élén egy okleveles erdőtiszt állt. Ők biztosították a gazdálkodás magas szintű szakmaiságát. Alájuk tartozott 1-1 szakvizsgával rendelkező erdőőr és 2-5 vizsgával nem rendelkező erdőőr is, akik a terepen történő operatív munkálatokért feleltek, továbbá az erdőterületek folyamatos őrzéséért, amely kiterjedt az illegális fakitermelések és mellékhaszonvételek megakadályozására és felderítésére. Ilyen mellékhaszonvételek lehetnek például az illegális legeltetés, makkoltatás, gombaszedés, vadászat. A korszakban számtalan konkrét esetet ismerhetünk meg a korabeli sajtóanyagokból az illegális fakitermeléseket illetően. Kisebb-nagyobb tételben és gyakorisággal, de előfordultak szerte rendszeresen a vizsgált uradalmak területén. Egy konkrét példát említek 1895-ből, amikor a siklósi uradalom egyik vágásában rendszeresen hordták el ismeretlen tettesek a fát éjszakánként. *„A héten az erdőőrök felváltva éjjel-nappal őrködtek, végre egyik éjjel sikerült megfogniuk Török Lajost és Pap Józsefet, akik szánál akarták a fát haza Matyba szállítani. Bekísérték őket Siklóusra és egy éji szíves vendéglátás után, amit a városházán tölthettek, bevallották, hogy még többen is vannak Matyban, a kiknél lopott fát lehet találni. Másnap az erdőőrök két csendőr segítségével házkutatást tartottak s a következő helyen találtak fát, részint a trágyadombban, részint a hóba elrejtve”* (Pécsi Közlöny, 1895.02.17:5). Ebből az esetből is kitűnik az erdőőrök alkalmazásának a fontossága az erdőgazdaságok esetében.

13. ábra: Erdőőri éves dúvad elejtési kimutatás

Kimutatás

Az igazságos július hó 1-étől 1799 június hó 24-éig
lövés által eszményesen károsított éves vadakról.

A károsított vad mennyisége darabban		Száma	ár, ft	összesen	ár, ft
1	Róka	1	- 80		- 80
2	Menyét	3	- 40		1 20
3	Sas	2	- 50		1 -
4	Vércse	3	- 10		- 30
5	Szarka	21	- 20		4 20
6	H. Varjú	33	- 10		3 30
7	Kutya	3	- 40		1 20

Mindösszesen 12 20

Forrás: MNL. BaVL. XIII. 10. Erdészeti ügyek iratai 1732-1909, 8. doboz

A fenti ábrán a siklói uradalom számára egy a 20. század elején benyújtott kimutatás részlete látható, amelyben Kósa János erdőőr által elejtett éves dúvad mennyiségei szerepelnek fajokra lebontva. Minden egyes dúvadfaj uradalom által meghatározott értéke is szerepel, amely összeget ezen kimutatás segítségével igényelhetett a munkaadó siklói uradalomtól, amely ezen bérkiegészítéssel is ösztönözte az alkalmazásában levő erdőőröket a dúvad populáció rendszeres és nyomon követett szabályozására. Szerepel a listán a róka, menyét, sas, vércse, szarka, varjú és kutya is. Ez is jó példa az erdőőrök szerepére, azon uradalmak működési keretein belül, amelyek a korszakban törekedtek a magas minőségű vadgazdálkodásra kialakítására és fenntartására (Lásd: MNL. BaVL. XIII. 10. Erdészeti ügyek iratai 1732-1909, 8. doboz).

Általánosságban elmondható még, hogy a feladataik közé tartozott a határjelölő és a különböző tiltásokat jelölő műtárgyak elhelyezése és folyamatos karbantartása is. Legeltetési tilalom esetén a tilalmi jeleket a csapások, a szomszédos legelők és egyéb mezőgazdasági területek határán kellett elhelyezniük. A fiatal erdők esetében holt sövényeket is alkalmaztak annak érdekében, hogy megakadályozzák az állatok fiatalos erdőterületekre történő belépését. Ezekon felül fontos volt a szerepük az erdőkre nagy veszélyt jelentő tüzesetek megakadályozásában is, hiszen káros gyújtogatások,

rombolások is előfordultak (Lukács, 2009). A vizsgált korszakban az erdőőrökkel szemben támasztott követelmény volt, hogy „*az erdőőr mellőzhetetlen tulajdonságai közé tartozik a bátorság, az erdő viszontagságával dacoló erő és egészség, szorgalom, kitartás, éles látás és hallás, szemesség, minden nemű erdei munkában való jártasság; munkásokat vezetni, s azok hiába való idő és anyagpazarlásait s más kártételeket megakadályozni képes legyen, s azok el ne ámíthassák; ezen kívül legyen az erdőőr előljárói iránt nyílt és őszinte, a kártevők iránt szigorú, a lakosság iránt igazságos, részrehajlás nélküli, fedhetetlen magaviseletű; korcsmába ne járjon, rász magaviseletül emberekkel ne cimboráljon. Tartozik az erdőt és határokat szorgalmasan bejárni, az erdei munkákra felügyelni, a gyanús idegeneket kiutasítani, a felfedezett kártételeket s azok okozóit előljáróinak pontosan bejelenteni. Erdőn kívül észrevétlenül kell járnia, hogy a lakosság, távolétét erdőkártételekre fel ne használja*” (Fekete - Illés, 1873:153).

A Schaumburg-Lippe féle dárdai uradalmi erdőgazdaság székhelye Dárdán volt. Az erdők legnagyobb része a Dráva-folyó és a Dráva-töltések közt feküdt Gordisától Kis-Dárdáig, illetve Eszékig. A vízvédelmi védgátak az uradalom tulajdonában voltak ama kötelezettség mellett, hogy a töltéseket az uradalom saját költségén jó karban tartja s arra felügyel. Ezen felügyeletet az uradalom esetében az erdőőrök teljesítették. Az erdőgazdasági személyzet pedig a főerdészen és erdőmesteren kívül 17 személyből állt. De nemcsak Berzencén, Lakócsán és Dárdán láthatunk efféle törekvéseket; forrásaink egyértelműen arra utalnak, hogy a vajszlói uradalomban is a gazdaság vezetői arra törekedtek, hogy az akkor még gazdag erdőket „*erdőgazdasággá*” változtassák.

A vajszlói uradalom irányítása szempontjából fontos annak kiemelése, hogy az uradalmi földbirtokok a gazdasági tisztség hatáskörébe tartoztak, az erdők ügyét azonban az Erdészeti Hivatal intézte. Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a gazdasági tisztség hatáskörébe tartozott minden uradalmi földbirtok. Az erdők ügyét ugyan az Erdészeti Hivatal intézte, de a két szerv között mellérendelt viszony volt. Az erdészet vezetője ugyanis csak a vallásalapítványi birtokok Pécsváradon székelő Erdőmesteri, illetve Főtiszti Hivatalának volt alárendelve.

A 19. század végére az országban máshol is törekedtek ilyen magas szintű szakmai alapokon nyugvó erdőművelésre. Példának okáért a század első felében Tihanyi Apátság uradalmában még előfordulhatott, hogy az új fővadászt kinevezésekor azzal bízták meg, hogy készítse el az erdők rendezési tervét. Azonban a század végére már egy kiforrott, körzetesített és szakmai alapokon működő erdőgazdálkodás folyt az uradalomban, ahol az egyik legjelentősebb ágazat volt az erdészet. Ekkorra a szakszemélyzeti hierarchia a

következésképpen nézett ki: erdőmester, főerdőmérnök, erdőmérnök, helyettes erdőmérnök, erdőőr, segéderdőőr. Ez a rövid példa is jól mutatja a szakma fejlődését ebben az időszakban (Fülöp, 1987:325-334). Analógiaként említjük a kalocsai érseki uradalmat, ahol az összesen 86.411 hold területből 25.062 holdon terült el az erdő, ami a maga 29%-os arányával fontos üzemágot képezett. Ezek az erdők egyrészt a Duna menti ártereken, másrészt a korábban futóhomokos területeken helyezkedtek el. A 25.000 hold erdőgazdaság szintén kisebb egységekből, itt úgynevezett szabályozott erdőkben tevődött össze. Az egyes erdők a területileg illetékes erdőkerülethez tartoztak. Itt három ilyen kerület funkcionált a vizsgált időszakban. Az erdőgazdaság élén a központi erdőmester állt. Minden egyes kerületben egy-egy erdész dolgozott, aki az itt lévő erdők kezeléséért és gondozásáért felelt, az erdők őrzését pedig az erdőőrök látták el, hasonlóan az általam vizsgálatba vont területekhez (Juhász, 1986:543).

Az erdészeti szakemberek között a 20. század elejére megjelentek a mindennapi gyakorlatban is az igények a különböző szakmai továbbképzések és szakmai tanulmányutak iránt a Dráva mente térségében is. Egy példa erre: 1913-ban Baranya, Somogy és Tolna vármegyei erdészeti és vadászati egyesületek szervezésében 30 főből álló szakmai csoport tekintette meg Frigyes főherceg magas szakmai nívóval rendelkező bellyei birtokát. Megtekintették a Duna és Dráva menti erdőket, az árterület nádasait és ingoványait erdőgazdálkodási és vadgazdálkodási szempontok mentén. Pontosan ismerjük a menetrendet a korabeli sajtóból. A csoport a reggeli órákban érkezett meg a területre, ahol bőséges reggeli és Dokaúpil Adolf főhercegi erdőfelügyelő fogadta őket. Majd reggeli után a társaság hajóra ült és ellátogattak Karapancsára, ahonnan fogatos kocsikon szállították őket az erdők belsejébe. Útközben a vadakat tekintették meg. Majd következtek az erdészek szívét ugyancsak megörvendeztető látnivalók, amelyeket az értékes amerikai dió és kanadai nyárból álló idősebb erdők és a gyönyörű magas kőristörzsek, aztán a nagy kiterjedésű fiatal faültetések, szlavóniai kocsányos tölgy, amerikai dióval és kőrissel elegyben nyújtottak. A fiatal ültetések mindenhol erős sodronykerítéssel voltak védve a szarvasok károsító hatásai ellen. Délben a társaság megérkezett a karapancsai vadászkastélyhoz, amit meg is tekintettek. Következett az ugyancsak bőséges ebéd és az újabb dunai hajózás Apatinba, ahol a szállásuk volt az elkövetkezendő napokra. Innen indultak a különböző tematikájú tanulmányútjaikra az uradalom erdőgazdálkodási területein. A tapasztaltak közül a korabeli erdészek kiemelték, hogy a terméketlen és fátlan vizenyős területeket 1-2 méter magas fűz és nyár suhángokkal ültettek be, és minden egyes fiatal fát náddal kötöttek körül, hogy a vad a

kérgét a fának le ne tudja rágni. Ebből is látszik az az erőfeszítés, amit elkövettek az újulatok megfelelő védelmére és folyamatos ápolására annak érdekében, hogy a lehető legjobb minőségű erdőket hagyják az utókornak (Pécsi Napló, 1913.06.24).

A nagyüzemi erdőkitermelés a 19. században kialakított egy olyan speciális erdómunkás réteget (favágók és közelítők), akik szántófölddel nem vagy alig rendelkeztek, és egzisztenciájukat a különböző erdei munkák biztosították. A kitermelt faanyag fuvarozása révén a 20. század közepéig az egyébként földműveléssel foglalkozó gazdák is rendszeres mellékjövedelemhez juthattak. Azonban az ő lehetőségeiket a mezőgazdasági munkák is szabályozták. A belső hegyi falvakban például Petercsák elmondása alapján a 19. század során egy olyan fuvaros réteg is létrejött, akik a legtöbb esetben nem is rendelkeztek földdel, és megélhetésüket egyértelműen a fa, illetve más erdeitermékek fuvarozása, vagy az azzal folytatott kereskedelem biztosította. Alapvetően mind az állandó, mind pedig az időszakos erdómunkások tevékenysége rendszeres vándorlással járt, amelynek irányát és kiterjedését a birtokosok, illetve erdőgazdaságok művelési terve, és az egyes vállalkozó csoportok alkalmi megállapodásai szabták meg. A bükkfi favágók bejárták a Cserhát, Mátra, Börzsöny, Zempléni-hegység és a Bakony erdőit, de a 20. század elején elmentek Szepes és Sáros vármegyékbe is (Petercsák, 2007:238).

Az erdőn dolgozó szakmunkások 20. század eleji megbecsülésére jó példa, hogy az 1914-ben kitört első világháborúban az erdei favágók általában mentesültek a katonai bevonulás alól. Az uradalmak a fakitermelési munkákban főként orosz hadifoglyokat alkalmaztak, így az erdőbirtokosok részére kötelezően előírt rendkívüli fahasználatokat is teljesíteni tudták (Kaposi, 2014). 1918-ra a háború az országban súlyos élelmiszer- és iparcikkhiányt, elégedetlenséget és drágulást okozott. Jól mutatja ezt, hogy az olajhiány csökkentése végett a kormány országos bükkmakkgyűjtési akciót szervezett, és minden átvett métermázsza után a gyűjtő számára 2 kg kenyérlisztet juttatott. A Pécssett lábadozó, frontot járt katonákkal a városi erdőben földieper-, málna-, és szederleveleket szedettek (Kollwentz, 1978:55).

10.6. A faipar helyzete a térségben

A 19. század utolsó harmadában egy nemzetközi szinten is korszerű és versenyképes gyáripar kialakulása egy viszonylag fejlett általános gazdasági környezetet, megfelelő mértékben és minőségben kiépített vasúti hálózatot, kereskedelmi és hitelszervezetet

követelt meg. Mindemellett egyre lényegesebbé vált a vállalkozói, szervezési és műszaki szakismeret és tapasztalat, illetve a megfelelő számban rendelkezésre álló és az adott iparág számára kielégítő tudással rendelkező szakmunkás gárda. Katus László munkája alapján elmondható, hogy bármily jelentős kezdeményezések és fejlesztések történtek is egyes iparágakban a gépesítés terén, az ipari forradalom szélesebb sodrású, valamennyi iparágra kiterjedő és tartós kibontakozására nem kerülhetett sor addig, amíg a mezőgazdaság fejlődése, a vasúthálózat, a nagykereskedelmi és hitelszervezet kiépítése, a belső tőkeképződés, valamint az általános és szakoktatás el nem ért egy bizonyos minimális szintet. A modern iparosodás feltételei Magyarországon az 1880-as évekre értek meg igazán, ekkor kerülhetett sor a nagyipar fellendülésére. Nemzetgazdasági szinten fontos volt, hogy a kiegyezés utáni években az ipari alapítások nagyobb része már a hazai vállalkozók, elsősorban az ipar felé forduló kereskedők nevéhez fűződött. A hazai nagyvállalkozók kezdetben elsősorban a malom-, szesz- építőanyag iparban játszottak vezető szerepet, de találkozhatunk velük minden egyéb iparágban is, amelyben kezdetben az osztrák tőke dominált. A kiegyezés után kapcsolódtak be nagyobb mértékben az ipari alapításokba a kisebb vidéki kereskedő tőkésék is (Katus, 1979: 1003-1005).

Hasonlóan látta ezt egy kortárs szakember is: *„Más országokban a nagy gyáripár fejlődése jelentékeny részben annak tulajdonítható, hogy az iparűzés által szerzett tőkék nemzedékről nemzedékre megmaradtak az iparban, és nem föld- vagy házbirtokba, hanem...a vállalat nagyobbítására fordítottak. így a nyugaton mindenütt nagy számmal találunk egyéni tulajdont képező óriási iparvállalatokat, amelyek fokozatosan fejlődtek, és rendkívüli tőkevagyonot képviselnek. A gyáripár fejlődése hazánkban is jórészt ilyen belterjes módon ment végbe, de az így keletkezett gyárak nagy része is, midőn fejlődésük bizonyos fokot elért, részvénytársulati tulajdonba ment át, mert egyesek nem rendelkeztek a vállalat folytatásához és megnagyobbításához szükséges tőkével és hitellel”* (Láng, 1887:272).

A könnyűipar egyik fontos vezető ága kezdettől fogva a faipar volt, amelynek bőven szolgáltatott nyersanyagot az ország nagy kiterjedésű erdői. Igazán jelentős nagyiparrá azonban csak a fűrészárugyártás fejlődött. 1913-ban 347 fűrésztelep 130 millió korona értékű árut termelt, túlnyomórészt exportra. A bútork és az egyéb készárúk gyártása viszont lényegében mindvégig megmaradt a kézmű- és háziipar szintjén. A 120 ezer kis asztalosműhely termelését 1906-ban 90 millió koronára becsülték, szemben a bútorgyárak 15 milliós termelésével és a 21 millió korona értékű asztalosárú-behozattal. A nyersfa és félgyártmányok (fűrészárúk) nagyarányú, de 1900 után már stagnáló

kivitelével szemben jelentősen nőtt a készárú behozatala. Ugyanez volt a helyzet a papíriparban is: a cellulóz- és papirosanyag-termelés felét exportálták, s a kész papírt külföldről visszavásárolták (Vörös, 1983:365).

Kolossváryné Perényi Márta szerint osztályozott fafeldolgozó iparon belül a faipar Magyarországon a kapitalista rendszernek 1848 után történt kibontakozása után fejlődött ki, és legfőbb, legnagyobb termelési értéket produkáló ágazata a fűrészáru gyártás lett. Ennek az alágazatnak legfőbb jellemzője az volt, hogy az értékes természetes eredetű fa nyersanyagkészletek kitermelésére rövid lejáratú szerződésekkel kötődött az erdőbirtokhoz, ill. a nyersanyag forráshoz, s az ipari tőke az erdőgazdasággal szoros kapcsolatban, mintegy vertikális integrációban állt (Kolossváryné Perényi, 1978:171). Ez az egy tőkés vagy tőkés csoport kezében lévő „erdészeti ipar” aztán lehetővé tette, hogy a feldolgozással, illetve a megvett fa felfűrészelésének módjával és mértékével – hiszen nem mindent fűrészárúként értékesítettek, hanem gömbölyű-, sőt szálfaaként is – mindig a pillanatnyi piaci viszonyoknak megfelelően alkalmazkodjanak. Magyarország gyáripari adatait két évben, 1898-ban és 1906-ban vették fel, s az első faipari vonatkozásait – Szterényi József szerkesztésében – 1901-ben (Szterényi, 1901), a másodikát – Edvi Illés Aladár szerkesztésében – 1911-ben tették közzé (Edvi, 1911). A név szerint feltüntették a fűrészüzemek földrajzi helyét, s azt is közölték – bár a két alkalommal eltérő módon -, hogy mi adta az illető üzem főprofilját (Oroszi, 2010).

14. ábra: A Bélyei uradalom egy értékesítési céllal feladott hirdetése

Forrás: Magyar Fakeskedő, 1908:26

Az értékes fakészletek kiaknázására a vasútvonalak fejlődésével rohamosan létesültek gőzfűrészek, előbb a Felvidéken és Horvát-Szlavónországban, majd Erdélyben. Különösen jelentős volt a fejlődés az 1873. évi válság után, amikor az idegen tőke fokozottan áramlott be az államba. Mint a földművelésügyi miniszternek az országgyűlés elé terjesztett 1890. évi erdészeti jelentése közli, az "*erdészeti ipar*" legfontosabb ága a fűrészipar lett, amely az erdőtörvény életbe lépte óta nagy fejlődést mutatott. Az 1880-as évekhez képest az összehasonlítást Bedő Albert 1885-ben és 1896-ban megjelent erdészeti statisztikai szemléltetik (Bedő, 1896).

A Dráva mente erdőségei, valamint a folyó és a vasút adta szállítási lehetőségek miatt ebben a térségben mindig is volt jelentősebb méretű faipari kapacitás. Mint azt már korábban említettem, a fa univerzális termék volt, vagyis a feldolgozása mind az uradalmaknak, mind a térség lakosságának fontos volt. Az 1882-1913 között a hagyományos erdei faválasztékok épület és műszerfa, donga, talpfa, tűzifa és faszén voltak. A másodlagos faipar gyengén fejlett és erősen kisipari jellegű volt.

Kezdetben, az 1880-as években legfontosabb a dongatermelés volt a térségben, míg a különféle bárdolt árukat - elsősorban a szállítási nehézségek miatt - másodlagosan kezelték. Mindenesetre mind a donga, mind az egyéb gyártmányok készítése eleinte sokszor helyben, az erdőn történt. Kétféle dongát termeltek alapesetben, a franciát és a németet. A franciát csak oldaldongaként faragták, ebből állították elő ugyanis a hordófeneket is. Sokféle méretben - ahogyan a fa kiadta - készítették, de a normáldonga az 1 méter hosszú, 3 cm vastagságú és 15 cm szélességű, lehetőleg a bélsugarak irányában hasított, faragott deszka volt. Ez a normáldonga volt a munkabérek, illetve az értékesítések alapja. Németdonga kétféle készült: oldal- és fenékdonga. Az előzőt homorúra, míg a fenékdongát domborúra faragták (Lásd: Oroszi, 1991:182; Danhelovszky, 1873; Déván, 1889; Bokor, 1912).

A korabeli iparstatisztikai felvételek szerint a faiparnak, mint másodlagos megmunkálást végző alágazatai közül nagyipari jellegével leginkább a parkettyártás, valamint a hajlított bútorgyártás tűnt ki. A legnagyobb termelési értéket pedig a fűrészipar után az asztalosáru-gyártás csoportja szolgáltatta (Kolossváryné Perényi, 1978:187-188). A 19. századi gazdaságfejlesztés, a majorsági üzem bővítése magával hozta az építőanyag iránti kereslet növekedését, így nem véletlen, hogy az uradalmak igyekeztek saját faipari üzemeket kialakítani. Ennek kezdeti formája az őrlőmalmokhoz kapcsolt deszkametszők voltak. Ez azt jelenti, hogy amennyiben a malom gabonaőrő kapacitására éppen nem volt szükség, s volt megfelelő mennyiségű felduzzasztott víz a malomcsatornában, akkor a

vízzel a deszkametszőt hajtották meg. A technikai fejlődéssel aztán persze sok minden megváltozott, s a dualizmus korában már nemcsak vízimalmok és deszkametszők, hanem gőzipari berendezések terjedtek. Ehhez viszont vállalkozókra volt szükség.

A dualizmus korában a Dráva mente térségében több, országos léptékben is jelentős faipari üzem jött létre. A faipar viszont egyáltalán nem korlátozódott az uradalmakra. A helyi és a térségen kívülről beáramló tőke segítségével a 19. század végére sorra jöttek létre a faanyag professzionális feldolgozása céljából a kisebb-nagyobb fűrészüzemek.

A gyorsan fejlődő Barcson 1882 júniusában jegyezték be az Eugén Smith és Társa betéti társaságot, mint barcsi fakereskedő és fafűrész-tulajdonost. Három évvel később a barcsi Dráva-híd megnyitását követően a francia Société d'importation de Chêne Párizs központú cég létesített fióktelepet (T. Mérey, 2007). Ez volt az a „*cég a nyolcvanas évek folyamán a horvát-szlavónországi volt határőrvidéki tölgyesekből eladásra bocsátott vágások tekintélyes részének vevője lett, az azokban kitermelt nyers tölgyrönkfát fűrészárura való kitermelés céljából, a jelzett fűrésztelepére elszállította és ott feldolgozta. A cég tartós alapokon rendezkedett be és nagy tőkével rendelkezvén, rövid időn belül a volt határőrvidéki tölgyerdők eladásánál az elsők közé küzdötte fel magát. Példáját más cégek is kénytelenek voltak követni, ha vele a versenyt fel akarták venni*” (Bokor, 1913:763). Egy másik vállalkozás volt a pécsi Engel Adolf-féle parkettagyár (Engel, 2009), amelynek Szentlőrinc mellett Barcson is volt telepe. Az Engel-féle faipari vállalkozások nem csak helyi jelentőséggel bírtak. Regionális szinten, a Dél-Dunántúlon és környékén, a Dráván inneni területen a legnagyobb faipari tevékenységekkel foglalkozó vállalkozás volt (Engel, 2009; Varga, 2021). Kevesebb közvetlen alkalmazottal bírtak, mint a korszak nagy gyáripárosai, de az előállított termékek minősége kiemelkedő volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy az Engel-cégek több neves kiállításon is előkelő helyen végeztek. E sikerek közül a legjelentősebb talán az 1878-as párizsi világkiállításon szerzett aranyérem, amely később jelentősen hozzájárult a cég nevének ismertté válásához (Varga, 2021:6). A Fabank Rt. neve ma ugyan teljesen szokatlanul hangzik, mégsem elírás: a több mint száz évvel ezelőtt működő pénzintézetnek tényleg a fához van köze. A céget 1878-ban alapította francia Société d'importation de Chêne cég. Néhány évvel később a budapesti Neuschloss-fivérek megvásárolták a franciáktól a kihasználatlaná vált fatelepet és folytatták a fafeldolgozást, ők hozták létre az első pesti fatelepet is. Cégük később bekapcsolódott a vasútépítésekbe, majd a repülőgépgyártásba is.

A Neuschloss-féle Nasicci (ma: Nasice, Horvátország) Tanningyár és Gőzfűrész Rt. (tannin = csersav) profilja és működése a katonai megrendelések miatt egyre bővült. A tannin nagy fontossággal bírt a korszakban nemcsak a gazdaság, hanem az államérdekek szempontjából is, mivel az állam, mint a legnagyobb vasúttulajdonos, olyan anyagot nyert a tanninban, amit például a vasúti talpfák impregnálására használhatott föl. Ezzel óriási megtakarításokat tett az államnak lehetővé. Különösen fontossá vált ez a találmány, amikor az államok és a különböző magánbefektetők vasútépítései oly óriási méreteket öltöttek, hogy a talpfák előállítására céljából nagy kiterjedésű őserdőket irtottak ki, amely miatt a tölgyfának olyan magas ára lett, hogy a vasútépítési célokra úgyszólván használhatatlanná vált a 19. század végére. A tannin azonban lehetővé tette, hogy vasútépítésekénél mellőzhetővé válhasson a tölgy, végtelenül nagy előnyt jelentett, hogy a vasútépítésekénél nem voltak kénytelenek a drága tölgyfát használni, hanem az olcsónak számító tannin alkalmazásával olcsó fanemeket is egyre nagyobb arányban használhattak (Egyenlőség, 1896.10.04:13). A gőzfűrész 1879 óta működött, 140 munkással 1890-es évekre, az évi termelése pedig 7000 m³ tölgydeszka és palló, 5000 m³ nyers szegélyfa és nyers parkéta s mintegy 30.000 akónyi hordóra való német kádárfa volt. A gyártmányok 75%-át Fiumén át Franciaországba, Angliába, Belgiumba, a többi részét pedig Németországba szállították. A tanningyár 1891 óta működött, 80-90 munkást alkalmazva az 1890-es évekre. A Hazai Bank Rt. volt az, aki finanszírozást biztosított egy jelentős tőkeemeléshez 1903-ban. Ehhez a bankhoz fűződik az 1895. évi vállalat alapításának finanszírozása is (Galánthai Nagy, 1912:199-200). Évente 40.000 mázsa árut gyártott, melynek 50%-át Fiumén át Angliába, Franciaországba és Belgiumba, 25%-át Barcson át Svájcba és Németországba, 25%-át pedig a Dráván s a Dunán Oroszországba szállították el. A feldolgozandó tölgyfahulladékot a két helyi érdekű vasút és a határőrvidéki vasút állomásairól, a salétromot, ólomsókat és egyéb vegyi szereket pedig Budapestről hozatták a gyártáshoz. Az itt leírt két ipartelep 870 m hosszú, rendes nyomtávú vasút kötötte össze Susine-Gyurgyenovac állomással. Ezenkívül a telepen és az erdőben összesen 20 km keskenyvágányú vasút szolgált a nyersanyag beszállítására s a feldolgozó helyekhez való juttatására (Edvi, 1896:332). A gyártelepről 18 km hosszú vasútvonal vezetett Nasiczra. Volt a telepnek saját iskolája, kórháza, több munkáslakóháza és még kaszinója is. A várossal és a közelebb levő telepekkel pedig a posta, távirda és a távbeszélő tartotta fenn az összeköttetést. A gyárnak ügynökségei és raktárai voltak Bécsben, Párizsban, Brüsszelben, Lille-ben, képviselői pedig Európa összes nagyobb városában. A Neuschloss-féle cég a század végén már évenként 2300 vasúti vagon fát és 500 vagon

tannint szállított Fiumén át a külföldi piacaira. Átlagosan 4000 munkást foglalkoztatott a különböző telephelyein és üzemeiben. A cégálózat élén a 19. század végén Neuschloss Emil állt, akinek az eredménydús működését a király 1885-ben a Ferencz József-rend lovagkeresztje adományozásával jutalmazta (Egyenlőség, 1896:13).

15. ábra: Korabeli kádárfa hirdetés

A nasici részvénytársaság
kádárfa-osztálya

ajánlja a magyar és szlapon állomásokon
levő mindennemű kiváló minőségű :: ::

kádárfa-készleteit

Központi iroda:
Budapest VI, Andrásy-ut 19

Telefon számok: **676, 142—73 és 145—31**

Kádárfa raktárak:
**Susine - Gyurgyenovác,
Barcs, Szatmár
és Segesvár állomásokon**

Forrás: Kádár, 1913.03.31:9

Fűrésztelepei voltak az ország több pontján. Jelentős érdekeltségekkel rendelkezett a felső-magyarországi térségben, ahol fűrészgyárak voltak Gemblyén és Prakfaluban (Pesti Napló, 1896:4) Az általam vizsgált térségben Susine-gyurgyenovacon, Szatmárban, Ljeskovicán, Barcson és Homoródon is, de volt egy hordógyára is. Az ország különböző térségeiben elhelyezkedő állami tulajdonú erdőterületeken gazdálkodó erdőhivatalok egyik legnagyobb üzleti partnere volt a család zászlóshajó-cége, a „*Neuschloss J. és fiai vállalat*” már a 19. század második felétől. Ők voltak az egyik legnagyobb faanyag felvásárlók az országban. Egy példa erre a zsarnóczai és besztercebányai „*erdőhivatalok kerületében termelt tölgy-, kőris és juhar faanyagok egyik nevezetes és fő árusítója a Neuschloss J. és fiai cég, ki azokat, minthogy a ki termeléssel nem foglalkozik, az államtól közvetlenül vásárló más kereskedőktől szerzi be s ebbeli szükségletét részben ezen erdőhivatalok kerületéből, részben pedig az ungvári s a határőrvidéki tölgyesekből fedezi; ezen cég a külfölddel nagy üzleti összeköttetésben áll s az állami erdőkből a múlt évben összesen 17.900 köbméter anyagot szállított ki*” (Bedő, 1878:513). Ebből is kitűnik, hogy a 19. század végére jelentős mennyiségben eszközöltek faalapanyag felvásárlásokat és fafeldolgozási tevékenységet az ország több pontján. A 20. század elejére azonban a

család vállalatai nagy kihívások elé kellett, hogy nézzenek, mivel a „*tanningyárának üzemét a minimumra redukálta és munkásainak egy részét elbocsátotta. Az üzemredukció oka egyrészt a bőrgyárak rossz üzletmenetében keresendő, aminek következtében kevesebb tannint használnak felcserzésre, másrészt pedig az amerikai cserzőanyag behozatal a tanninhasználatát majd nemteljesen feleslegessé teszi*” (Magyar Kereskedők Lapja, 1914:6). Ezen válságos helyzeten nem segített a kimagasló vállalkozói képességekkel rendelkező Neuschloss Emil halála sem, amely a céghálózat teljes átalakulásához és egyes cégeinek a megszűnéséhez vezetett a vizsgált időszak végére. A céget az 1910-es évek közepén az Osztrák-Magyar Monarchia egyik legjelentősebb faipari vállalataként ismerték (otpedia.hu).

Jelentős érdekeltségekkel bírt a térségben a budapesti Fatermelő Részvénytársaság is, amelynek fióktelepe Fiumében is volt. A szlavóniai érdekeltségeit tekintve Verőcén gőzfűrészdéje és parkettagyára, Bródon pedig gőzfűrészdéje és mechanikai hordógyára volt. Rendelkezett üzemekkel még Galíciában és Boszniában is. Alapvetően a Magyar Általános Hitelbank égisze alatt jött létre, azzal a céllal, hogy a Schaumburg-Lippe hercegi uradalmak fakészletét kitermeltesse és feldolgozza. Az alaptőkéje többszöri tőkeemelést követően 1916-ban 1.800.000 korona volt (Galánthai Nagy, 1917:416).

A Fatermelő Rt.-hez hasonló céllal jött létre 1917-ben, 1.000.000 K alaptőkével a Magyar-Szlovén Erdőipari Rt. is, amely budapesti központtal a gróf Draskovich Iván féle tapoljaki birtokot és erdőterületeket vette meg kitermeltetés és továbbfeldolgozás céljából (Galánthai Nagy, 1917:426). A Fakereskedelmi Rt. hordóval és kádárfával dolgozott. Berzencén volt kádárfa raktártelepe és ekkoriban már régi cégnek számított. A cég alapítója Pfeiffer kádárfakészítő volt, akitől azután az Union Bank átvette, majd magába olvasztotta a budapesti Kern Lipót céget és felvette a Fakereskedelmi Rt. nevet. Ekkortól volt a vezérigazgatója Neumann Herman. Bár a dongafaüzletet nagyban befolyásolták a 20. század eleji nehézségek, az igazgatóság körültekintő üzletvezetésével mégis uralta a helyzetet (Kádár, 1911). A vállalat központja Bécsben volt, de Budapesten is rendelkezett fiókteleppel. Fűrész üzemei voltak többek között Kalnicán, Nagytopolyban, Vinkovcén, Zágrábban, Besztercebányán, Rezsőparton és Memphis Tennben is. Alaptőkéje 10.000.000 korona volt 1916-ban, s ezt 5.000.000 koronáról 1907-ben emeltek erre a szintre. Részvényei a budapesti és a bécsi értéktőzsdén is jegyezve voltak (Galánthai Nagy, 1917:414-415).

16. ábra: A Fakereskedelmi Részvénytársaság hirdeteménye

**Fakereskedelmi
Részvénytársaság.**

Főtelepek:
Budapesten, V. Alkotmány-utca 27. és Bécsben, I. Renngasse 6.

Képviseltek: Lugos, Borsosbénye, Vinkovce, Düsseldorf, New-Orleans.

Gőzfűrészek: Szolyva-Hársfalván (bükk és tölgy), Topolovec Vinkovce (tölgy), Kalmieza [Galícia] (fenyő)

Kádárfa-raktelepek:
Budapest, V., Csáklya-utca 10., Wien, Vinkovce, Grádec, Novska, Sissek, Ivanicgrad, Berzencze, Düsseldorf, New-Orleans.

Termelés: Kádárfa, francia donga, mindenféle gömbfa és fűrészanyag, talpa, bányafa, tűzifa stb.

Forrás: Kádár, 1911:19

Említsük meg itt is, hogy a Berzencén volt egy másik faipari vállalat is, mégpedig a korábban már bemutatott csurgói bejegyzésű, de Berzencére települt Somogy-Berzencei faáru- és botgyár, amely később még a két háború közötti időben is működött.

A 20. század elejére országszerte jöttek létre nagyszámban faanyag további feldolgozása céljából üzemek, igaz, minden országrészben más-más profillal és sajátosságokkal. Az 1906. évi termelési felvétel 400 gyári fűrésztelepet mutatott ki. Ebből 366 db Magyarországon, 34 db pedig Horvát-Szlavóniában működött. 1898-hoz képest a telepek száma Magyarországon 77%-kal, Horvátországban 25,9%-kal növekedett. a Dunántúlon 23 db üzem. Horvát-Szlavóniában pedig 34 db üzem volt (Kolossváryné Perényi, 1978:181).

Fontos, hogy a 19. század második felétől a faipar volt a gazdasági növekedés motorja Szlavóniában is. Itt is a jelen levő természeti erőforrások, különösen a híres szlavóniai tölgy, ami jelentős külföldi és hazai befektetéseket vonzott, és ezáltal számos vállalkozás indult a térségben. 1910-ben már 63 ebben az iparágban működő vállalkozás volt, de az üzemi méreteket, a munkások számát és a kezelésében lévő erdők kiterjedését tekintve a

megkerülhetetlen volt a beliscsei Gutmann család. A család jelentős piaci részesedéssel és súllyal bírt a Szlavónia térségének faiparában (Vidaković, 2015:219).

Közép-Európa egyik legnagyobb faipari üzeme a Dráva szlavóniai oldalán, Beliscsén jött létre. (Beliscse a korabeli megnevezése volt, de előfordult a forrásokban Belisce és Belistye néven is.) Létrehozója Gutmann Simon Henrik. Gutmann 1806-ban született Gelsén, ahol apja bérlő volt. 25 éves korában költözött Kanizsára, ahol raktárosi állást vállalt egy nyerstermény-kereskedőnél, Strasser Lázárnál. Főnöke mellett nemcsak a közvetítőkereskedelem fortélyait tanulta meg, és nemcsak a kiskanizsai és a környező horvát falvak parasztfuvarosait, „*Krobotenfahrer*”-jeit ismerhette meg (Szlavóniában az utóbbiakkal vásároltatták fel és szállították a nyersterményt és pálinkát), hanem a kereskedő szakma minden sajátos elemét (Barbarits, 1929). 1836-ban önálló kereskedést is nyitott, ám ez az első években még csak gyengén jövedelmezett. Főnöke halála után felségül vette annak lányát (Strasser Annát), s egyre szélesebb tevékenységbe fogott, a hozományként kapott tőkével és egy olcsó haszonbérlettel megszilárdította anyagi helyzetét. Üzletkötései érdekében sokat utazott: elsősorban a Dunántúlon és Szlavóniában, de Erdélyben, Ausztriában és Stájerországban is. Közben gyümölcsöző gazdasági és társadalmi kapcsolatokat teremtett, széles látókörre és jó emberismeretre tett szert (Kerecsényi, 1979:151). Volt érzéke a lehetőségek felismeréséhez és bátorsága vagyonát kockázatos befektetésekkel is gyarapítani.

17. ábra: Gutmann Simon Henrik (1806-1890)

Forrás: Dr. Kaposi Zoltán saját képgyűjteményéből

Gutmann lehetőségeit az 1850-es években meginduló vasútépítkezések és a faipari termékek iránti kereslet szélesedése bővítette. 1856 körül indultak meg a Buda - Kanizsa - Pragerhof vasútvonal építésének előkészületei, amit 1861-ben adtak át. A vasúti talpfa, a hajó- és épületfa, illetve a hordódonga iránti fokozódó érdeklődés arra ösztönözte Gutmann, hogy áttérjen a terménykereskedelemtől a faiparra. A tervbe vett vasútvonalak közelében, főleg Szlavóniában alacsony áron vágásérett tölgyerdőket vásárolt, s a kitermelt faanyagot gondos műszaki osztályozás után feldolgoztatta. 1860 körül Kanizsán létesített a vasútállomás közelében egy terjedelmes famegmunkáló telepet, melyhez később iparvágány is csatlakozott. Gutmann Henrik fiait az üzleti életre nevelte, mégpedig oly céllal és előrelátással, hogy egykor önállósulván - üzleti kapcsolataik révén - a cég tekintélyét és vagyonát minél jobban növelhessék. A talpfa-termelés mellett híres volt Gutmann Henrik a hordógyártás terén elért eredményeiről is. Ezek közül kiemelem az 1878. évi párizsi világkiállításon bemutatott 1200 akós óriáshordót, az aranyérem mellé Gutmann Henrik megkapta a francia Becsületrend Lovagkeresztjét is. Hazai tekintélye is egyre növekedett, számos társadalmi és jótékony szervezetnek volt fundálója vagy elnöke. 1869-ben magyar nemességet kapott (Kerecsényi, 1979; Kaposi, 2014).

18. ábra: Az 1878. évi párizsi világkiállításon bemutatott Gutmann-féle óriáshordó

Forrás: Vasárnapi Újság, 1878:328

Gutmann Henrik legjelentősebb, egyben legmaradandóbb vállalkozása, a beliscei fafeldolgozó üzem volt, melyet 1884. évben alapított. Ebben az évben a hordó- és cserfakivonat (tannin) gyártását is megkezdte az üzem, elérve ezzel azt is, hogy a tölgyfahulladékot szintén értékkelé változtatta. Fontosnak tartotta, hogy a munkások lakhatási lehetőségeit is támogassa, ezért a következő évben már el is készült az első hat lakóépület a munkások számára a gyár közelében (Volner, 2020:95). Ő kezdte el, de 1890. évi halála után fiai fejlesztették európai hírűvé az üzemet. E nagyszabású vállalkozásra az 1881. évi 44. tc. - mely 15 évi adómentességet biztosított a gyáripár fejlesztői és az új iparágak meghonosítói számára, főleg a nemzetiségi vidékeken - is inspirálta Gutmannt. A telep helyét nagyszerűen választották ki: Verőce megyében, a Dráva hajózható szakasza és a vasútvonalak közelében létesítették (Kerecsényi, 1979).

19. ábra: A beliscei fűrészüzem

Forrás: Dr. Kaposi Zoltán saját képgyűjteményéből

A korabeli Pallas Lexikon így jellemezte a céget: „Itt van a kontinens egyik legnagyobb ipartelepe, a Gutmann Vilmos és Alfréd cég fafűrészelő- és tanningyára. A B.-i telep, mely a még 8 évvel ezelőtt terméketlen talajon mintegy varázsütésre keletkezett, a legfényesebben sikerült amerikai telepítésekre emlékeztet. Maguk a telepítvények egész várost alkotnak, templommal, iskolával, szállóval, a munkáslakok hosszú soraival, posta-

és táviróhivatallal a két nagy vasúti állomással. Az itteni fűrészgyár a tölgyfaiparban Európa legnagyobb telepe. A Dráva partján van a rakodó, ahol a többnyire Angliába, Franciaországba és Belgiumba szánt fát a vontatóhajókra rakják. A tanninyár termékeit többnyire külföldre szállítják; vele kapcsolatban hordógyár és faaprítókészülék is van. A telephez a faanyagot egy 142 km hosszú iparvasút szállítja Szlavóniának, most a Majláth-család birtokát képező (előbb Prandau-féle) Európában szinte páratlan őserdeiből" (Pallas, 1885; Kaposi, 2014).

A Gutmann-fivérek az üzemet ezután is szinte évről évre bővítették. Méreteire jellemző, hogy a 19-20. század fordulóján már 3000 munkást foglalkoztatott, és 180, összesen 1600 LE famegmunkáló gépet, valamint 20 gőzkazánt üzemeltetett. Ahhoz, hogy az üzem nyersanyagának utánpótlása biztosított legyen, hatalmas birtokokat vásároltak döntően a valpói Prandau bárótól a Dráva mentén (Obad - Obad, 1998), így végül is saját erdőségeik fáját dolgozhatták föl. Vocinban 49.000 hold, Orahovicán 23.000 hold erdőt vettek (Kerecsényi, 1979:157; Kaposi, 2020). Elmondható a Gutmann család esetében is az, hogy a „bevásárlásaiknál a legtöbb esetben azt az eljárást követték, hogy az erdő kedvéért megvették az egész birtokot” (Klauznitzer, 1896:2024). Egy későbbi adat szerint földbirtokaik mérete már meghaladta a 100.000 holdat, ami egyben azt jelenti, hogy Gutmannok hatalmas Dráva menti nagybirtokossá váltak, s alig volt nagyobb birtokos náluk a szlavóniai területen. A háború alatt sem állt meg az élet a vásárlásaikat illetően, hiszen báró Gutmann család megvásárolta a volt Schaumburg-Lippe hercegi uradalomhoz tartozó Szlatina körül elterülő 4000 hold területű erdőségeket, melyeket 2 évvel ezelőtt vett meg a hercegtől gróf Draskovich Iván (A Fakeskedelem, 1915).

A fűrésztelepek nagyságát általában az általuk feldolgozott nyersanyag, mennyiség alapján, illetve a feldolgozásra szolgáló keretfűrészek száma, teljesítménye és méretei alapján szokás megítélni és rangsorolni. Kolossváryné Perényi Márta munkája alapján megállapítható, hogy az országban az összes fűrésztelepet véve egy telepre átlag 15.452 m³ faanyag esett. Ez az átlag a horvátországi telepekre vonatkozóan 17.553 m³-re nőtt, míg a magyarországiakra 15.175 m³-re csökkent. Az egyes fűrésztelep fajtákat véve, egy fenyőtelep átlagosan 16.482 m³ nyersanyagot dolgozott fel, és pedig a magyarországi telepek átlag 16.578 m³-t. A Dráván túli telepek pedig /7 telep/ átlag 15.669 m³-t, vagyis mintegy csak 5%-kal kevesebbet. Egy teljes keretfűrészre átlag 5573 m³ esett. A magyarországi telepeken az átlag 5495 m³ a Horvát-Szlavóniaikon pedig 8437 m³ volt. A keretfűrész-kihasználtság, illetve a munkateljesítmény Horvátországban lényegesen jobb

volt. Tölgyfa feldolgozással a Dráván innen 20, a Dráván túl pedig 15 telep foglalkozott. Ezek 1898-ban 610.952 m³ fát dolgoztak fel. Egy telepre átlagosan mintegy 17.456 m³ fa esett. A magyarországi átlag 15.586 m³, a horvátországi pedig már 19.949 m³ volt (Kolossváryné Perényi, 1978:181).

10.7. Faipari termékek kereskedelme

A 19. század közepén kiteljesedő tőkés világgazdaság egyik meghatározó tendenciája a nemzetközi áruforgalom gyors növekedése volt. Katus László megállapította, hogy 1830 és 1890 között az európai országok kivitelének nagysága kerekben megtízszereződött, ami átlagosan évi 4%-os növekedésnek felelt meg. Különösen az 1850-es és 1860-as években volt igen gyors ez a fejlődés. Ez elsősorban a szállítás forradalma és az európai vasúthálózat kiépülése következtében mehetett végbe. De ebben az időszakban uralkodó szabadkereskedelmi politika is mindenképpen hozzájárult a nemzetközi árucserének bővüléséhez. Az áruforgalom növekedésében világszerte egyértelműen a különböző mezőgazdasági termékek játszottak vezető szerepet; az értékesítendő áruk kétharmada nyersanyag és élelmiszer volt. Fontos szerepe volt a külkereskedelem alakulásának Magyarország gazdasági fejlődésében is. Hiszen a kiegyezést követő években a kivitel értéke elérte a nemzeti jövedelem 30%-át. A vizsgált időszakban ilyen magas export hányaddal egyetlen más európai országban sem találkozunk, amelyre nézve adatok állnak rendelkezésünkre, az európai átlag 1870-ben 11% körül volt (Katus, 1979:990-993). A külgazdasági kapcsolataink túlnyomó része a Monarchia piacára korlátozódott, de az 1890-es évektől előtérbe kerültek a vámkülföldi kapcsolatok, s a magyar gazdasági élet több területen közvetlen érintkezésbe került a tőkés világgazdasággal (Katus, 1982:279).

A fakereskedelem is jelentősen fejlődött és átalakult a vizsgált időszakban. A 20. század elejére egyre inkább előtérbe kerültek azok a nézetek, miszerint a kereskedelmi és gazdasági ismeretek mellett a faiparban tevékenykedő kereskedelmi szakembereknek egyéb iparági speciális tudással is kell rendelkezniük. Többek között ezt a célt szolgálta például, hogy a Budapesti Kereskedelmi Akadémia vezérlő bizottsága a Magyar Fakereskedők és Faiparosok Országos Egyesületével egyetemben 1903-ban a Budapesti Kereskedelmi Akadémián fakereskedelmi szaktanfolyamot szervezett. A tanfolyam célja volt, hogy a fakereskedelem számára szükséges különleges ismereteket megadja és a hallgatókat a kereskedelem ezen részének minden vonatkozásába elméletileg és gyakorlatilag bevezesse (Az Ujság, 1904). A tanfolyam az egy iskolai évre, azaz tíz

hónapra terjedt. Tartalmazta a következő előadásokat és gyakorlatokat: erdészet, erdőtörvények, faipari technológia, fakereskedelem technikája és vámügy. A tanfolyam hallgatói szükségükhöz és előképzettségükhöz mérten az akadémián előadott más tárgyakat is hallgathatnak. Az erdészeti előadásokkal kapcsolatosan pedig rendszeresen tanulmányi kirándulások rendeztek a főbb erdővidékekre. A technológiai előadásokkal kapcsolatosan pedig nagyobb fűrésztelepekre, továbbá faipari gyárakba (Iskolai értesítők, 1903).

A legjelentősebb piacainkat vizsgálva Franciaországot mindenképpen ki kell emelni, mivel a tölgyfaszükségletének mintegy háromnegyedét Magyarországról fedezte, a többit pedig Ausztriából, Boszniából, Németországból, Oroszországból és az Egyesült-Államokból importálta (Iskolai értesítők, 1903:103). Franciaországnak úgy mennyiség, mint értékre nézve az egyik legkiterjedtebb faipari ágát képezte a hordókészítés és a kádáripár. Magyarországnak pedig az összes faneme között a piaci értékére nézve az úgynevezett tölgy francia donga foglalta el az első helyet. E terméknek régi időktől fogva Franciaország irányába Fiume volt legfőbb kiviteli hely (Edvi Illés, 1896:56). Franciaország ekkoriban a világ legnagyobb bortermelő országának számított. Csak hordókban 1898-ban 1.294 hl bort exportált és ehhez még hozzá kellett adni a belföldi fogyasztást és a cognac, rum, cseresznyeszesz céljaira igényelt hordószükségletet, akkor fogalmat alkothatunk ezen iparág jelentőségéről. A faabroncsos hordókból azért is sok kellett, mert Franciaországnak nagy terjedelmű tengeri halászata volt és heringet, tőkehalat és másféle halakat, füstölve, besózva vagy egyéb módon elkészítve hordókban szállítottak (Iskolai értesítők, 1903:138).

A másik fontos felvevő piaca volt a faiparunknak Németország. Főleg bortermő vidékein, így különösebben a Rajna mentén sok kisebb kádárüzem volt, amely szlavóniai, boszniai és a 20. század elején már amerikai dongaanyagot is feldolgozott. A nagyobb gyári üzemek Lipcsében, Hamburgban, Frankfurtban, Frankenthalban és Casselben elsősorban sörshordókat készítettek. Általánosságban az amerikai fát főleg a nagy kádak és hordók, szlavóniai és boszniai árut pedig inkább a kisebb hordók készítésére használták a vizsgált korszakban. Előbbi fából túlnyomó részben sörshordók, utóbbiból pedig főleg borshordók készültek (Iskolai értesítők, 1903:83).

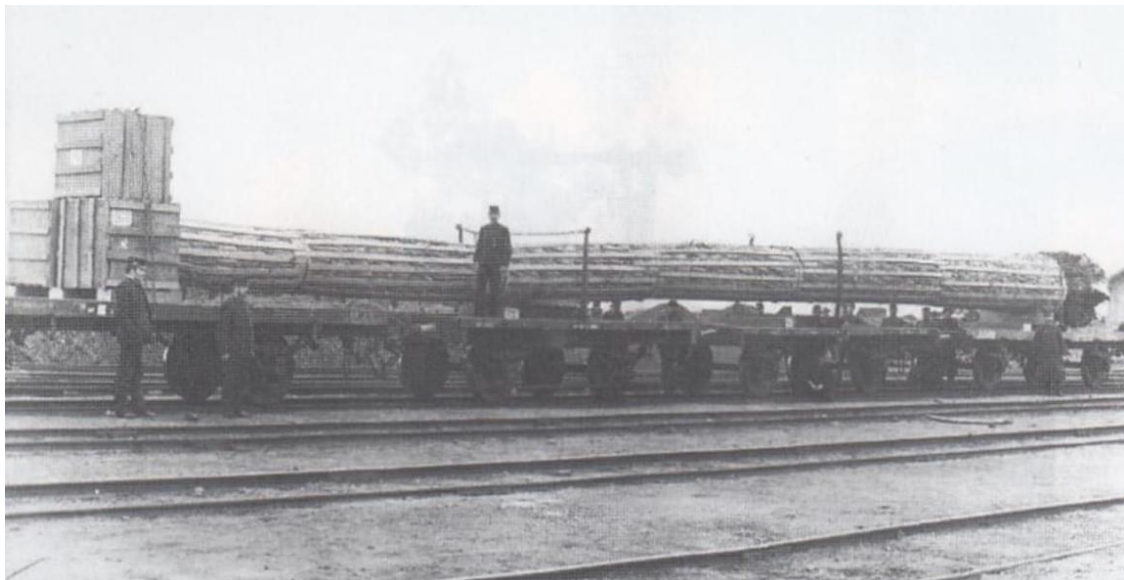
A faipar látványos fellendülésnek a tetőpontja a 19. század vége és 20. század első éveit voltak a Dráva mente térségében. Ebben az időszakban elindult egy recesszív időszak az iparágban is, amely következett egyrészt a piaci és gazdasági környezetből, másrészt az amerikai faalapanyagok nagy mennyiségű importja is megindult ekkoriban

Európába irányulva. Ekkorra a keményfa üzlet helyzete már nem volt oly kedvező. Ami a tölgyfát illeti, az 1906. év őszén fizetett árak képezték a zenitet és már a tavasz elején az építési célokra szolgáló tölgyfaárú, különösen pedig a fríz, lanyha irányzatot mutatott. A hordófa iránt is csökkent a forgalom és az árak rohamos emelkedése véget ért (Magyar Fakereskedő, 1908). Egy 1909. évi beszámolóból megtudhatjuk, hogy a határőrvidéki tölgyfaárverések az erdőtulajdonosok szempontjából végre újra kedvezőnek mondható eredménnyel végződtek, amennyiben csak az újra megjelenő, de az előző évekhez képest sokkal kisebb keresletet vesszük figyelembe. Azonban egyre több és égetőbb kérdés merült fel ekkoriban szakmailag és üzletileg is. Például, hogy *„miként tudják majd a fatermelők a most megvett nagy tölgyfamennyiséget értékesíteni. A tölgyfaüzlet helyzetén csak az eladások nagyfokú korlátozása útján lehetett volna gyökeresen javítani, mert ez esetben a még régebbiről visszamaradt készleteket értékesíteni lehetett volna. Ehelyett azonban az erdőtulajdonosok a tőárak csökkentésével az árveréseken való részvételt fokozták”* (Fodor, 1909:1093). A szakmai viták folyamatosak voltak az 1900-as évek elején arról, hogyan lehetett volna esetlegesen más formában, más jogi keretben vagy legalább máshogy ütemezve végrehajtani, a már többször emlegetett nagymértékű, sokszor erdész szakmailag és üzletileg pazarlónak tekinthető erdőkitermeléseket. Ezen időszak keresleti nehézségei ellenére is mindig voltak olyan fa termékek és terméktípusok amire a világpiacon hirtelen és relatíve rövid ideig jelentős kereslet mutatkozott. Ilyen volt például az 1912. évben, amikor *„nagy kereslete volt az erős, teljesen ágatlan, finom évgyűrűjű úgynevezett furnér-rönköknek s ilyenek nagyon drágán keltek el, míglen a hosszú fának egyáltalában alig volt kereslete. A furnér-rönkök méretei 2,5 és 3,5 m. Teljesen hibátlannak kell lennie, ág nélkül, sőt még a kéregnek is teljesen tisztának és hibanélkülinek kell lennie; legkisebb vastagságuk 60 cm. Ez tehát a legfinomabb tölgyfa. A múlt évben a „kiviteli” tölgy rönköknek sem volt különös kereslete, ami avval igazolható, hogy a múlt évi vágásoknak több vevője tölgy rönkök faanyagát kénytelen volt az itteni fűrésztelepeken fűrészárura feldolgozni és mint ilyet értékesíteni”* (Bokor, 1913:762).

Az viszont egyértelműen megállapítható, hogy a szlavóniai faipar a dualizmus korszakában jelentős növekedést és fejlődést produkált. Ezek a folyamatok nagy nyomot hagytak a térség tájképében is, mivel az erdők nagy arányú kitermelése az erdővel borított teljes területet erősen érintette. Szlavónia térségében 1914-ben már csak a felszín 35%-a volt erdővel borított terület, ami azt jelenti, hogy 65 év alatt több mint 41%-át kivágták. Legnagyobb mértékben itt is a kiváló minőségű fa alapanyag iránti kereslet befolyásolta

az erdők eltűnésének és átalakulásának a dinamikáját. Azonban ebben a térségben is megfigyelhető volt, hogy a faipari üzemek tulajdonosainak a profitorientált érdekei mellett a földterületek tulajdonosainak az egyéb haszonszerzési célú érdekei is megjelentek, mint okozat. Gondolok itt a szántó és egyéb művelési ágú területek iránti bővülő keresletre, amely szintén az erdők kivágása mellett szólt a vizsgált korszakban. Érdekességként megemlítem, hogy az erdők csökkenő trendje nem állt meg a 20. század második feléig sem teljes mértékben: az 1953-as adatok azt mutatják, hogy Szlavónia területének 28%-át borították erdők, míg 1961-ben ez a szám már csak elenyészően, de 27,5%-ra csökkent. Ez a megfigyelhető és jól dokumentált csökkenés az 1960-as évekre állt meg (Klepac, 1980:36).

20. ábra: Szlavóniai tölgy rönk bevagónírozva

Forrás: Turós, 2010:162

A fenti képen érdekes dolog figyelhető meg. Egy szlavóniai tölgy rönköt láthatunk bevagónírozva, amely az 1896-os millenniumi kiállításra tartott Budapestre. A rönk teljes bevagónírozott hossza 28 méter volt. Ez több kérdést is felvet. A látható és ezáltal csúcsátmérővel és az ismert teljes hosszal megbecsülhetően rendkívüli teljesítménynek lehetünk tanúi: napjainkban sem lenne egyszerűen kivitelezhető egy ilyen súlyú és méretű tölgy rönk célba juttatása, főleg a korabeli technológiai és infrastrukturális viszonyok között megsüvegelendő a teljesítmény. Jól megfigyelhetőek a szlavóniai tölgy magas értékét adó fajtajellegzetességek, mint például a hihetetlen jellemzőkkel bíró rönk képző képessége.

A szlavón tölgy méretei és minősége miatt már jóval a 19. század vége előtt ismert volt. A szlavón tölgyesekkel kapcsolatban ugyanis még a múlt században legendák alakultak ki. Ezeket a legendákat például a millenniumi kiállításon bemutatott 18,2 méter hosszú, 130 cm csúcsátmérőjű, azaz 24,157m³ térfogatú törzsek táplálták (Arató, 1898:51). Ugyanakkor a vadászok is ismerték az ottani őserdők, árvizes területek csodálatos szalonkabóságát (Szabolcs, 1971:115-117). A századfordulón Budapest középületei és jelentős számban a polgári otthonai is alig voltak elképzelhetőek szlavón tölgyből készült berendezések nélkül, vagyis a szlavón tölgy csodálatos világával a szélesebb közvélemény is nap mint nap találkozott (Oroszi, 1991:174).

Hogyan szerzett a világ ezekről a tölgyesekről tudomást és miként alakult ki a legendájuk? Az 1855. és 1862. évi londoni kiállításon már szerepeltek szlavóniai fatermékek, illetve törzskorongok, de az igazi figyelmet az 1867. évi párizsi világkiállításon keltették. Ekkor ugyanis néhány rönköt teljes terjedelmében bemutattak (Székely, 1868: 390-392; Havas, 1911). Méretük, minőségük elhomályosította még a kanadai őserdőkől hozott fákét is.

A hazai közvélemény a szlavóniai tölgyesekre a határőrvidék polgárosításával kapcsolatban, a magyar-horvát kiegyezést követő időszakban figyelt fel igazán. A szlavón tölgyet, mint fa alfajt a korszakban botanikai szempontból nem ismerték. Tudtak a Szlavóniában későn fakadó, ágtszta, keskenykoronájú kocsányos tölgyről, de a szlavón tölgyet botanikai szempontból csak 1928-ban írta le Gáyer Gyula. Az ő "*forma*" besorolását Mátyás Vilmos a második világháború után alfajjá tette, úgyhogy ma a hazai szakirodalomban a szlavón tölgyet *Quercus robur* L. ssp. *slavonica* /Gáy./ Máty. névvel illetik. Mégis a legenda, a 30-40 m³-es törzsek, a könnyen megmunkálható, szép, egyenletes rajzolatú asztalosáru él a köztudatban a szlavón tölgyekről ma is, amely tölgyeket a valóságban már lassan 100 éve kivágták (Oroszi, 1991:186).

21. ábra: Életkép egy szlavóniai tölgyesből a vinkovczei erdőhivatal területén

Forrás: Cserny, 1908:344

A szlavón tölgyes erdőkben a holdankénti fatörzsek átlag darabszáma általában csekélyebb volt, mint a kocsányos tölgyesekben. Ennek dacára, mégis szebb összképet adott az ilyen erdőkben a törzsek sűrűsége, mert a fák méretei óriásiak voltak. „A körlapösszeg holdanként csupán a tölgyeket véve tekintetbe 23, s a többi nagy fával együtt 30 m²; ami igen szépnek mondható. Egy 80-100 cm vastag és 35 méter magas fának 144 m² a növétere, illetve 12 méter a törzstávolsága. Legszebb fákat láttam a Miholjlaczi uradalom Kapelna-Lug nevű erdejében, (gyertyaszál-egyenes, hengerded törzsek, melyek termetre nézve 300 éves jegenyefenyővel versenyeznek, 1-1,5 méter átmérővel és 35-40 m magassággal. Ezen gyönyörű törzseken az első ág 25 méternyi magasságban van, oly magasságban, amilyent legszebb hegyi tölgyeink csak csúcsukkal szoktak elérni. Egyes esetekben az ily törzsek egész 30 méter magasságig még épület és szerszámfát adnak. Schmidinger megyei erdőtiszt elbeszélése szerint egy ily törzsnek, mely vágáslapján 130 cm átmérővel bírt és még teljesen egészséges volt, átmérője 30 méter magasságban még

22 centimétert tett és ily magasságig még, mint épületfa volt használható” (Fekete, 1890:904-905).

A 20. század elejére az előbbieken felsorolt tulajdonságokkal rendelkező szlavóniai tölgyfa háttérbe szorulásának oka volt annak magas ára, az európai legfontosabb felvevőpiacokra egyre nagyobb arányban beáramló import termékek és a térségben a feldolgozás során a legtöbb üzemben alkalmazott rövid és keskeny méretek. Mint már említettem a tengerentúli tölgydeszkák jóval olcsóbbak voltak, mint a magyarországiak és szlavóniaiak s ehhez járult, hogy Amerika oly méretű árut szállított, amely a magyarországi kisebb méretekkel szemben igazán imponáló volt (Magyar Fekereskedő, 1908). De az is tény, hogy a vizsgált uradalmak és a faipari vállalatok eredményei és termékei is több hazai és nemzetközi kiállításon is nagy sikerrel kerültek bemutatásra (lásd később: 10.9. fejezetben).

10.8. Erdőgazdálkodás és vadászat

A hazai uradalmi gazdálkodás rendszerében az erdők védelme és az erdőgazdálkodás minőségének megalapozása mellett egyre fontosabbá vált a vadgazdálkodás, így a 19. század második felére kialakult egy konszenzus a tekintetben, hogy a vadállomány állapotán javítani kell. Létre jöttek az első szaklapok, folyóiratok, amelyek a vadászat helyzetével, a vadállomány megújításának szükségességével foglalkoztak, így pl. 1857-ben a Lapok a lovászat és a vadászat köréből, majd 1858-ban a Vadász és Versenylap. Ezek az újságok a vadállomány rossz állapotával foglalkoztak és új szabályozás kiadását sürgették. 1858-ban a Magyar Erdészeti Egyesület kapott felkérést egy új vadászati törvénytervezet kidolgozásra, azonban a tervezet nem kapott kötelező érvényű felhatalmazást. Egyre több vadászattal foglalkozó könyv jelent meg (Makay - Beró, 2020:64). A vadaskerteket felélesztették, új fajok meghonosításával kísérleteztek, mint pl. a siketfajd (Moldován, 1980:38-40). Rontotta a helyzetet, hogy a számos erdőt kivágtak, az erdőállomány csökkent, míg a szántóföldek mérete nőtt. Ez a vadak életterét jelentősen megváltoztatta. A nagy vízszabályozások, lecsapolások miatt a vizes élőhelyek száma is lecsökkent (Csöre, 1994:195-196). A vadászatról szóló 1872. évi VI. törvénycikk felváltotta a régi 1802. évi XXIV. törvénycikket. A törvénycikk 1. paragrafusában egyértelműen kimondta, hogy „a vadászat joga a földtulajdonjog elválaszthatatlan tartozéka”.

A vadászat, mint az erdővel szoros kapcsolatban álló mellékhaszonvétel, egyre nagyobb jelentőséggel bírt az uradalmi tulajdonosok számára a 19. század végére. Fokozatosan teret nyert a professzionális vadgazdálkodás gondolköre és gyakorlata is a magas hozzáadott értéket generáló erdőgazdálkodás mellett. A dél-dunántúli térségben több kimagasló vadgazdálkodási és vadászati teljesítményt felmutatni képes gazdálkodási egység működött. Somogy és Baranya vadállománya mennyiségileg és minőségileg is a legjobb hírnévnek örvendett. Az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben a kor általános divatja szinte kötelezővé tette az előkelő családok férfi és adott esetben nő tagjai számára is, hogy az akkor lovagiasnak nevezett sportot űzzék, azaz vadásszanak.

Nem volt ez másképpen a bellyei uradalom birtokosánál, Habsburg Frigyes főhercegnél sem, ahol nemcsak a családfő, hanem felesége és lányai is szenvedélyes vadászok voltak. Izabella hercegné „*a bellyei erdőség nem egy nemes példányát ejtette el*” (Pécsi Napló, 1903:3). A vadászok Eldorádójának volt nevezhető a Duna-Dráva háromszög, ahol úgy a fő vad, a gímszarvas vadászata, mint a cserkészet, barkácsolás vagy a vízi madarakra való vadászat oly élvezetet nyújtott, aminőt a kor számtalan vadásza szerint is Európa egyik más országában sem igen találni - írták a sajtóban (Vasárnapi Ujság, 1893:671). Az uradalom vadászházainak kilincseit szinte egymásnak adták Európa legelőkelőbb vadászházai, közöttük gyakran uralkodók is. Az első fejedelmi vadászatot 1893 szeptemberében tartották, ahova II. Vilmos német császár és Albert szász király voltak hivatalosak. 1897 őszén a második ilyen jeles alkalmon pedig I. Ferenc Józsefet és II. Vilmost látták vendégül (Kaposi, 2020/b). A német császár harmadik vadászatát 1903. szeptember közepén rendezték; az uralkodó szállását az éppen nemrég felújított karapancsai ún. kiskastélyban jelölték ki. Utoljára - negyedik alkalommal - 1910. szeptemberében vadászott II. Vilmos a bellyei uradalomban, ekkor a már elkészült karapancsai nagykastélyban szállt meg. A karapancsai pagony közepén építtette föl Frigyes herceg ezt a vadászkastélyát, melyben a német császárt többször látta vendégül. A főherceg ezt a vadászkastélyt nem melleleg II. Vilmos német császár tiszteletére emeltette. Az épület Mária Terézia korabeli stílusban Gerl építészeti tanácsos tervei szerint készült. Érdekesség, hogy a kastély előtt két kőből faragott szarvast helyeztek el magas talapzaton, ezzel utalva a vadásztárület e méltán híres és nemes állatára. Megadták a módját: a hall falai és mennyezetét fával borították, ugyanakkor a helyiségben angol piros borszékeket helyeztek el különböző asztalokkal. A fogadóterembe falépcső vezetett föl, melynek falai világos kékek voltak. A falak tele voltak fényképekkel, melyeknek számát, mint szenvedélyes amatőr, Izabella

főhercegasszony is szaporította, a saját pompás fényképfőlvételeivel. Az ebédlő falait különböző vadásztrófeákkal, remekebbnél remekebb agancsokkal díszítették. A minden korabeli igényt kielégítő hálószobák mellett úgynevezett fürdőcellák foglaltak helyet és ezek mellett a korban elengedhetetlen ruhatárak. A konyhák s a cselédség lakásai külön épületben voltak (Ország-Világ, 1921:76).

22. ábra: A karapancsai nagykastély a bellyei uradalomból

Forrás: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/Fortepan/1106477>

A karapancsai erdőség természeti szépségeiben rendkívül gazdag volt. Érzékletesen írta ezt le Várady Ferenc is, aki megjegyezte, hogy az erdőség a Duna partján kezdődött és az egész szigetre kiterjedt. Fűzek, fehér, rezgő- és fekete nyárfa, szilfa, meg több száz éves tölgyek, az előbbieket túlnyomóan, az utóbbiak csak gyéren elszórva alkották az erdőt. A sűrű, csaknem kizárólag fűzből álló parti szegélyből ugyanezen fajú vén fák emelkedtek ki. A síkságba sok helyen mélyen be-benyúló erdő mélyében óriási fehér és fekete nyárfák hatalmas koronái nyúltak a többi erdő fölé s görcsös vén tölgyek terpesztették égnek száraz sudaraikat. Az ott jelenlevő ember egyetlen rövid pillantással láthatta a fa életének minden fokát a sarjadzó fűzfahajtástól kezdve a korhadó. Mindemellett pedig „a titkos homályból éneklőmadarak nótája hallatszott, repülő sas szárnyának suhogásáva, sólyom vijjogásáva, harkály kopácsolásával, holló káromlásával s a gémekek rihogásával” egyetemben (Lásd: Ország-Világ, 1921:77).

A korabeli sajtóból jól nyomon követhető, hogy a már említett fejedelmi vadászatok ideje alatt a két Dunapart az egész uradalom mentén el volt zárva mindennemű illetéktelen személy elől. Szervezett csendőr és rendőr őrszolgálatok és megbízott őrszemek cirkáltak fel és alá védve a területet. Így a vadászterület megközelítését közönséges halandó szabályosan meg sem kísérelhette. Azt is megtudhatjuk a sajtó anyagokból, hogy „ezeket az óvintézkedéseket kivált Vilmos császárra való tekintetből tették, ki, mint minden igazi vadász, legalábbis ami a vadászatot illette, babonás. A fiatal császárnak t. i. az a meggyőződése, hogy úgy közönséges cserkészeten, mint nagyobb vadászon a szerencse rögtön elfordul tőle, mihelyt őt vadászatát közben emberi szem megpillantja, vagy ha éppen figyelemmel kíséri” (Vasárnapi Ujság, 1893:671).

A helyi sajtó nagy lelkesedéssel és lojalitással igyekezett folyamatosan követni a történéseket. A *Bácska* című vármegyei közlöny 1903-ban először írt a felséges vendég fogadására megtett előkészületekről, majd egy másik terjedelmes cikkben köszöntötte a „...germán Cäsart, aki most már ismételen dokumentálja a magyar nép iránti rokonszenvét eljövételével.” A magas rangú arisztokratákat elsődlegesen a puskájuk célkeresztjében várhatóan feltűnő, kapitális agancsú bellyei szarvasbikák motiválhatták elsődlegesen. A vadászatok alkalmával előfordult a programok között rétis vadászat is (Nebojszki, 2009). Az erdő szárnyasainak ritkaságai közül valók voltak már akkoriban is a réti sasok és a fekete gólyák, melyekre „1878. tavaszán néhai trónörökös Rezső királyi herceg Brehm E. Alfréd, világhírű német természettudóssal, Hodek és Bombelles gróffal vadászott”. A réti sas Magyarországon legszívesebben itt a Duna Dráva közt Baranya őserdeiben fészkel és előszeretettel fészkel napjainkban is (Ország-Világ, 1921:76). Nagy hangsúlyt fektetett az uradalom a kiemelt vendégek elszállásolására is. A néha több tucat embert is kitevő vadászvendégeknek a legtöbb esetben a karapancai kastélyban biztosítottak szállást a megrendezett vadászatok alkalmával. Ez a kimagasló vadászélet a területen meg is látszott az éves lőjegyzékekben is. Tudjuk pl., hogy Frigyes főherceg magyaróvári, bellyei, seelovitzi, tescheni és véghelesi uradalmaiban 1905-ben összesen 264 db szarvasbikát, 672 db őzbakot, 10367 db fácánt és 16502 db foglyot ejtettek a vadászok (Vadász Lap, 1906.07.25).

23. ábra: II. Vilmos egy sikeres vadásznapi végeztével a bellyei uradalom területén

Forrás: <https://sites.google.com/site/hercegszantotoertene/home/helytoertene/irasok-tanulmanyok/fejdelmi-vadaszatok-a-bellyei-uradalomban>

Híres vadászok voltak a Schaumburg-Lippe hercegek is, a századforduló táján főleg Adolf herceg, aki szintén előszeretettel tartott magas színvonalú vadászatokat az uradalmi birtokain. Néha olyan vadászatot rendezett birtokán, mely igencsak fényes eredménnyel járt. 1913-ban például az egyik vadászat során „...terítékre került 10 db. 18-as, 10 db. 16-os, 10 db. 14-es, 10 db. 12-es remek szép szarvas, továbbá 6 rb. őzbak is. Az egyik 18-as olyan szép vadászsákmány volt, a minőt 25 év óta nem lóttek az uradalomban” (Dunántúl, 1913.08.14:2).

A térség másik híres vadásza hg. Festetics Tasziló volt, akinek főleg a berzencei uradalmi vadászterületei és vadászatai lettek világhírűek. A kor vadászati szakmai közege elismerte a szakértelmét és vadgazdálkodási fejlesztéseit és fáradozásait, pl. azt is, hogy „számtalan erdésznek és vadásznak, derék és nagyszámú vadóvó személyzetnek s azok családjainak nyújt kenyeret” (Vadász Lap, 1911). Évről évre rendszeresek voltak a területen rendezett a főúri vadászatok, ahol Ferenc Ferdinánd is tiszteletét tette több alkalommal. A napi vadászatokat esti mulatozás követte: 1914-ben pl. egy ilyen vadászat alkalmával a szórakoztatás kedvéért megszervezték azt, hogy „a vadászatok alkalmával a kaposvári Barcza-Babári cigánybanda játszott” (Somogyi Hírlap, 1914.07.12). Néha valóságos vérengzést csaptak: az 1888. évi vadászaton „a walesi hercegnek Keszthelyen időzése alkalmából, első nap 17 szarvas került terítékre, melyek közül az angol

trónörökös 2 erős 12-ágast terített le; második nap, a vízi vadászaton, 417 vízi vad közül ő fensége 130-at lőtt, a harmadik nap 402 fogoly, 103 fácán. 4 fűrj és 19 nyúl került terítékre, melyek közül a herceg 138 darabot ejtett el.” Vadászati szezonban egyáltalán nem volt ritka, hogy egy „héten öt napos szarvasvadászatot tartottak” (Somogyi Hírlap, 1906.10.04).

24. ábra: A Festetics-vadászkastély Berzencén

Forrás: berzencei.blogspot.com

A Festeticsek mellett a Széchényi és a Somssich grófok is előszeretettel rendeztek a birtokaikon rendszeresen vadászatokat vadászkeretekben és szabadföldön is egyaránt. Jelentős méretű és minőségű vadállománnyal rendelkező vadászkeretek és vadászterületek voltak a Széchényiek tulajdonában levő Lábodon, Tarnócán. Ezen uradalmak esetében is elmondható, hogy a vadászatokat rendező uradalmak törekedtek a vadászatok magas minőségű lebonyolításához szükséges háttérinfrastruktúra kialakítására és fejlesztésére. Mindegyik esetben a rendelkezésükre álltak megfelelő méretű és kapacitást biztosító kastélyok a vendégek elszállásolását és szórakoztatást támogatva. A különlegesebb vadászalkalmakra ritka állatfajokat szereztek be a vadászkeretekbe a vadász élmény emelése érdekében. Ilyen esemény volt, amikor az egyik alkalommal a tulajdonos a hamburgi Hagenbeck cégnél száz darab kisázsiai vadmacskát rendelt a vadászaton élénkítése céljából (Somogyvármegye, 1913). A vármegye főurainak legnagyobb részénél a vadállomány nemcsak kímélésben és gondozásban részesült, hanem

mesterségesen is tenyésztették és annyira szaporították, hogy az őszi vadászatokon egy napon 1000-2000 vad kerülhessen terítékre.

A Dráva menti térségben jelentős szakmai eredményeket felmutató nemzetközileg elismert vadgazda hírében állt gróf Draskovics Iván, aki apja halála után 1910-ben vette át birtokai kezelését és egy híres és elismert vadgazdaságot épített ki a 12.000 holdas Sellye központú birtokán. Jung Jenő szerint *„egészen kis korától élénken érdeklődött a természet, botanika, vadászat, később a sportlövészet iránt. Édesapja halála után, fiatalon átvette a gazdaság irányítását, és sikeres üzletember lett”* (Jung, 2021:27). Ebben az időben a sellyei vadaskertben már minőségi fejlesztések és vadgazdálkodási munkálatok folytak. A vadlétszámot lecsökkentették az általuk ideálisnak vélt szintre. Az induló 35 db-ról a 30 év alatt felfutott a létszám 350 db-ra, s most 1:1-es ivararány mellett 120-150 db-ra állították be az 1300 hektáron. Megpróbálták sokágú, nemes vérű szarvast beépíteni a tenyészetbe Dárdáról. Ezt úgy csinálták, hogy dárdai birtokán bögéskor megfigyelték, hogy hol fedez sokágú szarvasbika, s az ebből a rudliból tavasszal befogott bikaborjakat rövid nevelés után átszállították Csányoszróba. Itt kellett bizonyítani a sokágúságot, s ezt a tulajdonságot továbbadni. Amelyik nem adta át a bélyeget középkorban, azt kiemelték a tenyészetből. Draskovich leírja az első ízben német nyelven 1951-ben megjelent művében, hogy az áthozott borjak csak csekély számú része hozta a sokágú tulajdonságot. Az eljárás igazi sikere 1936-ban, tehát az indulástól számítva 56 év múlva jelentkezett. Ezután növekvő számban jelentek meg nagy súlyú és sokágú bikák, s hála az ősi vérnek, nem raktak fel sokágú koronát úgy, hogy a szárvastagság vagy a súly csökkent volna (Draskovich, 2008).

Így gyönyörködhetett az akkori vadászvilág évenként 12-14 kapitális bikában, amely 18-24 ágat rakott fel, nem mellesleg 11-13 kg súly mellett. Egyébként a tenyésztés sikere olyan nagy volt, hogy már korán Európa szinte minden részéről jöttek az élővad-megrendelések. 1912-ben az orosz cár pétervári kertjébe vitt fővadásza, Wladislav Chizek élő szarvast, de a megrendelők között voltak a francia hercegségek és Hohenlohe herceg is. A saját vadászterületein elejtett szarvasbikák különböző országokban rendezett kiállításokon a következő eredményeket érték el 1944-ig: 1 bika trófeája 13 kg felett, 6 bika trófeája 12 kg felett, 6 bika trófeája 11 kg felett, 12 bika trófeája 10 kg felett (Draskovich, 2008).

25. ábra: Draskovich Iván által a sellyei vadászkerben elejtett gímbika

Forrás: <https://hunormagazin.hu/hirek/vadaszeletek-6-grof-draskovich-ivan-1878-1963>

Draskovich Iván gróf, a szarvas megszállottja, sellyei uradalmában fácántenyésztéssel is foglalkozott, jó eredménnyel. Tapasztalatokat fővadásza, Wladislav Chizek 1907-ben, Bécsben kiadott, „*Praktische Anleitungen für den Künstlichen Fasanenaufzug*” című munkájában foglalta össze (Hunormagazin.hu). A kor szokásaihoz és kiemelkedő vadászati lehetőségeihez illően kiterjedt vadász kapcsolati hálóval rendelkezett Draskovich Iván gróf is. Rendszeresen rendezett nagyvadás és apróvadás vadászatokat, mely alkalmak lehetőséget biztosítottak a kor embere számára, hogy társadalmi, baráti kapcsolatokat alakítsanak ki és ápolják azokat. Ezen szervezett csoportos vadász események némelyike viszont nem múlhatott el sérülés és szerencsétlen baleset nélkül, mint ahogy ezt egy korabeli cikk is jól bemutatja az olvasói számára: „*Baranya-Sellyén, a Draskovich-féle birtokon, tegnap a földbirtokossal, gr. Draskovich Ivánnal (mint Pécsről táviratozzák) nagy szerencsétlenség történt. Szalonka vadászatot rendeztek és délután egy óra tájban éppen egy kis szilfás mellett akartak a vadász urak a hajtáshoz felállani, mikor a gróf mögött alig két lépésnyire ballagó egyik hajtó puskája véletlenül elsült és az egész töltés belement a gróf balcsípőjébe. A szerencsétlen ember rögtön összerogyott. Csak a legnagyobb óvatossággal birták hazaszállítani a kastélyába, a hova táviratilag hívták az orvosokat Pécsről, Gráczból és Bécsből*” (Vadász- és Versenylap, 1890). A nemzetközi felsőbb körökből származó vendégek számára megfelelő

infrastrukturális háttérrel biztosított a sellyei kastély is, amely a szálláson túl helyszíne volt a vadászatok utáni vacsorák és estélyek lebonyolításának is.

A vadban gazdag belső-somogyi vidék, a hatalmas szarvasbikák kilövésének lehetősége keltette fel a vadászszenvedélyéről híres hg. Hohenlohe Kraft Keresztély figyelmét is. Vélelmezhetően egy, a szomszédos hg. Festetics-birtokon megejtett vadászat terelte a herceget Somogyszob (Kaszó) felé. A herceg 1909-ben kibérelte az Esztergomi Főkáptalan erdeinek vadászati jogát. 1912-ben pedig viszonylag gyors tárgyalások után 7 millió koronáért megvásárolta a somogyszobi uradalmat (Kaposi, 2016). Ezt követően folyamatos földvásárlásokat végzett az uradalma környezetében, így megvette a Festetics herceg berzencei uradalmából Szentán nagy részét, a gróf Somssich-birtokból a bolhási birtokrészt stb. Az összes vásárlás révén mintegy 20.000 holdas birtokot szedett össze (Kaposi, 2022).

Nem véletlenszerű vételekről volt szó, azt az is mutatja, hogy egymással szomszédos birtokokat vásárolt, vagyis egybefüggő vadászbirodalmat akart kiépíteni. Erre az adottságok megvoltak. Mind az öt falu igen nagy határú település volt, együttes kiterjedésük 37.291 holdat tett ki; ugyanakkor mindegyik faluban hatalmas erdők terültek el (a 11.697 holdas Szentán például 8530 hold erdő volt), összesen 19.659 hold nagyságban, vagyis a terület 53%-a erdő volt. Ezeknek az erdőknek vette meg a nagy részét a herceg, az össze vásárolt uradalmában az erdők aránya mintegy 65%-ot tett ki (Kaposi, 2016). Kaszón 1912-13-ban egy vadászkastélyt építettek, amely később a herceg legfontosabb lakhelyeinek egyikévé vált. A kastélyhoz a vörösfenyőt a sziléziai erdőkből hozatta a herceg. A kastély az 1910. évi bécsi vadászati kiállításon használt Hohenlohe-pavilon mintájára készült. Később egy oldalszárnyat is építettek hozzá, s így vendégek fogadására is alkalmassá vált (Nagy-Nagy, 2004:52-55). A vadászparadicsom kiépítése a herceg Magas-Tátrában lévő, csaknem 50.000 holdas javorinai uradalmának mintájára történt (Kaposi, 2019).

Egyre többen érezhették szükségességét, hogy a vadászati lehetőségeket megismerjék. Kálmáncsára vonatkoztatva már a háború alatt jelent meg Kozár Emil erdész hirdetése a Vadászlapban, ahol különleges vadászati élményeket ajánlott a területre érkezőknek. Szarvasvadászatról volt szó, s arra kötelezte magát az erdész, hogy a bikákat 5-30 lépésre a vadász elé álltja. Hogy a kormosötétben is lehessen vadászni, az általa feltalált vadászlámpa ezüstös fehér fényével csalta oda vadakat, egy ilyen lámpa akár 200-300 lépésre is világított négy irányban egyetlen kis acetylon égővel. Az erdész javadalmaztatását a bika erősségéhez mérten akár darabszám, akár fix fizetésért lehetett

megoldani. Mutatja a modern technikát, hogy már telefonon is be lehetett jelentkezni vadászatra (Vadászlap, 1918.08.15:271).

A vadászatok sikeressége persze a helyi társadalmat is érintette, hiszen egy-egy nagyobb vadászathoz kellett a kisegítő emberek, a hajtók, a begyűjtők stb., ami egyben a némi pénzhez jutási lehetőséget is jelentett. Sokszor kellett megküzdeni az egyre szaporodó orvvadászokkal. Egy 1913. évi esetet említek: Széchényi István gróf kálmáncsai uradalmához tartozó Borbás-erdőben egy éjjel az erdőőrök elfogtak két embert, akik Kálmánca község leghírhedtebb orvvadászai voltak (Kis József és Farkas István). A több szakaszból álló, az erdőőrökkel való fizikai találkozást az uradalmi alkalmazottak nyerték: a foglyul ejtett orvvadászokat bevitték a község házára és ott átadták a csendőröknek (Somogyvármegye, 1913.05.24:3).

A Festeticsek berzencei uradalmával szomszédos, az Inkey család kezében lévő iharosi és iharosberényi uradalmakat vadászati szempontból Benkovics Imre munkájából ismerhetjük. Az itt elterülő vadaskert mérete a 19. század végén meghaladta a 2000 holdat, a többi területet erdők, halastavak, vadföldek, kertek stb. tették ki. A vadászatot azonban nem csak az uradalmi, hanem a községi bérbe vett területeken is egyaránt gyakorolták. Az erdőelkülönítéstől 1890-ig, majd néhány év kihagyás után az egész időszakon át végig az uradalom bérelte a „Községerdő”, „Községmező”, „Polgárerdő” és más hasonló elnevezésű területek vadászati jogát. Erre vadgazdálkodási szempontból feltétlen szükség volt, hiszen e részek az uradalmi erdők közé voltak ékelve, s így a vadnak ezeken keresztül kellett mennie (Benkovics, 1891:54). Nagy Domokos Imre elmondása alapján az uradalomban a századforduló idején kilenc erdőőr szolgált. A vadászat kezelése nem volt annyira tervszerűtlen, mint a hazai uradalmak egy nem jelentéktelen részében, azonban komolyabb lelövési előírányzat, amelyhez mereven ragaszkodtak volna, nem volt. Inkey Pál a vadászat irányításához csak annyiban ragaszkodott, hogy a Vadaskertben golyóérett szarvasbikát és őzbakot csak hozzájárulásával lehetett elejteni. A nyilvánvaló selejt elejtését azonban nem minden esetben véleményezte. A vadaskerten kívül például teljesen szabad keze volt a főerdésznek (Nagy, 1992). Az Inkey család is rendelkezett a vadászatok magas színvonalú megrendezésének háttérét biztosító, ma is meglévő kastéllyal.

A dél-dunántúli térségben mindegyik valamit is magára adó uradalomban az apróvad tenyésztésénél leginkább az angol fácánfélékre fektették a hangsúlyt, melyek tojásait összeszedték és kotlóstyúkokkal keltették ki. Volt, ahol kerti körülmények között, máshol pedig szabadföldön rendezett vadászatok keretében kerültek lelövésre. A fácánvadászat

mellett a nyúl- és fogoly vadászat is kedvelt volt térségben. Erre jó példa lehet az a főúri vadászat, amelyet Festetics Tasziló gróf főpohárnokmester vörsei uradalmában rendezett 1897-ben, s ahol részt vettek: „*Frias herceg, Esterházy Mihály gróf, Kinszky Károly gróf. Berchtold Zsigmond gróf, mr. Smart és mr. Milbarike. A vadászatnak fényes eredménye volt, mert teritékre került 16 őz, 132 nyúl, 401 fácán, 11 fogoly, 2 szalonka és 2 róka, összesen 536 darab). Másnap a meleggáti dűlőben folyt tovább a vadászat, a melyen az előbbi főúron kívül jelen voltak még: Berchtesheim báró, Festetich Taszilóné, Kinszky Károlyné és Esterházy Mihályné grófnék. Ez alkalommal 48 nyulat, 136 fácánkakast, 153 fácányúkot, 139 foglyot. összesen 476 darab vadat ejtettek el*” (Vadász- és Versenylap, 1897:613). Vízivadászatok is rendszeresen voltak a Dráva vidékén és a Balaton mentén elterülő nádasokban, ahol a vadrcék és vadludak nagy számban keltettek és tanyáztak. Az apróvadak elszaporodását, a kímélés, gondozás és tenyésztés mellett, a dűvadak rendszeres irtása is előmozdította (Ujváry, 1914).

Bővelkedtek az erdei és vízi madarak különféle fajtaiban a bellyei erdőségek, rétségek és nádasok is. Például szalonkavadászatra minden évben eljött Frigyes királyi herceg családjával és vendégeivel a tavaszi húzáskor, amikor is 500-600 db erdei szalonkát lőttek. Korabeli szemtanúk is megjegyezték a vízivadak bőségét: tavasszal, ősszel, mintha felhők volnának, úgy szállanak ezrével és ezrével a bellyei nádasok fölött (Ország-Világ, 1921:77). Kócsagok is költöttek az itteni őserdők nádasaiban. E ritka szárnyasok védelme az erdészek különös gondját képezte már akkoriban is. A hazai vadgazdálkodás viszonyokat mélységében ismerő kutatója, Faragó Sándor is megállapította a témában, hogy „*a mezei élőhely fejlesztése során külön gondot kell fordítanunk a predátorok megfelelően alacsony szinten tartására, annak érdekében, hogy a populációt megvédjük jó vadgazdaként*” (Faragó, 1997:187). Az általam vizsgált uradalmakban is hasonló alapelv mentén végezték az apróvadgazdálkodást: odafigyeltek az apróvadak elszaporodására, túlszaporodására, a kímélésre, gondozásra és a tenyésztés mellett, a dűvadak rendszeres és szakmai alapokon nyugvó irtására is (Ujváry, 1914). 1906-ban például a bellyei uradalomban összesen 7263 db dűvadat lőttek, amelyben volt róka (201 db), menyét (1497 db), görény (456 db), sündisznó és mókus (980 db), varjú és szarka (2151 db) (Köztelek, 1907.08.03:6).

10.9. Erdészet és vadászat a nemzetközi és hazai kiállításokon

Az első, kimondottan vadászati témájú nemzetközi kiállítás Bécsben, 1910-ben nyitotta meg a kapuit. Ez volt az első kísérlet arra, hogy egymagában a vadászatra, s a vele legszorosabb kapcsolatban álló iparágakra szorítkozzon egy ilyen témájú kiállítás. Eddig a vadászati kiállítások mindig a mező- és erdőgazdasággal kapcsolatosan szerepeltek (Erdészeti Lapok, 1910). Az itt jelen levő 130-nál is több különböző, új és régi pavilonban, kisebb és nagyobb méretű épületben vadászati témájú kiállítások (pl. tróféák csarnoka, vadászati statisztika, vadászati oktatás, vadászfegyverek), művészeti tárlatok (iparművészet, kerámiák, régi és modern művészet, zenepavilon) foglaltak helyet. Az egyes kiállító nemzetek vadászattal kapcsolatos bemutatói is kaptak helyet, és persze nagy számban voltak jelen a szórakozás, vendéglátás céljait szolgáló létesítmények is (Süle, 2016).

A magyar pavilon a kiállítás egyik leglátogatottabb épülete volt. A Cyklopsz-fal utánzatából készült földszintre egy könnyedebb szerkezetű emelet következett, amelyet vörös színű, egy kimagasló és több kisebb toronnyal bíró tetőzet zárt le. A főkapu mellett két medvének szoborműve fogadta a látogatót. Az emeleti helyiségekben találtak helyet a nagyobb uradalmak kiállításai is. Saját pavilonnal voltak jelen Frigyes főherceg a bellyei, magyaróvári és véglesi uradalmi, valamint Hohenlohe Kraft herceg a kaszói és javorinai uradalmi. Előbbi a Baranya megyei parasztházak külsejével bírt, s legkiválóbb tárgya a Belye vidéki tájat ábrázoló dioráma szarvasjelenettel. A Hohenlohe pavilon erősen tagozott, fából készült vadászlak volt, amelyben szintén rendkívül hangulatosak a diorámák (Erdészeti Lapok, 1910).

A fentiekben felvázolt hazai uradalmi vadgazdálkodási eredmények, maga a vadállomány és a vadászathoz kapcsolódó infrastruktúra minősége, több nemzetközi kiállításon is nagy sikerrel bemutatásra kerültek a vizsgált időszakban. Fontos volt azonban, hogy az országon belül is megfelelő szinten lehessen reprezentálni az eredményeket. Kimagaslott ezek közül az 1907 májusa és októbere között Pécsen megrendezett országos kiállítás és vásár, ahol az ország nagy- és kisiparosai és kereskedői legújabb termékeiket mutathatták be a nagyközönségnek. A rendezvény fő szervezője Zsolnay Miklós és a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara volt. A kiállítás idején különböző iparágak képviselői tartottak találkozókat, de volt a gazdáknak, a vendéglősöknek, a borászoknak és a méhészeknek is kongresszusa. A dél-dunántúli uradalmak nagy számban szerepeltek erdészeti és vadgazdálkodási témákban (B. Horváth, 1998).

26. ábra: Erdészeti pavilon a pécsi országos kiállításon 1907-ben

Forrás: https://mandadb.hu/cikk/809813/1907_evi_Pecsi_Orszagos_Kiallitas_es_Vasar

A pécsi kiállítás egyik legérdekesebbnek tartott helyszíne az erdészet és vadászat volt. A nyers, kéregben levő tölgy- és nyírfából épült kiállítási pavilon a kiállítás főútjának a város felé eső oldalán nyert elhelyezést. Felsorolni is nehéz lenne a kiállítók és a kiállított termékek sorát. Néhányat kiragadva említem meg, hogy Széchényi István gróf kálmáncsai erdészete mellett Festetics Tasziló gróf csurgói erdőgondnokságának vadásztrófeái is ki voltak állítva a saját standjukon. Itt említésre méltó még a ritka szép kitömött vadhattyú, a szépen kitömött farkas és vaddisznófejek és a ritka erősségű vetett szarvasagancsok. Ezekről nem messze voltak elhelyezve a dioráma mellett Draskovich Iván gróf díjakat nyert vadaskerti szarvasagancsai, 28 darab ritka szép és erős őzagancsból álló gyűjteménye és a sellyei fácánfajok kitömött alanyai. A diorámától balra fekvő falon pedig Schaumburg-Lippe hg. dárdai uradalmának ritka erősségű szarvasagancs gyűjteménye és őzagancsai voltak láthatóak (Erdészeti Lapok, 1907).

A kiállító uradalmak mellett nagyszámban voltak vállalati kiállítók is a pavilonban. Például a Strickler és Tscherner szlavóniai cég változatos és kiválóan tetszetős bükkgyártmányai is be lettek mutatva. A feldolgozás a legkisebb részletre is kiterjedt, aminek legjobb bizonyítékai voltak azok a sokféle mintával készülő bükkfaszőnyegek, amelyek apró bükkhasábocskákból készültek és különösen Angolországban örvendtek kelendőségnek. Továbbhaladva a Szlavónia Fatermelő Rt. furnér- és bútorelctermékeit találhattuk, amely 1904-ben alakult 1.000.000 korona alaptőkével és budapesti

központtal, s rendelkezett a Száva mellett Bródon egy keményfa bútorokat előállító üzemmel (Galánthai Nagy, 1917:433). Velük szemben pedig a Gutmann S. H. cég beliscsei tölgy fűrésztelepének, valamint tannin- és falepárló-gyárának produktumait állították ki (Erdészeti Lapok, 1907). A kiállítók sorát még hosszan lehetne folytatni. Megállapíthatjuk, hogy a térség minden jelentősebb faipari szereplője képviseltette magát ezen az eseményen kiállítóként, bemutatva az előállított termékek sokszínűségét és nemzetközi szinten is elismerésre méltó minőségét.

Magyarországon a Nemzeti Lovardában 1871-ben rendezték az első nyilvános vadásztrófeakiállítást, ezt követően az 1881-ben megszervezett Országos Magyar Vadászati Védegylet alapítási évétől 1914-ig minden évben megrendezte a Magyarország területén elejtett „agancs és agyar” bemutatót. Az I. világháború után azonban csaknem egy évtizedig nem volt agancskiállítás Magyarországon. A Nemzeti Vadászati Védegylet végül 1925. május 16-án nyitotta meg a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban az I. világháború utáni első agancs- és vadászati ipari kiállítást (Halász, 2024:200).

11. Eredmények - válaszok a kutatási kérdésekre - összegzés

Disszertációmban arra törekedtem, hogy megvizsgáljam, milyen változásokon ment keresztül Magyarország egy speciális adottságú táján, a Dráva mentén elterülő uradalmi erdőgazdaság. A kérdés lényegiségét az adta, hogy egyrészt e tárgyban még nem születtek átfogó tudományos vizsgálatok, másrészt pedig az elemzés eredményei a későbbiekben összevethetőek lehetnek más, hasonló jellegű területek erdőgazdálkodási rendszereivel.

Kiindulópontként bemutattam, hogy mit jelentett az erdő a korabeli társadalomnak, hogyan tudták a tradicionális gazdaság keretei között hasznosítani a bőséggel rendelkezésre álló erdőségeket. Korabeli vélemények és későbbi szakmai elemzések révén vizsgáltam a Dráva által létrehozott különleges gazdaságföldrajzi környezetet, amely mind az ott élő lakosságnak, mind a nagybirtokok gazdálkodásának sokáig a hagyományos formában is megfelelt, s jól egészítette ki a megélhetés forrásait. A térség társadalmi sajátosságainak elemzésével rámutattam arra is, hogy bár a modern piacgazdasági rendszer kiépülése idején ezen a tájon a foglalkozási szerkezetben történetek ugyan módosulások, ám mélyreható változásokat nem regisztrálhatunk. Fontos volt rámutatni azokra az infrastrukturális változásokra (vasútépítések), melyek révén

egyre magasabb minőségi termelés jöhetett létre. Részletesen szoltam a térség uradalmairól, területi és gazdálkodási sajátosságairól, a mezőgazdaság aranykorában végbement fejlesztésekről, a gépesítésről, az új termékszerkezet kialakításáról.

Fontos részét képezi dolgozatomnak az 1879. évi erdőtörvény, s az abból következő gazdasági változások bemutatása. Adataim és a szakirodalmi ismeretek is bizonyítják, erre a törvényre nagy szükség volt, hiszen a 19. század második felére jelentősen felgyorsultak az erdőirtások Magyarországon, amelyek legfőbb oka a területnyerés volt a mezőgazdasági termelés számára, de szerepet játszott benne a fatermékek iránti kereslet jelentős növekedése is. Nagy veszélyt jelentett ugyanakkor az erdőkön többnyire szakmaiatlan módon történő a gazdálkodás. Az új, nyugati elveken alapuló erdőtörvény az uradalmi és a paraszti (közösségi) erdőgazdálkodását jelentősen szabályozta és kontrollálta. Az 1879. évi XXXI. tc. rendelkezései szerint az állami kezelés alá tartozó erdőbirtokok vezetését a kaposvári állami erdészeti hivatal látta el; a nem állami kezelés alatt levő, de kötött erdőbirtokok kezelésének ellenőrzését pedig a pécsi kerületi adófelügyelőség végezte. Az erdőtörvény teljesen új alapokra helyezte az uradalmi erdőgazdálkodás módját. Egyre inkább törekedni kezdtek a nagybirtokosok a megfelelő ismeretekkel rendelkező szakemberek alkalmazására egyrészt azért, mert az új rendelkezéseknek próbáltak megfelelni, másrészt pedig konjunktúra volt a jó minőségű fatermékek értékesítése terén.

Dolgozatomban részletesen bemutattam a térség uradalmi kapcsán az üzemterveknek megfelelő gazdálkodás rendszerét. Az uradalmak számára az erdőtörvény hatályba lépése után az egyik legfontosabb feladat a törvény által előírt üzemtervek elkészítése volt. Ezek az üzemtervek minden vizsgált uradalomban elkészültek az 1880-as években. Az üzemtervek minden esetben 10 éves ciklusokra szoltak. Ahhoz, hogy az üzemterveket el tudják készíteni, az uradalmakban kialakítottak kisebb különálló egységeket, amelyeket erdőrésztleteknek neveztek el. Az üzemtervek meghatározták, hogy milyen haszonvételi formákat lehetett alkalmazni az éppen következő 10 éves ciklusban. E tevékenységeket az állami szervek folyamatos kontroll alatt tartották, amúgy engedélykötelesek voltak. A törvény előtt az erdőkből történő haszonvételek szabályozatlan keretek között történtek. A legfontosabb szempont azonban az akkori tulajdonosok számára is az volt, hogy a lehető legnagyobb hasznot (lehetőleg készpénzben) termelje számukra az erdőterület. Az erdőtörvény hatályba lépése után ugyanerre törekedtek az erdőtulajdonosok, csak ekkor már szabályozott keretrendszerben. Az országos viszonylatban a legelterjedtebb haszonvételi forma voltak az erdei faanyag tűzifának való kitermelése volt. Ez a

terméktípus általában az erdőterület közelében elhelyezkedő településeken került értékesítésre vagy felhasználva. A másik elterjedt, és sokkal jobban értékesíthető terméktípus a műfa volt, ami általában épületfához, szerszámokhoz jelentett alapanyagot.

Bemutattam a fakitermelés korszakban alkalmazott technikáját, technológiáját is. Kétségtelen, hogy ebből a szempontból a Dráva menti erdőgazdálkodás nem számít különlegesnek, hiszen a favágás technológiája az erdészeti szakismeretek és az iparszerű fakitermelés hatására megközelítően egységes volt a Kárpát-medencében. Eltérések a terminológiában és az új eljárások elterjedésének ütemében figyelhetők meg. A 19. század elején a vastag fákat is a kovácsok által készített fejszével, favágó fejszével döntötték. A nagyobb termelékenységet biztosító fűrész használatát Mária Terézia 1771. évi rendelete is javasolta. A 19. század végére általánossá vált, hogy a fejszével behukkolt fát nagyfűrészsel, keresztvágó fűrészsel vágják ki, természetesen az erdészek felügyelete mellett.

Forrásaim alapján a Dráva menti uradalmakban - akárcsak máshol az országban - a fakitermelés négy jellegzetes formáját alkalmazták, amelyből az első három alapja a mai korszerű erdőművelésnek is: ritkítás, szálalás, tarvágás, szárazfaszedés. Ez utóbbival kapcsolatban érdemes ismételtén arra felhívni a figyelmet, hogy a száraz fa szedését télen-nyáron engedélyezték, de uradalomtól függően különböző mértékű ellenszolgáltatás járt érte: például egy-két nap robot (napszám) járt érte, amit csemeteültetéskor, makkszedéskor, gyalog- és kocsitak karbantartásakor kellett teljesíteni, de olyan is volt, amikor az uradalom felesbe szedette a száraz fát. A fakitermelés általában ősz vége felé kezdődött, de általánosságban elmondható, hogy május elejétől novemberig nem volt szabad favágásra használható szerszámokkal az erdőbe belépni. Tavasszal általában tiltották még a vadgyümölcs és a gomba szedését is, akárcsak a vadak zavarását, ami főleg egy olyan térségben volt fontos, ahol óriási mellékhaszonvételi jelentőséggel bírt az országos léptékben is kimagasló vadállomány.

Az értékesítés vizsgálatából kiderült, hogy a 19. század második felében nem voltak problémái az uradalmaknak, hiszen jelentős volt a kereslet az erdei termékeik iránt, sőt sokszor előfordult az is, hogy még a helyi igényeket sem tudták kielégíteni. A század végére kezdtek áttérni arra, hogy a helyi lakosok számára is lassan már csak készpénzben értékesítették a tűzifát, épületfát és a szerszámfát. Az 1880-as években a nagyobb értékű tarvágásokat sok esetben lábon értékesítették az uradalmak, nem akarták maguk irányítani a kitermelés folyamatát. Viszont a későbbiekben inkább már saját maguk irányították a termelést és az egyéb fahasználatokat, s utána értékesítették a termékeket.

Ez az óriási tarvágás sorozat azonban nem volt egyedüli ebben az időszakban, hiszen ekkoriban vágták tarra a Dráva menti területeken a legtöbb öreg, jó adottságokkal rendelkező kocsányos tölgyes erdőt. Óriási fellendülés volt megfigyelhető a kocsányos tölgy fűrészáru termékek piacán, ami azt is jelentette, hogy hatalmas kereslet is fellépett ezzel párhuzamosan a különböző minőségi osztályú tölgy rönkök iránt. A magyar fa keresett volt a nyugat-európai piacokon is, például Franciaország tölgyfa-szükségletének háromnegyedét Magyarországról szerezte be.

A 19. század végére szakmailag egyre fontosabb és indokoltabb feladattá vált az erdőfelújítás. Az 1879. évi törvény előtt a magántulajdonban lévő erdőknél a felújítás leginkább csak sarjadzással történt, kevés helyen gondoltak a rendszeres felújításra, s épp ezért a magánkézen levő erdők a rendszertelenség képét nyújtották. Azonban ez fokozatosan megváltozott az 1890-es évekre, amikor is nagyobb hangsúlyt fektettek a megfelelő kivitelezésű felújításokra. A vágások pótlása leginkább alátelítésekkel történt, amelyre a kocsánytalan tölgyfák a legkedveltebbek; de használták a kocsányos tölgy- és csermakkot is. A 19. század végére növekvő arányban végeztek felújításokat csemetével, amelyeket már célirányosan csemetekertekben állítottak elő. Minden nagyobb erdőbirtoknak megvolt a maga csemetekertje, a községi és egyéb állami kezelés alatt levő erdők részére pedig az államerdészeti hivatal kaposvári csemetekertjében állítottak elő erdei csemetéket, melyekből évenként kb. 3 millió csemetét osztottak ki ingyen.

A vizsgált uradalmak szakmai irányítását nagyjából hasonlóan szervezték meg. Természetesen az erdőgazdászok mindig a szélesebb uradalmi rendszerbe illeszkedtek, amely fölött a tulajdonos vagy a jószágigazgató (jószágkormányzó) rendelkezett. A Festeticsek hatalmas kiterjedésű berzencei uradalmában például az erdőterületek sok kisebb erdőrészből álltak, amelyek három gazdálkodási egységbe (Csurgó, Háromfa-Agarév, Tarany) voltak felosztva az 1880-as évektől. Ezeket az egységeket erdőgondnokságoknak nevezték. Mindegyik gondnokság élén egy okleveles erdőtiszt állt. Ők biztosították a gazdálkodás magas szintű szakmaiságát. Alájuk tartozott egy-egy szakvizsgával rendelkező erdőőr és kettő-öt vizsgával nem rendelkező erdőőr is, akik a terepen történő operatív munkálatokért feleltek, illetve az erdőterületek folyamatos őrzéséért, amely kiterjedt az illegális fakitermelések és mellékhaszonvételek megakadályozására és felderítésére (illegális legeltetés, makkoltatás, gombaszedés, vadászat). A feladataik közé tartozott a határjelölő és a különböző tiltásokat jelölő műtárgyak elhelyezése és folyamatos karbantartása is. A fiatal erdők esetében holt

sövényeket is alkalmaztak annak érdekében, hogy megakadályozzák az állatok fiatalos erdőterületekre történő belépését. Ezeken felül fontos volt a szerepük az erdőkre nagy veszélyt jelentő tüzesetek megakadályozásában is, hiszen káros gyújtogatások is előfordultak. A kitermeléshez persze már jóval nagyobb létszám kellett, amikor is külsős favágókat alkalmaztak.

Lényeges fejezete a dolgozatomnak a térség faipari fejlődésének áttekintése. A faipar legnagyobb termelési értéket produkáló ágazata a fűrészáru-gyártás lett. A 20. század elejére országszerte jöttek létre nagy számban faanyag további feldolgozása céljából üzemek. Igaz minden országrészben más-más profillal és sajátosságokkal. Az 1906. évi termelési felvétel 400 gyári fűrésztelepet mutatott ki. Ebből 366 Magyarországon, 34 pedig Horvát-Szlavónországban működött. Bemutattam Közép-Európa egyik legnagyobb faipari üzemét, amit 1884-ben alapított a nagykanizsai Gutmann S. Henrik faiparos és kereskedő a Dráva szlavóniai oldalán, Beliscsén. Az üzemet az 1890. évi halála után fiai fejlesztették európai hírű nagyvállalattá. A vállalkozásra az állam 15 évi adómentességet biztosított a gyáripár fejlesztői és az új iparágak meghonosítói számára. A telep helyét nagyszerűen választották ki: Verőce megyében, a Dráva hajózható szakasza és a vasútvonalak közelében, hatalmas erdőségek mellett, egyben 105 ezer hold megvásárlásával biztosítva a nyersanyagellátást. A mintegy 1600 LE gőzerővel működő üzem a 19-20. század fordulóján már kb. 3000 munkást foglalkoztatott. De érdemes még kiemelni a térségből a barcsi Engel-féle faipari üzemet, a berzencei botgyárat, a bellyei és dárdai gőzfűrészüzemeket stb. is.

Fontos üzemága volt a Dráva menti uradalmaknak a vadászatokhoz is kötődő vadgazdálkodás. Az erdők védelme és az erdőgazdálkodás minőségének megalapozása mellett egyre jelentősebbé vált az uradalmi vadgazdálkodás, így a 19. század második felére kialakult egy konszenzus a tekintetben, hogy a vadállomány állapotán javítani kell. Rontotta a helyzetet azonban, hogy számos erdőt kivágtak, az erdőállomány csökkent, míg a szántóföldek mérete nőtt. Ez a vadak életterét jelentősen megváltoztatta. A folyószabályozások, lecsapolások miatt a vizes élőhelyek száma is lecsökkent. A vadászatról szóló 1872. évi VI. törvénycikk 1. paragrafusában egyértelműen kimondta, hogy *„a vadászat joga a földtulajdonjog elválaszthatatlan tartozéka”*. A vadászat, mint az erdővel szoros kapcsolatban álló mellékhaszonvételek egyre nagyobb jelentőséggel bírt az uradalmi tulajdonosok számára a 19. század végére. Fokozatosan teret nyert a professzionális vadgazdálkodás gondolköre és gyakorlata is a magas hozzáadott értéket generáló erdőgazdálkodás mellett. Az általam vizsgált térségében több kimagasló

vadgazdálkodási és vadászati teljesítményt felmutatni képes gazdálkodási egység is működött.

Néhány nagyobb uradalom kétségkívül kiemelkedett ezek közül, mint például a Habsburgok bellyei uradalma. Habsburg Frigyes főherceg és családtagjai szenvedélyes vadászok voltak. Az uradalom vadászházainak kilincseit szinte egymásnak adták Európa legelőkelőbb vadászai, közöttük gyakran uralkodóknak is (Ferenc József császár és király, II. Vilmos német császár stb.). De említhetjük hg. Festetics Taszilót is, akinek főleg a berzencei uradalmi vadászterületei és vadászatai lettek világhírűek, nem is beszélve a Somssichok és a Széchényiek tevékenységéről. A minőségi vadászatokhoz szükséges háttérinfrastruktúra kialakítása is megtörtént: helyi vasúti közlekedés megteremtése, szakemberek alkalmazása, vadászkastélyok (pl. Karapanca) építése stb.

A felvázolt vizsgálatokból és eredményekből világosan következnek válaszaim a dolgozat elején feltett kutatási kérdésekre. A Dráva mente térségében az erdőgazdálkodás a vizsgált korszakban nagyon fontos volt mind az uradalmi gazdálkodás, mind a helyi népesség számára. Az uradalmak esetében a magas színvonalú erdőgazdálkodás és az arra ráépülő egyéb tevékenységek fenntartása és fejlesztése fontos jövedelmi forrás volt, ugyanakkor a helyi lakosság számára az uradalmi alkalmazásban végezhető munkák, valamint a közbirtokosi kezelésben lévő erdők hasznosítása szintén elengedhetetlen volt. Egyértelmű, hogy az 1879. évi erdőtörvény bevezetése, valamint az erősödő piaci kihívások jelentős fejlesztéseket indítottak el a térség uradalmaiban. A szakmaiság erősítése, az üzemterveknek megfelelő erdőgazdálkodás kialakítása, s a jelentős mértékű fakereslet révén a helyi faipar létrejöttének kezdeményezése vagy támogatása révén létrejött a kor színvonalának mindenképpen megfelelő modern, sokoldalú erdőgazdálkodás, amelynek eredményei még ma is érzékelhetőek. Az is látszik, hogy az eleinte még csak szórakozásként (életformaként) jelenlévő úri vadászat az idők során már tudatosan irányított vadgazdálkodási háttérrel rendelkező tevékenységi formává vált, amelynek a mai turisztikai rendszerben s igen komoly lenyomatai maradtak meg.

Végezetül szeretnék a további kutatási lehetőségekről is megosztani pár gondolatot a doktori dolgozatomban feltárt tudományos eredmények ismeretében. A doktori dolgozatom a Dráva mente térségének uradalmi, társadalmi, erdőgazdálkodási, faipari és vadászati változásait vizsgálja a piacgazdaság kialakulásától az első világháborúig bezárólag. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy a vizsgálódást e tématerületet és térséget illetően mindenképpen hasznos lehet kiterjeszteni a későbbi korokra is, hiszen a két háború közötti korszakra vonatkozóan ugyanúgy hiányosak az ismereteink, mint a

szocialista időszakra, avagy az 1990. évi rendszerváltás utáni évtizedekre. Úgy vélem, hogy a nagy közönség és a szakma számára is érdekes, tudományosan eleddig nem igazán vagy nem ilyen fókusszal vizsgált kérdéseire találhatnánk válaszokat a térség történeti fejlődését és vizsgálva.

12. Epilógus - A Dráva mente térségének sorsa az első világháború után

Az első világháború hatásai és következményei megrendítőek voltak a Magyarországra nézve sok szempontból. A háború hadi eseményei is már hamar hatást gyakoroltak az erdőgazdaságra. Az 1914 őszi orosz betörés által érintett északkeleti, majd 1916 nyarán a román támadás miatt válságos helyzetbe jutó délkeleti határvidékek ugyanis meghatározóak voltak az ország fa- és erdőgazdasága szempontjából. Ezeken a területeken az erdőgazdálkodást többször fel is kellett függeszteni. A helyi lakosság mellett a kincstári erdőgazdálkodás is nehéz helyzetbe, a működőképesség határára került. Az erdőgazdaságok szempontjából alapvető változás volt, hogy a munkaerőhiány miatt - orosz és olasz hadifoglyok nélkül - az erdőgazdaságok, illetve a különböző fűrészüzemek működésképtelenné váltak volna. A foglyok szinte minden jellegű munkafolyamatban, így a fakitermelésnél, szénabetakarításnál, vasúti pálya javításánál, fuvarozásnál és fűrészelésnél is dolgoztak (Balogh - Homor, 2021:83-84).

A 20. század elején a Magyar Királyság erdőségei 7,3 millió hektárt, az ország területének 25,8%-át foglalták el. Az erdőterületből az állami tulajdonú erdők 15,2%-ot, az egyéb tulajdonjogú, államilag felügyelt erdők 49,3%-ot, illetve a magánerdők 35,5%-ot tettek ki (Kolossváry, 1975:66). A trianoni döntéssel nemcsak Magyarország területének kétharmada, hanem az erdők 84,1%-a is az új határokon kívülre került, és az erdőterület 1.174.554 hektárra, az erdősültség 12,6%-ra csökkent (Kaán, 1923:4). Trianon faellátásra gyakorolt hatása, a tájatalakító tevékenységgel kapcsolatos távlati elképzelések változása nem utolsósorban a kormánytisztviselőként dolgozó Kaán Károly tevékenysége nyomán az erdőgazdaságban lezajlott egy paradigmaváltás. Az erdőterületek mintegy 85%-ának elvesztése három szempontból volt jelentős veszteség. Egyrészt megszűnt az ellátás háttere, másrészt elveszett az export lehetősége, harmadrészt pedig a határokon belüli erdők nemcsak területileg voltak elégtelenek, de „*nagyrészből*

mezőgazdasági birtokok közé beékelte kisebb erdőbirtokokból állanak, amelyek közül aránylag sok a már kihasznált erdő és elég sok az utóbbi években betelepített fiatalos erdő is” (Lesenyi, 1927: 113). Az erdőterület arányai is jelentősen megváltoztak. Hiszen mindössze 5,4%-a volt állami erdő, 45,4%-a magánerdő, a többi egyéb tulajdonjogi kategóriák között oszlott meg (Kolossváry, 1975:64).

1918 novemberétől a Dráva mente térsége számára nehéz idők következtek. 1918. november 14.-re a térséget ellenállás nélkül a szerb hadsereg szállta meg Pécs várossal együtt. A Barcs - Szigetvár - Sásd - Baja - Kelebia ívtől délre lévő területek 33 hónapig szerb megszállás alá kerültek (Kaposi, 2020). A csaknem három év alatt a szerbek úgy tekintettek erre a területre, mint a sajátjukra. Viszont 1920-ban világossá vált, hogy távozniuk kell, ezért módszeresen az egész térséget kirabolták. Nincs lehetőségünk annak részletezésére, hogy mit vittek el a megszállók, figyelmünket csak az erdőgazdálkodással összefüggő veszteségekre irányítjuk. Az erdőkből megrendelés és átvételi elismervény adása nélkül, szekér számra szállították el a tűzifa sarangokat és rönköket, sőt odáig mentek, hogy az erdőkben jelentős tarolásokat is végeztek. A megszállt területekről a szerbek 267.167 m³ tűzifát, 63.010 m³ és 27.216 darab műfát szedtek össze és szállítottak el. Frigyes főherceg uradalmának a mohácsi járás körzetébe eső erdeiből 49.245 m³ + 18.494 darab műfát raboltak. A Hazai Fatermelő Rt. beremendi erdőbirtoka 3046 m³, a vajszlói vallásalapi uradalom 2500 m³ fát adott le. Lakócsán a közalapítvány uradalmában tarvágással 19.254 m³ fát zsákmányoltak, továbbá Somogytarnócán gróf Széchényi Antal és Ferenc erdeiből vágta ki nagy összevisszaságban 34.118 m³ fát (Laky, 1923:433).

Az 1920. június 4.-én megkötött trianoni békediktátum Baranya vármegyéből 1143 km² területet 33 községgel és 19.260 hektár erdőterülettel a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak juttatott. A békekötés után még csaknem egy év telt el, amire a Magyarország részére visszaadandó területet 1921. augusztus 22.-én a megszálló csapatok kiürítették. A megcsonkított Baranya vármegye erdőterülete így 62.999 hektárra csökkent. Baranya vármegye erdőbirtokosai közül csak Habsburg Frigyes főherceg bellyei hitbizományi erdőbirtoka csonkult meg: az azelőtti hat erdőgondnokságból mindössze kettő: az izabellai és a karapancai erdőgondnokságok maradtak a trianoni határokon belül (A változásokhoz: Hajdú, 2023:73-88).

Nagy változásokat hozott az erdőjogban is a háború, hiszen a háború kitörése előtt a közvetlen erdőfelügyeletet az 1879. évi erdőtörvénynek megfelelően az erdőfelügyelőségek látták el. Kihangsúlyozandó, hogy ekkor még csak a magánbirtokok kivételével. A magánerdők első kis mértékű felügyeletét jelentette a háborús

körülmények közt az 1918-ban hozott két rendelet, amelyek a fahasználatok engedélyhez kötését mondták ki számukra. Fontosságát az adta, hogy ez volt az első jelentősnek mondható állami beavatkozás a magánerdők gazdálkodásába. Az erdőfelügyelőség ki is használta e két rendelet adta lehetőségeit és megpróbálta a magánerdők kiirtását, felparcellázását ezzel megakadályozni, amely azonban csak elenyésző mértékben sikerült. A háború utáni erdőterületcsökkenés és a fellépő nagy fahiány előtérbe állította a belterjesebb erdőgazdálkodás szervezését és egy átfogó szerkezeti átalakulást. Ezért a megmaradt ország területén új erdőfelügyelőségeket alakítottak ki (Szakács, 1991:8).

Az országcsönkítés okozta gazdasági összeomlás a háború alatti erős inflációt meggyorsította. Ez legjobban a tűzifa árának változásaival követhető. Az erdőbirtokosok az infláció által adott lehetséges gazdasági előnyöket kihasználva beruházásokba kezdtek. Ekkor építették a vajszlói és az almamelléki 6-6 km-es erdei vasutat. A gazdasági élet stabilizálódása a szakmai kapcsolatok felújításának lehetőségét négy dunántúli vármegyére (Baranya, Somogy, Tolna és Zala) terjedően 1925-ben vetették fel, megalakítva a Dél-dunántúli Erdészeti és Vadászati Egyesületet. Ez a négy vármegye erdőbirtokosait és erdőtisztjeit fogta össze, és évente tartott vándorgyűléseken mutatták be erdőgazdálkodásukat. A magyar erdőgazdálkodás számára nagy jelentőségű volt „*Az erdőről és természetvédelemről*” szóló 1935. évi IV. törvénycikk, a második erdőtörvény. Ez már minden 11,5 hektárnál (20 holdnál) nagyobb kiterjedésű erdőre kötelezővé tette az üzemterv szerinti erdőgazdálkodást. Az ennél kisebb erdőterületeknél csak a fahasználat és az erdőfelújítás tervezése volt kötelező (Kollwenz, 1978:55-58).

A békediktátum másik fájó következményeként elvesztette Magyarország a selmeci főiskolát és a négy kísérleti állomás közül hármat, a kísérleti területek nagy részét, illetve számos államerdészeti ingatlant is. A kiképzett személyzet jó része is az elcsatolt területeken maradt. Az erdős Magyarország egy csapásra Európa erdőben és fában negyedik legszegényebb országává vált, amelynek erdősültsége még a 12%-ot sem érte el. A szakma országos vezetése azonban viszonylag gyorsan kidolgozta a gyökeresen megváltozott adottságoknak megfelelő új erdészeti szakpolitikát. Ennek két egyszerű és világos alapelve volt: 1. Megvédeni és szerkezetükben javítani, a természetes állapotukhoz minél közelebb visszavinni a megmaradt erdőket. 2. Növelni az ország erdőterületét, elsősorban (humánökológiai szempontok miatt is) a fátlan Alföldön. A háborút követő évek nyomorúsága, majd pedig az 1929-1933. évi nagy gazdasági világválság azonban erősen behatárolta ennek a politikának megvalósítási lehetőségeit (Magyar erdők, 2016:23-26).

A második világháború vége felé a Nemzeti Kormány megalkotta azt a rendeletét, amely igencsak érintette a hazai erdőket és az erdészeteket is. Ez „*a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról*” szóló 600/1945. M. E. számú rendelet volt (amelyet még abban az évben törvény rangjára emeltek). Erdészeti szempontból az egyik legfontosabb következmény a hatalmas állami erdőbirtok létrejötte volt. Az erdők tekintetében az állami tulajdonforma és az arra épülő gazdasági szervezet vált meghatározóvá (mindmáig). Az államosítást később követte még egy kisebb, de nem kevésbé történelmi változás, 1959-1960-ban végbement a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása, s gyakorlatilag véget vetett az egyéni és a társult magántulajdon létezésének az erdőkben, termelőszövetkezeti tulajdonná változtatta azokat.

Az ország újjáépítése, a gazdaság talpra állítása újabb erőltetett igénybevételt jelentett az erdők számára. A rendkívüli állapotok az 1950-es évek első felében normalizálódtak. Megkezdődtek az egyre nagyobb méretű erdőtelepítések, amelyek révén az ország erdőterülete ismét növekedésnek indult: az ezredfordulóig az 1945. évi 11,8%-ról 19,2%-ra emelkedett. Emellett nagyarányú fásítások is történtek, részben az emberi környezet, részben az ökológiai adottságok javítása céljából. Az 1970-es évek elejére az ország valamennyi erdejére elkészültek az új üzemtervek, amelyek alapján már megbízható országos erdőleltárt is lehetett készíteni.

Nagy átalakuláson ment keresztül az erdészeti és faipari termelést alátámasztó és segítő ágazati infrastruktúra többi ága, így a szakoktatás és tudományos kutatás is. Az 1934-től a budapesti műszaki, majd Agrártudományi Egyetem Soproni Karaként működő Erdőmérnök Kar 1952-től ismét, mint önálló, egyetemi rangú Erdőmérnöki Főiskola, 1962-től pedig új karral bővülve, mint Erdészeti és Faipari Egyetem folytatta tevékenységét. Az erdőtörvény kapcsán mindenképpen meg kell említeni, hogy a természetvédelem az 1970-es évek elejétől mindinkább elvált az erdészettől. Majd 1976-ban az Országgyűlés megalkotta az első önálló magyar természetvédelmi törvényt is. Az itt röviden áttekintett gyors és nagyarányú fejlődés és átalakulás elsősorban az erdőgazdálkodás állami szektorára volt jellemző. A termelőszövetkezeti szektorban mindez kisebb mértékben jelentkezett (Magyar erdők, 2016:23-26).

Felhasznált irodalom

- Andrásfalvy Bertalan** (1965): A sárköziek gondolkodása a XVIII. és XIX. században. In: Dankó Imre (szerk.): A Pécsi Janus Pannoniusz Múzeum Kiadványai. Dunántúli Dolgozatok 3, Pécs
- Arató Gyula** (1893): A görgényi erdőőri szakiskola megnyitása. Erdészeti Lapok, 32. évf. 10. füzet. 749-757.
- Arató Gyula** (1898): Erdészetünk a 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Budapest
- Ágfalvi Imre** (1966): Az erdőrendezés és az erdészettörténet. Erdészeti Közlemények, 2. szám. 2-12.
- Ajtai Sándor** (1935): Magyar erdészeti közigazgatás. Budapest
- Balogh Róbert** (2017): Az Országos Erdészeti Egyesület története a 19–20. században. Közösség, érdekképviselet és az erdőkről alkotott elképzelések a modernitás korában. In: Sárvári János (szerk.): Almanach. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest. I. kötet.
- Balogh Róbert - Homor Péter - Ásványi Szabolcs - Tóth-Bartos András** (2020): Trianon hatása a magyar erdőgazdálkodásra. Veszteség és átalakulás. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest
- Balogh Róbert - Homor Péter** (2021): A „másodlagos természet” formálódása az erdészettörténet tükrében. Jogi kategóriák, professzionalizáció és tájatalakítás kapcsolata Magyarországon Trianon előtt és után. Múltunk - politikatörténeti folyóirat 66. 2. szám. Ember és környezet, Budapest
- Balsay Endre** (2008): Fejezetek a Kapuvár környéki erdők történetéből. Kapuvár
- Barbarits Lajos** (1929): Nagykanizsa. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatal. Budapest
- Barta János** (2019): Birodalom az alpesi tejgazdaságok és a transzhumáló állattartás között (A mezőgazdasági művelés szintjei az Osztrák-Magyar Monarchiában a 19. század második felében és a 20. század elején) In: Barta Róbert - Csiszár Imre (szerk.): Volt egyszer egy monarchia. Város és vidék, Hajdúnánás. 9-36.
- Bártfai Szabó László** (1911): A Sárvár- és felsővidéki Széchenyi család története. Budapest
- Bartha Dénes - Oroszi Sándor** (1995): A magyar erdészeti irodalom bibliográfiája 1965-1990. Budapest
- Bartha Dénes - Oroszi Sándor** (2003): Az alföldfásítási programok története, különös tekintettel a természetvédelem kérdéskörére. Erdészettörténeti Közlemények 60. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest. 34-63.

- Bedő Albert** (1878): A magyar királyi államerdők gazdasági és kereskedelmi leírása. Budapest
- Bedő Albert** (1896): A Magyar Állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. I. kötet. Budapest
- Bellye** (1883): Albrecht főherceg bellyei uradalmának leírása. Frick Vilmos könyvkereskedése. Bécs
- Bencze Géza** (1986): Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg
- Bencs János - Dávid Ferenc** (2016): Merre a Dráva vize öntözi Pannóniát. Drávaszabolcs nyolc évszázada. Drávaszabolcs
- Benkovics Imre** (1891): Somogy megyéből. Vadászlap, 12. évf. 4. szám.
- Berend T. Iván - Ránki György** (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Berend T. Iván - Ránki György** (1987): Európa gazdasági fejlődése a 19. században. Gondolat, Budapest
- Berend T. Iván** (2008): Európa gazdasága a 20. században. MTA Történettudományi Intézet, Budapest
- Bihari Ottó** (1979): Barcs múltja és jelene. Barcsi Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága. Barcs
- Bokor Róbert** (1912): Óriási szlavóniai tölgytörzs. Erdészeti Lapok, 51. évf. 7. szám. Selmecebánya-Budapest. 335-336.
- Bokor Róbert** (1913): A szlavóniai tölgyfát feldolgozó vállalatokról. Erdészeti Lapok, 52. évf. 17. füzet. 758-767.
- Braudel Fernand** (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. Budapest
- Bright, Richard** (1970): Richard Bright utazásai a Dunántúlon. 1815. Veszprém
- Bruckmüller, Ernst** (1985): Sozialgeschichte Österreichs. Herold Verlag. Wien - München. 372-375.
- Cholnoky Jenő** (1914): Somogy megye természeti viszonyai. In: Csánki Dezső (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. Budapest
- Czeininger Tamás** (2001): Gróf Benyovszky Móric főispán. Lámpás Kiadó, Abaliget
- Csapody István** (1968): Sopron város (és volt urbéres községei) egykori erdeinek története (XIII-XX. század). Erdészeti Közlemények 3-4. 3-16.

- Csapody István** (1997): Adalékok Gerlai Arnold Gusztáv: „A magyar erdészeti irodalom bibliográfiája 1934” című munkájához. Erdészettörténeti Közlemények 33.
- Cserny Győző** (1902): A vadászerdei m. kir. erdőőri szakiskola és alsóbb erdészeti szakoktatásunk fejlődése. Erdészeti Lapok, 41, évf. 10. füzet. 1173-1182.
- Cserny Győző** (1908): Magánerdőgazdaságunk javításának kérdéséhez. Erdészeti Lapok, 47. évf. 7. füzet. 344-361.
- Csicseri Rónai István** (1935): A hitbizományi reform. Somogyi Újság. XVII. évfolyam. 1935. december 25. 11-12.
- Csizmadia Andor** (1977): A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: Csizmadia Andor (szerk.): Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs. 35-53.
- Csorba József** (1857): Somogy vármegye ismertetése. Pest
- Csőre Pál** (1980): A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor, Budapest
- Csőre Pál** (1988): A tatai és gesztesi uradalom vadgazdálkodása (1750-1850). Agrártörténeti Szemle, 30. évf. 1-2. 147-164.
- Csőre Pál - Oroszi Sándor** (1990): Gazdálkodás az alapítványi erdőkben különös tekintettel a Pilisre. Erdészettörténeti Közlemények, 19. szám. 5-55.
- Csőre Pál** (1994): A magyar vadászat története. Mezőgazda Kiadó, Budapest
- Danhelovszky Adolf** (1873): Abhandlung über die Technik des Holzwaaren-Gewerbes in den slavonischen Eichenwäldern. Fünfkirchen
- Déván Róbert** (1889): Szlavónia öreg tölgyesi. Erdészeti Lapok, 28. évf. 6. szám. Selmezbánya-Budapest. 441-456.
- Dinklage, Karl** (1973): Die Landwirtschaftliche Entwicklung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Herausgegeben von Alois Brusatti. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien
- Ditz Heinrich** (1993): A magyar mezőgazdaság. Budapest
- Divald Adolf** (1868): A magyar birodalom álladalmi erdőségei kezelésének eredményei 1867-ig és lépések egy jobb jövő felé. Erdészeti Lapok, 7. évf. 145-205.
- Divald Adolf** (1872): Az ó-budai és visegrádi koronauradalmak erdeiről. Erdészeti Lapok, 11. évf. 1-13., 45-53.
- Dóka Klára** (1987): A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918). Budapest

- Dombóvári László - Kuminetz Gyula - Mészáros Ádám** (2014): Csokonyavisonta. Szerk.: Mészáros Ádám. Csokonyavisonta
- Draskovich Iván** (2008): Szarvasgazdálkodás. Budapest
- Dubrovic Ervin** (2008): Merika. Iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880 - 1914 - Emigration from Central Europe to America 1880-1914. Rijeka, Zambelli Rijeka
- É. Kovács László** (1976): Erdei munkások életviszonyai Gömörszőlősön a XX. század első felében. In: Dobrossy István (szerk.): Foglalkozások és életmódok. 143-157.
- Edvi Illés Sándor** (1896): A magyar királyi államvasutak és az üzemükben levő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai 1. Budapest
- Engel Adolf** (2009): Jánosi Engel Adolf: Életemből. Pécs
- Engel Alexander** (1892): Österreichs Holz-Industrie und Holzhandel. Wien
- Engel Sándor** (1882): Magyarország Faipara és Fakereskedése. Technikai, Gazdasági és statisztikai közlemények fakereskedők, faiparosok, erdészek stb. számára. Budapest
- Enyedi János** (1907,1908): A Diósgyőri M. Kir. Erdőgondnokság ismertetése. Magyar Erdész, 7. és 8. évf.
- Erdősi Ferenc** (1971): Adatok az egykori Dráva-hajózásról és annak Barcs fejlődésében betöltött szerepéről. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából 1971. Levéltári Évkönyv 2. Kaposvár
- Erdősi Ferenc** (1978): A Dél-Dunántúl közlekedési hálózatának kialakulása és szerepe a terület régióvá válásában. In.: Kanyar József (szerk.): Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kaposvár
- Erdősi Ferenc** (1982): Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX–XX. században. A vasúthálózat kialakulása. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából 13. Levéltári Évkönyv. Kaposvár
- Erdősi Ferenc** (1986): Baranya közlekedési hálózatának fejlődése a XIX. század második felében. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás 1985–1986. BML. Pécs
- Estók János** (2001): Gépek a magyar mezőgazdaságban a kezdetektől 1945-ig. Budapest
- Faludi Gábor - Konyár Zoltán** (2010): A Duna és Gemenc történetéből. Hidrológiai Közöny, 90. évf. 5. szám. 37-46.
- Faragó Sándor** (1997): Élőhelyfejlesztés az apróvadgazdálkodásban. A fenntartható apróvadgazdálkodás környezeti alapjai. Mezőgazda Kiadó, Budapest

- Faragó Sándor** (2009): Vad és vadászat a dualizmus kori Magyarországon. Vadászat Magyarországon. Rubicon, 20. évf., 7-8. szám. 40-51.
- Fejes János** (1937): Siklós múltja. Siklós
- Fekete Lajos** (1890): Horvát-Szlavónország erdészeti viszonyai. Erdészeti Lapok, 29. évf. 12. füzet. 899-912.
- Fekete Lajos - Blattny Tibor** (1913): Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a Magyar Állam területén. Selmecebánya
- Fekete Lajos - Illés Nándor** (1873): A Közérdész. Gyakorlati útmutatás az erdészeti műszaki segédzemélyzet számára egyszersmind az erdészet rövid vázlata kisebb birtokosok és gazdasági tanintézetek használatára. Budapest
- Festetics Pál** (1917): A magyar vadászat bajai. Nimród, 1917/12.
- Firbás Oszkár** (1985): A középfokú erdészeti tankönyvekről. Az Erdő, 34. évf. 12. füzet. 537-541.
- Fischer-Colbrie Emil** (1907): A vízmentesítés hatás az erdőtenyésztésre a bellyei uradalomban. Erdészeti Lapok, 46. évf. 14. füzet. 851-864.
- Fodor Lipót** (1909): A fakereskedelem helyzetéről. Erdészeti Lapok, 48. évf. 23. füzet. 1093-1096.
- Földes János** (1906): Erdészetünk jelene és jövője. Köztelek, 16. évf. 69. szám. Budapest
- Földes János** (1907): A tölgyesek ápolása a délvidéken, a magyar tölgy felkarolásával kapcsolatosan. 1413-1419.
- Fraknói Mária** (1982): A bólyi és a fürgedi uradalom igazgatása 1938-ban. Levéltári Szemle, 32. évf. 2-3. szám. 375-389.
- Fuchs János** (1883): Tölgyállabok gyérítése a lippai erdőgondnokságban. Erdészeti Lapok, 22. évf. 1. füzet. 772-774.
- Fülöp Éva Mária** (1987): Fejezetek a Tihanyi Apátság balatonendrédi gazdaságának történetéből (1716-1945). In: Für Lajos (szerk.): A Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986-1987. Budapest
- Für Lajos** (1969): A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1944. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 4. Budapest
- Für Lajos - Pintér János** (1987): Magyar agrártörténeti életrajzok A-H. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
- Galgóczy Károly** (1855): Magyarország, a szerbvajdaság s temesi bánóság mezőgazdasági statisticaja. Pest

- Georg Ludwig Hartig** (1791): Anweisung zur Holzzucht für Förster. Marburg
- Gerlai Andor Gusztáv** (1936): A magyar erdészeti irodalom könyvészete 1934-ig. Sopron
- Gonda Béla** (1896): A magyar hajózás. Műszaki irodalmi és nyomdai vállalat. Budapest
- Good, David** (1984): Economic Rise of the Habsburg Empire. Berkeley - Los Angeles
- Gunst Péter** (1987): A magyar mezőgazdasági kivitel (1850-1914). Agrártörténeti Szemle, XXIX. évf. 3-4. szám. 262-291.
- Gunst Péter** (1989): A kelet-európai agrárfejlődés válaszúton a 19. század végén. Történelmi Szemle, 31. évf. 1-2. szám. 1-23.
- Hajdú Zoltán** (2023): Államosodási folyamatok a Kárpát-medencében a XX. században. Budapest
- Halász Imre** (2020): Aristokrat, Politiker - und Jäger: die Jagden des Grafen Béla Teleki (1896-1969), Obergespan des Komitats Zala, in der Zwischenkriegszeit. In: Der Wald als Lebens- und Wirtschaftsraum im pannonischen Raum. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 47. (Szerk. Rüdiger Malli, Martin Moll, Alois Ruhri). Graz. 157-178.
- Halász Imre** (2023): Egy derékba tört vadászkarrier. Teleki Béla gróf vadászatai a két világháború között. Agrártörténeti Szemle, LXIV. évf. 1-4. szám. 181-205.
- Hanák Péter** (1983): Magyarország társadalmi a századforduló idején. In: Hanák Péter (szerk.): Magyarország története (1848-1890). 7/1 kötet. Budapest
- Harasztia Attila** (2005): Barcs közlekedése a dualizmus korában, középpontban a vasúti közlekedés. Szombathely
- Havas József** (1911): Geschichtliche Skizze des Investierungsfonds der einstigen kroatisch-slavonischen Militärgrenze. In: Exkursionsführer anlässlich der Studienreise des österreichischen Reichsförstvereines nach Südbanien und den slavonischen Eichenwäldern. Budapest
- Hegyí Imre** (1957): Erdei fakitermelés Bakonycseryén. In: Takács Lajos (szerk.): Néprajzi Közlemények, 2. évf. 3-4. szám.
- Hegyí Imre** (1975): A népi erdőgazdálkodás jogszokásairól. In: Kolossváry Szabolcsné (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Budapest. 490-512.
- Hegyí Imre** (1978): A népi erdőkielégés történeti formái. (Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben). Budapest
- Héjj Szabolcs** (1971): Az erdőrendezés története. Tájéoló, II. évf. 1. sz. 53-57.; 2. sz. 57-65.

- Hiller István** (1985): Erdészettörténet: fejezetek a magyar erdőgazdálkodás és faipar történetéből. Sopron
- Hirsch Alfréd** (1893): Ungarns Grundbesitzverhältnisse. Agrarstatistische Untersuchungen, Halle a. S. Druck Karras.
- Hirsch Alfréd** (1903): Somogy vármegye gazdasági monographiája. Budapest
- Horváth Csilla** (1998): A múzeum helytörténeti gyűjteményében lévő, Pécszet ábrázoló képes levelezőlapok VI. A Pécsi Országos Kiállítás és Vásár, 1907. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 41-42. Pécs
- Horváth József** (2009): Csurgó monográfiája. Csurgó
- Hunfalvy János** (1865): A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. 3. Pest
- ifj. Leopold Lajos** (1934): Munkabér és nagybirtok. In: Heller Farkas (szerk.): Közgazdasági Szemle, LVIII. évf. 77. kötet.
- Ihrig Dénes** (1973): A Kárpát-medence ősvízrajza, vízjárásának kialakulása és a magyar medence vízszabályozásának feladatai. In: Ihrig Dénes - Károlyi Zsigmond - Károlyi Zoltán - Vázsonyi Ádám (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Budapest
- Járási Lőrinc** (1997): Erdőgazdálkodás Bánkúttól Nagy-Milicig. Miskolc
- Juhász Márta** (1986): A kalocsai érseki uradalom gazdálkodása az 1890-es években. Agrártörténeti Szemle, 28. évf. 3-4. szám. 507-590.
- Jung Jenő** (2021): A Draskovichok és a szarvas. Az ormánsági bikák titkai. I. rész. Nimród, 109. évf. 5. szám. 25-28.
- Kaán Károly** (1905): Erdőgyérintés. Erdészeti Lapok, 44. évf. 8. füzet. 623-680.
- Kaán Károly** (1911): Erdőgazdasági eredmények és azok gazdaságpolitikai következtetései. Erdészeti Lapok, 50. évf. 1. füzet.
- Kaán Károly** (1920): Eddigi erdőgazdasági politikánk. Erdészeti Lapok, 59. évf. 3-4. füzet.
- Kaán Károly** (1923): Erdőgazdaság-politikai kérdések. Röttig-Romwalter Nyomda. Sopron
- Kaán Károly** (1928): A Magyar Tudományos Akadémia és az erdőgazdasági tudományok. A Magyar Tudományos Akadémia. Budapest
- Kann, Robert A.** (1993): Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918. Böhlau Verlag 3. Wien-Köln-Weimar

- Kanyar József** (1980): Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig: 1920-1949. Budapest
- Kaposi Zoltán** (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs
- Kaposi Zoltán** (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743-1848. Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán** (2012): Az agrárkonjunktúra hatása a nagykanizsai uradalom erdőgazdálkodására (1850-1914). Közép-Európai Közlemények, 5. évf., (No. 17.) 2012. 2. 178-187.
- Kaposi Zoltán** (2013): A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746-1945). In: Borsy Judit (szerk.): Uradalmak térben és időben. Pécs. 109-146.
- Kaposi Zoltán** (2014): Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850-1945). In: Kaposi Zoltán (szerk.): Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850-1945). Nagykanizsa. 99-249.
- Kaposi Zoltán - Lengvári István** (2014): Landschaftsgestaltung und Umweltregulierung in Südtransdanubien im 19. Jahrhundert. In: Mensch und Umwelt im Pannonischen Raum vom 18. bis ins 20. Jahrhundert. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 40. (Szerk. Borut Batgagelj, Katja Esih, Marija Pocivaviek, Polona Rifelj, Stane Rozman). Celje. 173-190.
- Kaposi Zoltán** (2016): Kaszópusztai vadászatok (1912-1926). Közép-Európai Közlemények, 9. évf., (No. 32.) 1. 72-83.
- Kaposi Zoltán** (2017): A kiegyezés szerepe a magyarországi mezőgazdaság fejlődésében. Agrártörténeti Szemle, LVIII. évf. 1-4. 67-88.
- Kaposi Zoltán** (2018): Széchenyi István gróf Zala megyei uradalmi (1814-1860). In: Kiss Gábor (szerk.): Széchenyi és Zala. Zalaegerszeg. 35-58.
- Kaposi Zoltán** (2019): Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 14. Budapest
- Kaposi Zoltán** (2019/b): Evangélikus földesurak gazdasági és társadalmi jelentősége a Dél-Dunántúlon a 19. században. In: A reformáció a Dél-Dunántúlon. Szerk. Borsy Judit. Pécs - Kaposvár - Szekszárd, 2019. MNL BML, SML, TNL közös kiadványa. Pécs. 249-276.
- Kaposi Zoltán** (2020/a): Forstbewirtschaftung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Nagykanizsa und Umgebung. In: Malli, Rüdiger - Moll, Martin - Ruhri, Alois (szerk.): Der Wald als Lebens- und Wirtschaftswachstum im pannonischen Raum - Forests as living space and economic sphere in the pannonian region. Mogersdorf 47. Graz. 80-94. Das Land Steiermark.

- Kaposi Zoltán** (2020/b): A Dráva menti uradalmak gazdasági változásai a Trianon körüli években. *Agrártörténeti Szemle - Historia Rerum Rusticarum*. 61. évf. 1-4. szám. 1-24.
- Kaposi Zoltán** (2022): Agrárnagyüzemek működési nehézségei a Dráva mentén 1920 körül. *Közép-Európai Közlemények*, 15. évf. 1. szám. 9-32.
- Kaposi Zoltán** (2022/b): Die Rolle der Grundherrschaften bei der Melioration in Südtransdanubien (1750-1850). In: *Melioration und Migration. Wasser und Gesellschaft in Mittel- und Ostmitteleuropa vom 17. bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. Hg. von Marta Fata. Franz Steiner Verlag, Stuttgart. S. 263-288.
- Kaposi Zoltán** (2023): Gazdasági változások Pécsen az 1920-as években. In: Lengvári István (szerk.): *Felsőoktatás Trianon után*. Pécs. PTE Egyetemi Levéltár. 9-37.
- Kaposi Zoltán** (2023/c): Mérföldkövek. Kaposvár 150 éve a dél-dunántúli gazdaság rendszerében. *Somogy. Kulturális Folyóirat*, 51. évf. (2023) 2. szám. 3-17.
- Kaposi Zoltán** (2024/a): Gazdasági változások a török alóli felszabadulástól a 2000-es évekig. In: Szántó László (szerk.): *Somogyzob története 1*. Somogyzob. 159-244.
- Kaposi Zoltán** (2024/b): Krise und Erneuerung. Wirtschaftliche Veränderungen während der Agrarkrise Ende des 19. Jahrhunderts in der süd-transdanubischen Region Ungarns. In: *New Investigations in to the Economic and Social History of Hungary from the 18th to 21st Century*. Edited by Zoltán Kaposi, Virág Rab. Studies on Economic and Social History from Southern Transdanubia IV. Working Group of Economic and Social History Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs. Pécs. 41-60. Link: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/45143>
- Katus László** (1967): A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. *Történelmi szemle*, 10. évf. 1. szám. 1-46.
- Katus László** (1979/a): A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története (1848-1890)*. 2. kötet. Budapest. 1119-1164.
- Katus László** (1979/b): A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története (1848-1890)*. 2. kötet. Budapest. 913-1038.
- Katus László** (1983): Magyarország gazdasági fejlődése (1890-1914). In: Hanák Péter (szerk.): *Magyarország története (1848-1890)*. 1. kötet. Budapest. 263-402.
- Katus László** (1989): A Monarchia közös piaca. *Magyar Tudomány* 34. 10-11. 808-820.
- Kerecsényi Edit** (1979): A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*. Zalai Gyűjtemény 12. Zalaegerszeg
- Király Evelin** (2023): Erdőgazdálkodási viszonyok a munkácsi-szentmiklósi uradalom területén a 19. század második felében. *Agrártörténeti Szemle*, LXIV. évf. 1-4. 155-167.

- Király István** (1962): Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarha-tenyésztés történetéből 1848-1945. Somogyi Almanach 7. Kaposvár
- Király István Szabolcs** (1982): A mezőgazdaság gépesítésének kezdetei Somogyban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 13. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. 283-312
- Király Pál** (1966): Az Országos Erdészeti Egyesület története 1866-1966-ig. MTESZ.
- Kiss Z. Géza** (1991): Ormánsági változások. Fejezetek a 18-19. századi társadalom történetéből. Budapest
- Klauznitzer Vilmos** (1896): A horvátországi magán erdők értékcsökkenésének okairól. Erdészeti Lapok, 35. évf. 12. füzet. 1022-1028.
- Klepac, Dušan - Ivo, Dekanić - Đuro, Rauš** (1980): Šumsko bogatstvo Slavonije i gravitacijskog područja „Belišća“ u vrijeme postanka „Kombinata Belišće“ i danas. in: Roglić, Josip, ed. (1980.): Zbornik radova: „Kombinat Belišće“ kao činilac privrednog razvoja, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti Centar za znanstveni rad - Osijek, Osijek
- Kodolányi János** (1946): Adalékok az ormánsági Vajszló és környéke néprajzához (Angaben zur Volkskunde von Vajszló und Umgebung (Ormánság). Ethnographia, 57. évf. Kisebb közlemények. 73-77.
- Kollwenz Ödön** (1978): A közös gazdálkodású erdők története, különös tekintettel Baranya megye erdőbirtokosságaira. Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei XI-XII. 5-48.
- Kollwenz Ödön** (1993): Az erdőgazdálkodás ellenőrzésének szerve: az erdőfelügyelőség. Erdészettörténeti Közlemények 10. Országos Erdészeti Egyesület.
- Kollwenz Ödön** (1995): Az alsó- és középfokú vadászati szakoktatás története. Erdészettörténeti Közlemények 19. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest. 5-6.
- Kollwenz Ödön** (1998): Pécs szabad királyi város erdeinek és az ott folytatott erdőgazdálkodásnak a története. Erdészettörténeti Közlemények XXXVI.
- Kollwenz Ödön** (2007): Az erdők állami kezelésének a története. Erdészeti Lapok, 142. évf. 1. füzet. 6-8.
- Kolossa Tibor** (1979): A dualizmus rendszerének kialakulása és megszilárdulása (1867-1875). In: Kovács Endre (szerk.): Magyarország története (1848-1890). 2. kötet. Budapest. 775-912.
- Kolossváry Szabolcsné** (1966): A magasbakonyi ugodi erdőgazdaság története 1891-1958. Agrártörténeti Szemle, 8. évf. 1-2. 156-175.

- Kolossváry Szabolcsné** (1975): A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése. In: UŐ: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Kolossváry Szabolcsné** (1990): Magyarország erdőgazdasága az 1850-es években. (Rudolf Ritter von Feistmantel 1805-1871) Erdészettörténeti Közlemények. 20. 67-82.
- Kolossváryné Perényi Márta** (1978): A fajpar története Magyarországon. Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei. 11-12.
- Komlos John** (1990): Az Osztrák-Magyar Monarchia, mint közös piac. Maccenas. Budapest
- Konkoly - Gyuró Éva - Balázs Pál** (2016): Erdőborítás-változás a Kárpát-Medence térségében a 19. század közepétől napjainkig. Erdészettörténeti Közlemények, VI. évf. 1. 79-97.
- Kopasz Gábor** (1968): A répacukorgyártás kezdete a Dél-Dunántúlon 1837-1867. In: Szinkovich Márta (szerk.): Baranyai helytörténetírás 1968. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs. 35-64.
- Kotlár Károly** (1987): A magyar vadászat történetének rövid összefoglalása. Erdészettörténeti Közlemények, 15. sz. 112-123.
- Kovács Alajos** (1920): A magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak hitelessége. Budapest
- Kozarac József** (1895): A szlavóniai kincstári erdőkben alkalmazott gyérítésekről és áterdölésekről. Erdészeti Lapok, 34. évf. 4. füzet. 367-380.
- Kövér György** (1982): Iparosodás agrárországban. Gondolat. Budapest
- Laklia Tibor** (2016): Babócsa története időrendben. Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum Közleményei 51. Budapest-Zalaegerszeg
- Láng Lajos** (1887): Magyarország gazdasági statisztikája. Budapest
- Leopold Lajos** (1907): Gyárak nélkül. Szekszárd
- Lesenyi Ferenc** (1927): A magyar erdőgazdaság. Erdészeti Kísérletek, 1927/3-4.
- Lesenyi Ferenc** (1936): A magyar erdőgazdaság története és mai helyzete. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomda. Budapest. 22–23.
- Lesenyi Ferenc** (1958): A selmecebányai Erdészeti Tanintézet története (1808-1846). Sopron. 78-108.
- Levitzky Albert** (1888): A tölgycsemeték neveléséről. Erdészeti Lapok, 27. évf. 8. füzet. 696-719.

- Lonkay Antal** (1906): Liptói erdészek tanulmányútja Máramarosban. Erdészeti Lapok. 899-901.
- Lukács Gábor** (2009): A Festetics birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén. PhD-értekezés. Pannon Egyetem, Keszthely
- Malli, Rüdiger - Moll, Martin - Ruhri, Alois** (2020) Hg.: Der Wald als Lebens- und Wirtschaftsraum im pannonischen Raum. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 47. Graz
- Magyar Eszter** (1981): Településszerkezet és agrártermelés Somogy megyében a 18. században és a 19. század első felében. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 12. Kaposvár. 47-92.
- Magyar Eszter** (2002): Az 1879. évi erdőtörvény kibocsátásának körülményei. Agrártörténeti Szemle, 44. évf. 3-4. 319-348.
- Magyari Szász Ferenc** (1910): Magyarország a Weni Nemzetközi Vadászati Kiállításon. Budapest
- Makay-Beró Henrietta** (2020): A vadászati hatóság múltja, jelene, jövője Magyarországon. PhD-értekezés. Pécs.
- Makkai Béla** (2009): Egyes szlavóniai uradalmak szerepe a bevándorolt magyarság kulturális (nemzeti) gondozásában a XIX-XX. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle, 50. évf. 1-4. szám. 71-83.
- Márkus László** (1959): A keszthelyi erdő- és vadászati iskola. Erdőgazdaság és Faipar, 13. évf. 7. szám.
- Márkus László** (1966): Tájékek és térképek az erdőtörténeti kutatás szolgálatában. Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei 2. Erdészeti Közlemények. 51-56.
- Márkus László** (1999): A magyar erdészeti irodalom bibliográfiájáról. Soproni Műhely, 1997. ápr., 8-9. szám. Sopron. 61-64.
- Márkus László** (1999): A magyar erdőrendezés története. Erdészettörténeti Közlemények. XLV. Budapest
- Márkus László - Tyihonov, A. Sz.** (2011): Erdészettörténet. Előadásaik alapján összeállítva. Sopron.
- Mérei Gyula** (1980): Magyarország gazdasága 1790-1848. In: Mérei Gyula (főszerk.): Magyarország története 1790-1848. Budapest
- Moldován Tamás** (1980): Vadászat Magyarországon. Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, Budapest
- Muzsnay Géza** (1900): A zsarnócai erdők múltjából. Erdészeti lapok. 133-143.

- N. Kiss István** (1990): Erdőhasznosítás és -közigazgatás Magyarországon, 11-20. század. Erdészettörténeti Közlemények 19. 65-102.
- Nagy Domokos Imre** (1992): Fejezetek az iharosi-iharosberényi uradalmak vadászattörténetéből. In: Szili Ferenc (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 23. Kaposvár. 195-208.
- Nagy Jenő - Nagy Eszter** (2004): Kaszó 600 éve tényekben, anekdotákban és képekben. Kaszó
- Nagy Mariann** (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a XX. század elején II. Agártörténeti Szemle, 45. évf. 3-4. 379-476.
- Nagyváthy János** (1791): A szorgalmatos mezei gazda. A Magyarországon gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül. Pest
- Nagyváthy János** (1821): Magyar practicus természető. Pest
- Obad, Mladen - Obad, Bojana Bojanic** (1998): Kastélyok és történeti kertek Szlavóniában Zágrábtól Újlakig. Zágráb
- Orosz István** (1979): Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Kovács Endre (szerk.): Magyarország története (1848-1890). 6/2 kötet. Budapest
- Orosz István** (1989), A mezőgazdaság modernizálása. Magyar Tudomány 34. (1989) 10-11. 821-831.
- Oroszi Sándor** (1991): A szlavón tölgyesek legendája és valósága. In: Szakács Sándor (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1990-1991. Budapest. 173-192.
- Oroszi Sándor** (2000): A lemhenyi erdőbirtokossági társulat jegyzőkönyvei, 1846-1937. Agrártörténeti Szemle 42. 1-2. 185-200.
- Oroszi Sándor** (2010): A fa Erdélyben - A bölcsőtől a koporsóig. Erdészettörténeti Közlemények LXXXII. Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály. Budapest
- Oroszi Sándor** (2016): A magyar erdőgazdálkodás képes története 1867-1918. Országos Erdészeti Egyesület. Budapest
- Pálvölgyi Balázs** (2010): A magyar kivándorlási politika kezdetei (1881-1903). Kivándorlási törvények és az amerikai kivándorlás. Jogtörténeti Szemle, 4. szám. 27-34.
- Pápai Gábor** (1973): Emlékeink a bakonyi favágók életéből. Erdőgazdaság és faipar, 27. évf. 8. szám.

- Pausinger József** (1885): A görgényi kincstári erdők gazdasági viszonyainak leírása. Erdészeti Lapok, 843-1097.
- Péché Dezső** (1903): A külföldi fanemeknek hazánkban való telepítéséről. Budapest
- Pelles Márton** (2021): A fiumei kikötő és a magyar kereskedelmi tengerészet fejlődése (1868-1914). PhD-értekezés. Pécs
- Penyigey Dénes** (1980): Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Budapest
- Petercsák Tivadar** (1984): Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII-XX. században. In: Havassy Péter - Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös
- Petercsák Tivadar** (1992): Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII-XX. század). Debrecen
- Petercsák Tivadar** (1997): A magyar népi erdőbirtoklás főbb típusai a jobbágyfelszabadítás után. Ethnographia, 108. évf. Eger
- Petercsák Tivadar** (2007): Erdei iparok és foglalkozások az Északi-középhegységben. In: Gömöri János (szerk.): Iparrégészeti és archeometriai tájékoztatók, kiadványok. Sopron. 235-242.
- Pethe Ferenc** (1805; 1808; 1814): Pallérozott Mezei Gazdaság. I. Kötet. Sopron.; Pethe Ferenc (1808): Pallérozott Mezei Gazdaság. II. Kötet. Pozsony.; Pethe Ferenc (1814): Pallérozott Mezei Gazdaság. III. Kötet. Pécs
- Polohn István - Szappanos Ferenc** (1974): Vízgazdálkodási társulatok a Dráva völgyében. II. fejezet. A társulatok kialakulása és működése a Dráva mentén. Pécs
- Puskás Julianna** (1982): Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Ránki György** (1983): Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. Magvető. Budapest
- Reiszig Ede** (1914): Somogy vármegye községei. In: Csánki Dezső (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. Budapest. 30–179.
- Rédei Károly** (1901): Siklós jelene. Pécs
- Roth Gyula** (1905): Az alsó erdészeti szakoktatás. Erdészeti Lapok, 7. 565-566.
- Rózsás Márton** (2005): Az idő sodrában-Barcs története dióhéjban. Dráva menti füzetek 5. Barcs
- Rumpf János** (2016): Erdőhasználat. Budapest

- Rumpler, Helmut** (1997): Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Ueberreuter Verlag. Wien
- Saláta Dénes** (2009): Legelőerdők egykor és ma. Erdészettörténeti Közlemények 79. Országos Erdészeti Egyesület. Budapest. 12-14.
- Sáli Emil** (1969): Kétszáz éves a Magyarország részére kiadott erdőrendtartás. Az Erdő, 1969. évf. 12. sz. 529.
- Sandgruber, Roman** (1982): Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. München
- Schmidt Károly** (1901): Ausztria, Németország, Franciaország és Svájc fakereskedelmi és faipari viszonyai. Statistikai közlemények Fakereskedők, Faiparosok, Erdészek stb. számára. Budapest
- Schmidt Károly** (1903): A magyar korona országainak gyári faipara az 1898. évben. Erdészeti Lapok, 42. évf. 9. füzet. 813-827.
- Schwappach, Adam** (1886): Handbuch der Forst- und Jagdgeschichte Deutschlands. Berlin
- Scott, Eddie** (1982): The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade 1882-1913. In: The Journal of Economic History, vol. 37. 1977. 2. 329-359.
- Simonkai Lajos** (1890): Hazánk tölgyfajai és tölgyerdei. Budapest
- Stisser, Friederich Ulrich** (1737): Forst- und Jagdhistorie der Teutschen. Leipzig
- Surányi Béla** (2005): A Kárpát-medence népi földművelő gazdálkodása (XVIII. század – 1950). Debrecen
- Süle Sándor** (1964): Kisszántói Pethe Ferenc (1763-1832). Budapest
- Szabad György** (1957): A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest
- Szabó Máté** (2019): Az 1879. évi erdőtörvény hatása a Dráva menti uradalmi erdőgazdálkodás és faipar fejlődésére. Agrártörténeti Szemle, LX. évf. 1-4. 147-157.
- Szabó Máté** (2020): Nagyüzemi agrárgazdálkodás a Dráva mentén az első világháború előtt. Köztes Európa: Társadalomtudományi Folyóirat: A VIKEK Közleményei 12. 39-57.
- Szabó Máté** (2021): A vadászturizmus kezdetei. Vadászat, vadgazdálkodás és vadászcastélyok a Dél-Dunántúlon a 20. század elején. In: Gonda Tibor (szerk.): Vidéki örökségi értékek szerepe az identitás erősítésében, a turizmus- és vidékfejlesztésben. Orfűi Turisztikai Egyesület. Orfű. 144-155.

- Szabó Máté** (2021): Főúri vadászatok a Dráva menti nagybirtokokon (1867-1914). In: Gonda Tibor (szerk.): Vidéki örökségi értékek. Orfűi Turisztikai Egyesület. Orfű. 154-163.
- Szabó Máté** (2021): From the manorial village to the regional center. The economic development of Barcs in the period of dualism. In: Kaposi Zoltán - Rab Virág (szerk.): Economic and social changes: Historical facts, analyses and interpretations. Pécs. 148-160. Link: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23798>
- Szabó Máté** (2021): Lov gospodarara na velikim imanjima uz Dravu (1867-1914) In: Gonda Tibor (szerk.): Vrijednosti ruralne baštine. Orfűi Turisztikai Egyesület. Orfű. 134-141.
- Szabó Máté** (2022): Az intenzív vadgazdálkodás és vadászturizmus kezdetei a Dráva mentén. Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok, 7. 61-75.
- Szabó Máté** (2022): Faipar a dualizmus kori Dráva mente térségében. Közép-Európai Közlemények, 15. 29-48.
- Szabó Máté** (2022): Wood Industry in the Region of the Dráva at the Age of Dualism. In: Zoltán Kaposi - Virág Rab (edited): Different Approaches to Economic and Social Changes: New Research Issues, Sources and Results. Working Group of Economic and Social History Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs. Pécs. 132-145.
- Szabó Máté** (2023): Social Relations in the region along the River Drava in the Age of Dualism. In: Zoltán Kaposi - Virág Rab (edited): Explorations into the Social and Economic History of Hungary from the 18th to 21st Century. Working Group of Economic and Social History Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs. Pécs. 178-191.
- Szakács László** (1991): Az erdészeti igazgatás Zala megyében a két világháború közt (1919-1946). Az erdőfelügyelet és az erdőgazdálkodók hivatalai. In: Erdészettörténeti Közlemények III, 5-63.
- Szakács László** (2006): Fejezetek a zalaegerszegi erdők történetéhez a középkortól 1990-ig. In: Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Zalai Gyűjtemény 61. Zalaegerszeg. 235-272.
- Szakács László** (2012): A zalaegerszegi erdők és az erdőgazdálkodás története a kezdetektől 2010-ig. Zalaegerszeg
- Szappanos Ferenc** (1988): A Dráva-völgy árvízvédelmének fejlesztése. In: Magyar Vízgazdálkodás, 28. évf. 7. szám.
- Szántó László** (2020) szerk.: Ötvöskónyi. Nyolc évszázad krónikája. Ötvöskónyi
- Szántó László** (2024) szerk.: Somogyszob története 1. Somogyszob
- Széchenyi Antal** (2001): A nagybirtok működése 1924-1944. Párhuzamok. Budapest

- Széchenyi Imre** (1887): Somogy vármegye közgazdasági viszonyai. Budapest
- Széchenyi Imre** (1892): Somogy megye. Felolvasatott a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1892. évi ápr. 4.-én tartott ülésében. MTA. Budapest
- Székely Mihály** (1868): Az eddigi általános világkiállítások története erdészeti szempontból. Erdészeti Lapok, 388-404.
- Szilas Géza** (1978): Az erdészeti térképezés két évszázada. Erdészettörténeti Közlemények, 11-12. szám. 241-259.
- Szili Ferenc** (1991): Kivándorlás Somogyból Horvátországba és Szlavóniába (1850-1880). In: (Szili Ferenc): Somogy megye múltjából - Levéltári évkönyv 22. Kaposvár
- Szili Ferenc - Erdész István** (1994): Kaposvári Cukorgyár története (1894-1994). Kaposvár
- Szita László** (1979): Adatok a baranyai nemzetiségek kulturális törekvéseihez a 19. század második felében. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs. 501-536.
- Szücs Róbert** (2016): Bejegyzett gazdálkodó nélküli erdők fakészlet és terület elemzése. Tanulmánykötet Mészáros Károly tiszteletére. Sopron. 45-54.
- Takács Éva** (1974): Adatok az állami erdészeti igazgatás első korszakának a történetéhez (Az 1879:30. tc. és végrehajtása Somogyban). In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 5. Kaposvár. 195-210.
- Takács Éva** (1976): Az osztatlan tulajdonban lévő paraszti erdőbirtokok igazgatása az állami felügyeletről az állami kezelésig. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 7. Kaposvár. 241-299.
- Takács Éva** (1977): Tíz zselici község paraszti erdőgazdálkodása (1897-1935). In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 8. Kaposvár. 369-406.
- Takács Éva** (1978): A Somogy megyei erdők törzskönyve. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 9. Kaposvár. 349-354.
- Thassy Jenő** (1996): Veszélyes vidék. Budapest
- Tilkovszky Lóránt** (1991): Széchenyi István csokonyai uradalma. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 21. Kaposvár. 111-154.
- T. Mérey Klára** (1963): Az erdőgazdálkodás Somogy megyében (1700-1879). Agrártörténeti Szemle, 5. évf. 1-2. 133-150.
- T. Mérey Klára** (1979): Barcs gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában. In: Bihari Ottó (szerk.): Barcs múltja és jelene. Barcs

- T. Mérey Klára** (1989): Dél-Baranya ipara és kereskedelme a 19. sz. második felétől az első világháborúig. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. Baranya Megyei Levéltár. Pécs. 330-358.
- T. Mérey Klára** (1990): A mai határmenti dunántúli kisvárosok a dualizmus idején. Vasi Szemle - Dunántúli Szemle, 44. évf. 2. szám.
- T. Mérey Klára** (1994): A településhálózat változása és ennek okai a Dél-Dunántúlon (1850-1914). Századok, 128. évf. 3-4. 650-673.
- T. Mérey Klára** (1999/a): Baranya megye ipara (1850-1914). In: Szirtes Gábor - Vargha Dezső (szerk.): Angstertől Zsolnayig. P-BKIK, Pro Pannonia. Pécs
- T. Mérey Klára** (1999/b): Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII-XIX. század fordulóján. In: Káli Csaba (szerk.): Zala megye a XVIII-XIX. században két korabeli leírás alapján. Zalai gyűjtemény 46. Zalaegerszeg. 71-219.
- T. Mérey Klára** (2002): A Dráva a magyar történelemben. Agrártörténeti Szemle, 44. évf. 1-2. szám. 195-209.
- T. Mérey Klára** (2007): Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus korában. In: T. Mérey Klára: Település-Megye-Régió. Pécs. 119-172.
- Tagányi Károly** (1896): Magyar erdészeti oklevéltár. Budapest
- Thassy Jenő** (1996): Veszélyes vidék. Budapest
- Tilkovszky Lóránt** (1991): Széchenyi István csokonyai uradalma. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 21. Kaposvár. 111-154.
- Tomasovszky Imre** (1905): Betűsoros tárgymutató az erdészeti rendeletek tára (1880-1904. évi). I-XXIV. évfolyamaihoz. Erdőbirtokosok, erdészeti ügyekkel foglalkozók és erdőtisztek számára. Selmecebánya
- Tomcsányi Gyula** (1895): A garammenti kincstári erdőkben alkalmazott szállítási rendszer ismertetése. Erdészeti Lapok, XXXIV. évf. XI. füzet. 1184-1185.
- Tóth Péter** (1988): Somogy megye leírása 1812-ből. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18. Kaposvár. 41-92.
- Tóth Sándor** (1999): A faipar történetéből. IV. Fafeldolgozás a kiegyezés után (1867-1915). Magyar Asztalos és Faipar. 116-117.
- Török Sándor** (1905): Az alsófokú erdészeti szakoktatás kérdéséhez. Erdészeti Lapok, 1905/9.
- Turós László** (2010): Erdei kincseskönyv. A Mecseki Erdészeti Zrt. területén és vonzáskörzetében található természeti értékek és kultúrtörténeti emlékek. Pécs

Ujváry Imre (1914): Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In: Csánki Dezső (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. Budapest. 301-344.

Vadas Jenő (1896): A Selmecbányái M. Kir. Erdőakadémia története és ismertetője. Budapest

Várady Ferenc (1896): Baranya múltja és jelenje, 1-2 kötet. Telegdi Ármin Könyvnyomda. Pécs

Varga László (1978): Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után. Századok, 112. évf. 4. szám. 662-704.

Varga Patrik (2021): A ceruzakereskedéstől a komlói szénbányászat megteremtéséig. Engel Adolf vállalkozásai az 1840-es évektől az I. világháborúig. In: Pelles Márton - Jakopánecz Eszter - Kaposi Zoltán (szerk.): Úton a jövőbe. PTE KTK, Pécs. 56-68.

Véssey Lajosné Somssich Agath (1944): Somssich Pál élete és működése. Budapest

Vidakovic, Stjepan (2015): Forestry And Wood Industry In Slavonia From The 19th Century Onwards. Economy of eastern Croatia yesterday, today, tomorrow. Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics, Croatia, vol. 4. 213-220.

Volner, Hrvoje (2020): The industrial colony of Belišće: factory facilities, infrastructure, and transportation on Gutmann's estate. In: Reivew of Croation history, 2020.06.21.

Vörös Antal (1983): A mezőgazdaság. In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története (1890-1918). 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 293-337.

Vörös Károly (1983): A Magyarországi társadalom (1790-1848). In: Vörös Károly (szerk.): Magyarország története (1790-1848). 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 473-600.

Wenzel Gusztáv (1887): Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest

Zolnay László (1971): Vadászatok a régi Magyarországon. Budapest

Hivatkozott levéltári források:

HU-MNL. BaVL. XI. 605.l. Vajszlói uradalom. 1719-1885.

HU-MNL. BaVL. XI. 605.q. Lakócsai uradalom. 1719-1904.

HU-MNL. BaVL. XIII. 7. Habsburg család Károly Lajos féle hitbizományának ügyészi iratai, 1867-1949.

HU-MNL. BaVL. XIII. 10. A Batthyány család siklói, üszögi, mozsgói és somodori uradalmának iratai. Siklói uradalom iratai 1698-1945. Erdészeti ügyek iratai 1732-1909, 8. doboz

HU-MNL. BaVL. XI. 606. Siklói uradalom iratai, 26-27. doboz

HU-MNL. BaVL. XIII. 10.a. Siklói uradalom iratai 1698-1945.

HU-MNL. SVL. IV. 1. h. Ö 101. A szenyéri uradalom földjei

HU-MNL. SVL. IV. 428. Somogy vármegye erdőgazdasági üzemterveinek a gyűjteménye 1881-1945. Világi birtokosok, Festetics család, 134. doboz, részletes üzemterv
HU-MNL. SVL. IV. 428. Somogy vármegye erdőgazdasági üzemterveinek a gyűjteménye 1881-1945. Egyházi birtokosok, Lakócsai uradalom, 106. doboz
HU-MNL. SVL. IV. 428. 102. nagydoboz. 1890. augusztus 1. 1. old.
HU-MNL. SVL. 7.1.f. Cégbírósági iratok
HU-MNL. SVL. IV. 1. i. Nemesi iratok. Somssich-család.
HU-MNL. SVL. VII. 12. d. Hitbizományi iratok V., IX., X.

Sajtóforrások:

A Fakereskedelem (1913; 1915)
Az Ujság (1904)
Barcs és Vidéke (1903)
Borászati Lapok (1917)
Dunántúl (1912; 1913)
Egyenlőség (1896)
Erdészeti Lapok (1869; 1907; 1910)
Gazdasági Lapok (1868)
Iskolai értesítők (1903)
Kádár (1911)
Magyar Kereskedők Lapja (1914)
Magyar Fakereskedő (1908)
Ország-Világ (1921)
Pécsi Figyelő (1893)
Pesti Napló (1896)
Pécsi Közlöny (1895)
Pécsi Napló (1900-1914)
Somogy (1889; 1893)
Somogyi Hírlap (1906; 1914)
Somogyvármegye (1900-1914)
Természettudományi Közlöny (1881)
Vadász- és Versenylap (1890; 1897)
Vadász Lap (1906; 1911)
Vasárnap (1917)
Vasárnapi Újság (1878)
Zalamegye (1892)

Egyéb internetes források:

Csóka György (2013): Mik is azok a gubacsok? Magyar Mezőgazdaság.
<https://magyarmezogazdasag.hu/2013/11/19/mik-azok-gubacsok/> (2024.02.12)

Dél-Dunántúli Vízgazdálkodási Keretterve (1965): VII. fejezet. I. kötet. Halászati vízhasznosítás. Lásd:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/VizgazdKeretterv_04_1/?query=dr%C3%A1vai%20hal%C3%A1szat&pg=245&layout=s (2024.02.24)

Erdészettörténet (2011): Lásd:

http://www.emk.nyme.hu/uploads/media/Erd%C3%A9szett%C3%B6rt%C3%A9net_2011.pdf (2022.02.22)

Ezer év törvényei: Lásd: <http://1000ev.hu/> (2023.08.11)

Fejes László - Restyánszkiné Jaczkó Valéria (2013): Az erdőgazdálkodás jellemzői.

Statisztikai tükör. VII. évfolyam 95. szám. Összeállította: KSH. Lásd:

<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/regiok/orsz/erdogazd12.pdf> (2020.06.15)

Hunormagazin.hu: Lásd: <https://hunormagazin.hu/hirek/vadaszeletek-6-grof-draskovich-ivan-1878-1963> (2021.03.02)

Iskolai értesítők (1903): A Budapesti Kereskedelmi Akadémia negyvenhetedik évi jelentése az 1903-1904. iskolai évről. Lásd:

https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_B2088_B2133_1903/?query=Fakereskedelem&pg=151&layout=s (2023.11.20)

Kormány.hu: Lásd: <http://erdo.kormany.hu/az-erdok-jelentosege> (2018.01.24)

Magyar erdők (2016): Magyar erdők. A magyar erdőgazdálkodás. In: Kovácsévics Pál (szerk.): A magyar erdészet története. Lásd:

<http://www.oee.hu/upload/html/201602/Magyar%C5%91k%C5%91k%C5%91k%C5%91k%C5%91k%C5%91k%C5%91k%C5%91k%C5%91k%C5%91k%C5%91k.pdf> (2024.02.24)

Nebojszki László (2009): Bajai honpolgár. Lásd:

<https://sites.google.com/site/hercegszantotoertenete/home/helytoerteneti-irasok-tanulmanyok/fejedelmi-vadaszatok-a-bellyei-uradalomban> (2021.05.08)

net.jogtar.hu: Lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (2023.06.15)

otpedia.hu: Lásd: https://www.otpedia.hu/lexikon/helyek/furcsa-bank-penzarterem-nelkul-fabank-rt_2/ (2024.02.16)

somogyitemetkezés.hu: <http://www.somogyitemetkezés.hu/elodeink/nev-szerinti-lista/145> (2023.09.17)

Süle Ágnes Katalin (2016): Jánszky Béla és a bécsi Első Nemzetközi Vadászati Kiállítás magyar pavilonja. Lásd: <https://docplayer.hu/2359320-Sule-agnes-katalin-janszky-bela-es-a-becsi-elso-nemzetkozi-vadaszati-kiallitas-magyar-pavilonja.html> (2021.05.12)

Wallendums Péter (2012): Merre tovább, vadászturizmus? Lásd:

<http://magyarvadaszportal.hu/videkfejlesztes/merre-tovabb-vadaszturizmus> (2021.05.10)

Törvények:

- 1687:** IX. tc. A mágnások idősebb fiainak az atyai rendelkezés szerint intézendő örökösödéséről.
- 1791.** évi 57. tc.
- 1807.** évi 20., 21. tc.
- 1848.** évi X. tc.
- 1879.** évi 31. tc. 17., 21., 23. és 37. §.
- 1883.** 20. tc.
- 1898.** évi XIX. tc. 28., 29. §, 15.217/1899. FM sz. végrehajtási utasítás 151. §.
- 1898.** évi XIX. tc. 25., 27., 28. §.
- 1899.** évi 15.217/1899. FM sz. végrehajtási utasítás 152. §.
- 1900.** évi 28. tc.
- 1920:** XXXVI. tc. A földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről.
- 1935.** évi IV. tc.
- 1936.** XI. törvénycikk: A családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról.
- 1936.** évi törvények gyűjteménye. Budapest.

Statisztikai munkák, lexikonok és gyűjtemények:

- A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentései (1882, 1893 stb.):** Megtalálható a MNL BML Könyvtárában. Pécs
- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi statisztikai jelentése.** Sopron, 1878. 1. rész
- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1860, 1861, 1862. évben.** Sopron, 1863.
- Arcanum 2006a:** Az Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság (1763-1787) 1:28.800. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest
- Arcanum 2006b:** A Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság (1806-1869) 1:28.800. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest
- Arcanum 2007:** A Harmadik Katonai Felmérés (1869-1887): a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest
- Bedő Albert (1896):** A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. I-III. kötet. Budapest
- Benda Gyula (1973):** Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867. KSH. Budapest

- Edvi Illés Aladár** (1911): A magyar korona országainak gyáripára az 1906. évben. II. kötet. 2. rész. Fém-, fa- és gépipar s ezekkel rokon iparok. Budapest
- Fényes Elek** (1836): Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I. kötet. Pest
- Fényes Elek** (1851): Magyarország geographiai szótára. I-II. kötet. Pest.
- Fényes Elek** (1866): Magyar ország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból. Dunántúl. I. kötet. Pest
- Főrendiházi irományok** (1878): V. kötet. 335. szám. CX. ülés, 725. 2. jegyzőkönyvi pont.
- Galánthai Nagy Sándor** (1912): Nagy Magyar Compass. XL. Jubileumi Évfolyam 1913/13. Budapest
- Galánthai Nagy Sándor** (1917): Nagy Magyar Compass. XLIV. Évfolyam 1916-17. Pénzügyi és Kereskedelmi Évkönyv. II. Rész. Budapest
- Galgóczy Károly** (1855): Magyarország, a szerb vajdaság s a temesi bánság mezőgazdasági statistikája. Pest
- Gazdacímtár** (1897): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. 2. Gazdacímtár. Budapest
- Gazdacímtár** (1911): Magyarországi Gazdacímtár (Szerk.: Rubinek Gyula). Budapest
- Gazdacímtár** (1925): Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). Budapest, 1925.
- Gazdacímtár** (1935): Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest, 1935.
- Mezőgazdasági statisztika** (1895): A Magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest
- Nagy Ludovicus** (1828): Notitae politico-geographico statisticae inclyti regni Hungariae partimque eidem adnexarum. I-II. Buda
- Népszámlálás** (1870): A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest, 1871.
- Népszámlálás** (1870): Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest, 1871.
- Népszámlálás** (1880): A Magyar Korona országaiban az 1881. év végén végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve II. kötet, Budapest, 1882.

- Népszámlálás (1900):** A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása 1. A népesség általános leírása községenként / II. táblás kimutatások / Budapest, 1902.
- Népszámlálás (1910):** A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint / II. részletes kimutatások / Budapest, 1912.
- Népszámlálás (1900/2):** A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2. rész: A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904.
- Népszámlálás (1910/2):** A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. rész: A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913.
- Pallas (1885):** Pallas Lexikon III. Budapest
- Pártos Szilárd (1941):** A magyar gyárilipar évkönyve és címtára. A Magyar Gyárilipar Címtára. Budapest
- Szóllósy Zoltán (1926):** Az erdőterületek megoszlása birtoknagyság csoportok és a tulajdonjogcímek szerint az 1925. év elején. Magyar Statisztikai Szemle 3. 148–154.
- Szterényi József (1901):** A magyar korona országainak gyárilipara az 1898. évben. IX-X. füzet. Faipar I-II. Budapest
- Vadgazdálkodási Adattár (2021):** Az Országos Vadgazdálkodási Adattár kiadványa. Csányi Sándor (szerk.): Vadgazdálkodási Adattár - 2020/2021. vadászati év. Országos Vadgazdálkodási Adattár. Gödöllő